

Eötvös Loránd Tudományegyetem  
Bölcsészettudományi Kar

# **DOKTORI DISSZERTÁCIÓ**

**Asztalos Erika Éva**

## **Szórendi típusváltás az udmurt nyelvben**

Nyelvtudományi Doktori Iskola  
Vezetője: Tolcsvai Nagy Gábor MHAS

„Uráli nyelvészet és nyelvek” doktori program  
Vezetője: Havas Ferenc DSc

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke:	Ladányi Mária DSc
A bizottság titkára:	Tánczos Orsolya PhD
Hivatalosan felkért bírálók:	Salánki Zsuzsanna PhD
	Kozmács István PhD
A bizottság további tagjai:	Csúcs Sándor DSc
	Csepregi Márta PhD
	Pomozi Péter PhD

Témavezető: Havas Ferenc DSc

Budapest  
2018

**ADATLAP**  
**a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához**

**I. A doktori értekezés adatai**

A szerző neve: Asztalos Erika Éva

MTMT-azonosító: 10032672

A doktori értekezés címe és alcíme: Szórendi típusváltás az udmurt nyelvben

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.001

A doktori iskola neve: Nyelvtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Uráli nyelvészet és nyelvek

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Havas Ferenc DSc

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Finnugor Tanszék

**II. Nyilatkozatok**

**1. A doktori értekezés szerzőjeként**

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (datum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.


**2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy**

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

**3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.**

Kelt: Budapest, 2018. február 28.

  
a doktori értekezés szerzőjének aláírása

# Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék .....	ii
Előszó .....	vi
Köszönetnyilvánítás .....	vii
Rövidítésjegyzék .....	x
<b>1 Bevezetés</b> .....	1
1.1 Az értekezés célja és tárgya; a kutatás motivációja és aktualitása .....	1
1.2 Az udmurt nyelv .....	3
1.2.1 Általános információk .....	3
1.2.2 Nyelvjárási tagoltság .....	5
1.2.3 Az irodalmi nyelv főbb morfológiai és szintaktikai jellemzői .....	6
1.2.4 Az udmurt beszélőközösség kétnyelvűsége .....	9
1.3 Átírás, glosszák .....	10
1.4 Az értekezés felépítése .....	11
<b>2 Elméleti háttér</b> .....	13
2.1 Alapszórend .....	13
2.1.1 A mondat és fő összetevőinek grammatikai és szemantikai tulajdonságai .....	15
2.1.2 Jelöletlenség .....	17
2.1.2.1 Pragmatikai jelöletlenség .....	17
2.1.2.1.1 A mondat diskurzuson belül elfoglalt helye .....	17
2.1.2.1.2 A mondat információs szerkezete .....	18
2.1.2.2 Stilisztikai semlegesség .....	20
2.1.2.3 Strukturális/formális jelöletlenség .....	21
2.1.2.4 Grammatikai és disztribúciós jelöletlenség .....	21
2.1.3 Gyakoriság .....	22
2.1.3.1 Textuális/statisztikai gyakoriság .....	23
2.1.3.2 Grammatikai rendszeren belüli gyakoriság .....	23
2.1.4 Szintaktikai tesztek .....	23
2.1.4.1 'Mi történik?'/ 'Mi történt?'/ 'Mi újság?' .....	24
2.1.4.2 A „kétértelműség-teszt” .....	24
2.1.4.3 A mondatösszetevők páronkénti relatív sorrendje .....	24
2.2 Domináns szórend .....	25
2.3 Szórendi korrelációk, szórendi tipológiai elméletek .....	25
2.3.1 Greenberg és az „alapszórendi tipológia” .....	25
2.3.2 Lehmann és az <i>Alapvető Elhelyezkedési Elv</i> .....	31
2.3.3 Vennemann és a <i>Természetes Sorrendiség Elve</i> .....	33
2.3.4 Dryer és az <i>Elágazási Irány Elmélete</i> .....	34
<b>3 A vizsgálati módszerek és a vizsgált nyelvi anyagok</b> .....	39
3.1 Kvalitatív és kvantitatív módszerek .....	40
3.2 A vizsgált írott szövegek .....	43
3.2.1 Újságszövegek .....	43
3.2.2 Az informális nyelvhasználat sajátosságait tükröző szövegek .....	44
3.3 A kérdőíves felmérés .....	46
3.3.1 A feladattípusok .....	47
3.3.1.1 Mondatkiegészítés/mondatalkotás .....	47
3.3.1.2 Grammatikalitási ítéletek .....	47
3.3.1.3 „Kétértékelős”/„Többértékelős” feladat .....	48
3.3.1.4 Képleírás .....	49
3.3.2 Grammatikai és szemantikai változók .....	49
3.3.3 Az adatközlők .....	50

3.3.4 A válaszok feldolgozása.....	51
3.4 Iskolai gyűjtések .....	51
<b>4 Az udmurt szórend a korábbi szakirodalomban .....</b>	<b>53</b>
4.1 Az udmurt mint SOV-nyelv .....	54
4.1.1 Normatív tendenciák.....	54
4.1.2 A nem-állítmányvégű mondatok mint a szórendi változás jelei .....	56
4.1.3 Tipológiai vizsgálatok.....	59
4.1.4 További, szórendi vonatkozású művek.....	62
4.2 Az udmurt mint SOV/SVO-nyelv.....	63
<b>5 A vizsgált szerkezetek szórendje az írott szövegekben és a kérdőíves felmérés alapján.....</b>	<b>69</b>
5.1 A vizsgálendő szerkezetek kiválasztása.....	69
5.2 Szórendi ingadozást nem mutató korrelációs párok .....	72
5.2.1 Időbeli segédige és lexikális ige .....	72
5.2.2 Tagadó segédige és lexikális ige .....	72
5.2.3 Adpozíció és főnévi szintagma .....	73
5.3 Szórendi ingadozást mutató szerkezetek .....	74
5.3.1 Igei állítmány és tárgy .....	75
5.3.1.1 A vizsgálendő szerkezet.....	75
5.3.1.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	76
5.3.1.3 A szakirodalom .....	77
5.3.1.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	77
5.3.1.5 A kérdőív eredményei .....	80
5.3.1.6 Összegzés .....	82
5.3.2 Igei állítmány és adpozíciós szintagma .....	83
5.3.2.1 A vizsgálendő szerkezet.....	83
5.3.2.2 A szakirodalom .....	84
5.3.2.3 A szövegvizsgálatok eredményei .....	85
5.3.2.4 A kérdőív eredményei .....	86
5.3.2.5 Összegzés .....	88
5.3.3 Igei állítmány és esetragos főnévi vagy névmási határozó.....	88
5.3.3.1 A vizsgálendő szerkezet.....	88
5.3.3.2 A szakirodalom .....	89
5.3.3.3 A szövegvizsgálatok eredményei .....	89
5.3.3.4 A kérdőív eredményei .....	91
5.3.3.5 Összegzés .....	93
5.3.4 Kopula és állítmánykiegészítő.....	94
5.3.4.1 A vizsgálendő szerkezet.....	94
5.3.4.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	95
5.3.4.3 A szakirodalom .....	96
5.3.4.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	97
5.3.4.5 A kérdőív eredményei .....	99
5.3.4.6 Összegzés .....	101
5.3.5 'akar' jelentésű segédige és főige .....	101
5.3.5.1 A vizsgálendő szerkezet.....	101
5.3.5.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	102
5.3.5.3 A szakirodalom .....	102
5.3.5.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	102
5.3.5.5 A kérdőív eredményei .....	104
5.3.5.6 Összegzés .....	106
5.3.6 Egyéb módbeli vagy aspektuális segédigék és főige.....	106
5.3.6.1 A vizsgálendő szerkezet.....	106
5.3.6.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	107
5.3.6.3 A szakirodalom .....	108
5.3.6.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	109



5.3.6.5 A kérdőív eredményei .....	110
5.3.6.6 Összegzés .....	113
5.3.7 Igei állítmány és módhatározószó .....	113
5.3.7.1 A vizsgálandó szerkezet .....	113
5.3.7.2 A szakirodalom .....	113
5.3.7.3 A szövegvizsgálatok eredményei .....	114
5.3.7.4 A kérdőív eredményei .....	115
5.3.7.5 Összegzés .....	117
5.3.8 Igei állítmány és alany .....	117
5.3.8.1 Létige és alany egzisztenciális mondatokban .....	118
5.3.8.1.1 A vizsgálandó szerkezet .....	118
5.3.8.1.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	119
5.3.8.1.3 A szakirodalom .....	120
5.3.8.1.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	120
5.3.8.1.5 A kérdőív eredményei .....	121
5.3.8.1.6 Összegzés .....	122
5.3.8.2 Létige és birtok predikatív birtoklásokmondatban .....	123
5.3.8.2.1 A vizsgálandó szerkezet .....	123
5.3.8.2.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	125
5.3.8.2.3 A szakirodalom .....	126
5.3.8.2.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	126
5.3.8.2.5 A kérdőív eredményei .....	127
5.3.8.2.6 Összegzés .....	130
5.3.9 Mondatbevezető és alárendelt mellékmondat .....	130
5.3.9.1 A vizsgálandó szerkezet .....	130
5.3.9.2 A szakirodalom .....	132
5.3.9.3 A szövegvizsgálatok eredményei .....	134
5.3.9.4 A kérdőív eredményei .....	136
5.3.9.5 Összegzés .....	137
5.3.10 Határozói alárendelő kötőszó és alárendelt mondat .....	138
5.3.10.1 A vizsgálandó szerkezet .....	138
5.3.10.2 A szakirodalom .....	139
5.3.10.3 Formális és disztribúciós jelöletlenség; grammatikai rendszeren belüli és textuális gyakoriság .....	140
5.3.10.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	141
5.3.10.5 A kérdőív eredményei .....	143
5.3.10.6 Összegzés .....	145
5.3.11 Kérdő partikula és mondat .....	146
5.3.11.1 A vizsgálandó szerkezet .....	146
5.3.11.2 A szakirodalom .....	146
5.3.11.3 A szövegvizsgálatok eredményei .....	148
5.3.11.4 Összegzés .....	149
5.3.12 Kérdőszó és mondat .....	150
5.3.12.1 A vizsgálandó szerkezet .....	150
5.3.12.2 A szakirodalom .....	152
5.3.12.3 A szövegvizsgálatok eredményei .....	152
5.3.12.4 A kérdőív eredményei .....	153
5.3.12.5 Összegzés .....	155
5.3.13 Melléknév és hasonlító határozó .....	156
5.3.13.1 A vizsgálandó szerkezet .....	156
5.3.13.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	156
5.3.13.3 A szakirodalom .....	157
5.3.13.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	158
5.3.13.5 A kérdőív eredményei .....	159
5.3.13.5.1 Az állítmányi mellékneves szerkezet .....	159

5.3.13.5.2 A jelzős szerkezet.....	161
5.3.13.6 Összegzés .....	162
5.3.14 Melléknév és határozói vonzata .....	162
5.3.14.1 A vizsgálándó szerkezet .....	162
5.3.14.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	163
5.3.14.3 A szakirodalom .....	164
5.3.14.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	164
5.3.14.5 A kérdőív eredményei .....	165
5.3.14.6 Összegzés .....	167
5.3.15 Főnévi birtokszó és birtokos jelző .....	168
5.3.15.1 A vizsgálándó szerkezet .....	168
5.3.15.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	169
5.3.15.3 A szakirodalom .....	169
5.3.15.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	170
5.3.15.5 A kérdőív eredményei .....	172
5.3.15.6 Összegzés .....	174
5.3.16 Főnév és vonatkozó mondat .....	174
5.3.16.1 A vizsgálándó szerkezet .....	174
5.3.16.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	176
5.3.16.3 A szakirodalom .....	178
5.3.16.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	178
5.3.16.5 A kérdőív eredményei .....	179
5.3.16.6 Összegzés .....	181
5.3.17 Főnév és esetragos/adpozíciós névszói bővítmény sorrendje.....	182
5.3.17.1 A vizsgálándó szerkezet .....	182
5.3.17.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban .....	182
5.3.17.3 A szakirodalom .....	183
5.3.17.4 A szövegvizsgálatok eredményei .....	183
5.3.17.5 A kérdőív eredményei .....	184
5.3.17.6 Összegzés .....	186
<b>6 Az udmurt nyelv szórendi típusváltása .....</b>	<b>187</b>
6.1 A szórendi típusváltás valószínűsítése .....	187
6.2 A vizsgált szerkezetek szórendi változásra való hajlama .....	190
6.2.1 Összesített eredmények .....	191
6.2.2 Gyakoriság.....	192
6.2.3 Elfogadottság .....	194
6.2.4 Összegzés.....	195
6.3 Az udmurt nyelv szórendi típusváltásának lehetséges okai.....	197
6.3.1 A kontaktushatások szerepe .....	197
6.3.2 Információsszerkezet-átértelmezés.....	198
6.3.2.1 A nem-állítmányvégű mondatok információs szerkezeti elemzése .....	199
6.3.2.2 Az emfatikustól a neutrális nem-igevégű mondatok felé .....	201
<b>7 Összegzés és kitekintés .....</b>	<b>204</b>
7.1 Összegzés.....	204
7.2 A kutatás kiterjesztésének lehetőségei .....	207
Irodalomjegyzék .....	210
A nyelvi adatok forrásai.....	220

## Előszó

A „doktori értekezés” kifejezés elsőként valószínűleg csupa racionális asszociációt idéz fel a legtöbb emberben. Azokból azonban, akik valaha írtak doktori értekezést, a szóban forgó kifejezés valószínűleg több-kevesebb érzelmet is kivált – jelen értekezés szerzőjéből legalábbis mindenképpen. A disszertációírás nehézségeit e helyütt nem taglalnám, inkább két, meghatározó és mindmáig lelkesítő eseményt idéznék fel gyerekkoromból, amelyek mindenképpen hozzájárultak ahhoz, hogy ez az értekezés néhány évtizeddel később megszülethessen.

Az egyik ilyen meghatározó emlékem az általános iskola harmadik osztályából származik. Az akkori harmadikos olvasókönyv több, uráli népekkel kapcsolatos olvasmányt is tartalmazott, így például Illyés Gyula *Rokonoknál* című elbeszélését. A szerző ebben a Moszkvában élő mordvin diaszpóránál tett látogatásáról számol be. Illyés a találkozó során uráli eredetű magyar szavakkal – úgy mint *víz, vér, tollam* – „bombázza” a mordvinokat, akik aztán ezekre sorban rávágják hasonló hangzású mordvin megfelelőiket. Mindezt, és mindennek tetejébe azt a tényt, hogy nyelvrokonaink valahol az Urál környékén élnek, én már akkor hallatlanul izgalmasnak találtam, egész gyermek- és kamaszkoromban bennem lappangott valahol, hogy uráli nyelvekkel nekem majd valamikor foglalkoznom kellene.

A másik gyerekkori élmény (még) kevésbé közvetlenül kapcsolódik egy udmurt szórendi kérdéseket feszegető tanulmányhoz. Negyedikes koromban, a rendszerváltás idején megszűnt a kötelező oroszoktatás (ma már, uralistaként akár úgy is értékelhetném, hogy számomra tulajdonképpen nem a legszerencsésebb módon), és az olasz lett az első idegen nyelv, amit elkezdtem tanulni. Az olasz (és később a többi idegen nyelv) tanulásától én azonban mámoros lettem, úgyhogy igen hamar biztos lettem benne, hogy ha „nagy leszek”, az olasszal és egyéb idegen nyelvekkel szeretnék foglalkozni. Így lett az, hogy elvégeztem az olasz, a francia és a finnugor szakot. Az újlatin vs. uráli nyelvek versenyében végül azonban az utóbbiak győztek.

Értekezésemet általános iskolai és gimnáziumi olasztanáraimnak, Bernáthné Vámosi Juditnak és De Toniné Zsrai Máriának ajánlom; a nyelvek és a nyelvészet iránti érdeklődésemet ugyanis a velük, náluk való olasztanulás alapozta meg (és azt azért be is kell vallanom nekik, hogy bizony igencsak hiányzik is az olasz nyelv, amióta hűtlen lettem hozzá).

# Köszönetnyilvánítás

Az elmúlt évek során számos embertől és szervezettől kaptam segítséget és támogatást a disszertáció elkészítéséhez.

Hálával tartozom témavezetőmnek, Dr. Havas Ferencnek az általa tartott, lebilincselően izgalmas tipológiaórákért, amelyek elmélyítették a nyelvészeti tipológia iránti érdeklődésemet és egyben megalapozták a dolgozat témaválasztását. Köszönöm neki a disszertáció koncepciója alakításában és az értekezés megírásában nyújtott segítségét, és azt, hogy mindig rendelkezésemre állt, valahányszor kérdésem vagy megbeszéltnivalóm volt az értekezéssel kapcsolatban.

Disszertációm története 2006-ra nyúlik vissza. 2006-tól 2009-ig az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója voltam. 2010-ben CIMO kutatói ösztöndíjjal 5 hónapot töltöttem a Helsinki Egyetemen; ez idő alatt számos, az értekezés témájához kapcsolódó szakirodalmi forrást volt lehetőségem tanulmányozni, és ugyancsak lehetőségem nyílt a Helsinki Egyetem munkatársaival, különösen Riho Grünthallal konzultálni. Ez úton is köszönöm Riho Grünthalnak és a CIMO szervezetének, hogy finnországi tartózkodásomat lehetővé tették.

2011 szeptembere és 2014 júniusa között az izsevszki Udmurt Állami Egyetemen dolgoztam magyar lektorként, 2014 szeptemberétől pedig az Erasmus Mundus „Aurora” kutatói ösztöndíjával tartózkodtam további 9 hónapig ugyanitt. Disszertációm „oroszlánrésze” Erasmus Mundus ösztöndíjas időszakom alatt készült. Ez idő alatt számos kolléga nyújtott segítséget kutatásomhoz. Köszönöm Valentyin Kelmakovnak, Nagyvezda Tyimerhanovának, Alekszandr Sutovnak és Dmitrij Jefremovnak a személyes konzultációkat, Valentyina Vezsejevának a nyelvi adatokat, Ljubov Frolovának pedig udmurt nyelvű kérdőíveim nyelvi lektorálását. Hálával tartozom továbbá Marija Zolotarjovának, Ljubov Frolovának, Alekszandr Korepanovnak és Oleszja Polatovának, amiért kérdőíveimet eljuttatták ismerőseikhez.

Külön köszönet illeti meg kérdőíveim 90 udmurt anyanyelvű kitöltőjét, akárcsak az izgurti és a kecsoli általános iskola azon diákjait és tanárait, akiktől nyelvi anyagot gyűjthettem.

Udmurtiai tartózkodásom után *Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* (OTKA 118079, ERC\_HU 15), majd a (jelenleg is futó) *A Volga-vidéki*



*finnugor nyelvek tipológiai adatbázisa* (NKFI-K-125282) című projektek tették lehetővé, hogy jelen értekezést végleges formájába önthessem.

Köszönettel tartozom előopponenseimnek, Tánczos Orsolyának, F. Gulyás Nikolettnek és Pomozi Péternek a disszertáció tartalmi és formai alakítására, javítására tett számos hasznos javaslatukért.

Szintűgy köszönöm É. Kiss Katalinnak a dolgozattal kapcsolatos javaslatait, valamint az értekezés befejezésére való szüntelen bátorítását. Nagyon hálás vagyok neki, amiért udmurtiai tartózkodásom után lehetőséget adott arra, hogy *Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* c. projekt tagjaként teljes állásban nyelvészettel foglalkozhassak: a Nyelvtudományi Intézetben töltött 20 hónap elméleti és gyakorlati szempontból is rendkívül hasznos volt számomra. Köszönöm az intézeti kollégáknak, különösen Tánczos Orsolyának, Egedi Barbarának, Mus Nikolettnek, Bárány Andrásnak, Gugán Katalinnak, Hegedűs Veronikának és Dékány Évának a készülő disszertációm bemutató projektmegbeszéléseken adott tanácsait. Egedi Barbarának külön hálával tartozom, amiért értekezésem egy részét akkurátusan átolvasva további hasznos megjegyzésekkel és tanácsokkal látott el.

Hálásan köszönöm Fejes Lászlónak, hogy értekezésem házi védelemre benyújtott változatát különös alaposággal átolvasva, pontatlanságaimra, tévedéseimre felhívta a figyelmemet, és a dolgozat jobbítására számtalan ponton javaslatot tett.

Nagy segítséget jelentett az is, hogy folyamatosan felmerülő tartalmi és formai kérdéseimmel mindig volt kikhez fordulnom: köszönöm Tánczos Orsolyának, Egedi Barbarának, Hegedűs Veronikának, Kubínyi Katának, Julija Szpesilovának, Mus Nikolettnek, Ekaterina Georgievának, Gugán Katalinnak, F. Gulyás Nikolettnek, Dékány Évának és Horváth Laurának, hogy rövidebb-hosszabb kérdéseimet megválaszolták, illetve azokat megvitathattam velük.

Köszönöm Gugán Katalinnak a tézisfüzet nagyobb részének angolra való lefordítását és Bárány Andrásnak az általam fordított részek átnézését; Mády Katalinnak és nővéremnek, Németh Ágnesnek a statisztikai alapfogalmakban való eligazítást; Sebestyén Csabának, Timár Bogátának és Bárány Andrásnak a technikai segítséget; Salánki Zsuzsának pedig azt, hogy az elmúlt évek során számtalanszor bátorított, buzdított a dolgozat írásával kapcsolatban.

A dolgozatban szereplő esetleges tévedésekért, hiányosságokért kizárólag a szerző a felelős.

Köszönet illeti továbbá mindazon további kollégáimat, családtagjaimat és barátaimat, akik számára szintén fontos volt, hogy ez a dolgozat elkészüljön, vagy éppen tartották bennem

a lelket a disszertáció készítése közben: így – a teljesség igénye nélkül – bátyámat, Németh Ferencet és édesanyámat, Dudás Ilonát; Fodor Andreát és a vele közös baráti társaságunkat, valamint a „sör&szintax”-os finnugoros társaságot.

Végezetül, külön kiemelve, hálásan köszönöm férjemnek, Kutnyánszky Áronnak, hogy megértéssel, türelemmel és támogatással elviselte az elmúlt nyolc évet, amely során hol kisebb, hol nagyobb intenzitással, de végig jelen volt közös életünkben a disszertáció írásának feladata és súlya. Köszönöm neki a dolgozat írása közben nyújtott technikai segítséget és mindenképp azt, hogy nyitottan és kíváncsian hajlandó volt négy évre Udmurtiába költözni velem, ami lehetővé tette, hogy ez a dolgozat jobb legyen, mint amilyen az udmurtiai tartózkodásunk nélkül lett volna.

Budapest, 2018. február 6.

# Rövidítésjegyzék

(Kiskapitálissal a glosszákbán használt jelölések vannak feltüntetve.)

1	első személy	INF	főnévi igenév
2	második személy	INS	insztrumentálisz
3	harmadik személy	IPFV	imperfekt(ív)
ABL	ablatívusz	k.-p.	komi-permják
ACC	akkuzatívusz	NEG	tagadó ige, tagadószó
ADE	adesszívusz	N	főnév
Adj	melléknév	N <sub>1</sub>	fejfőnév
AdpP	adpozíciós szintagma	N <sub>2</sub>	esetragos/adpozíciós
Adv <sub>Man</sub>	móthatározószo	NCx	névszoói bővítmény
AdvSub	határozói alárendelő kötöszó	O	esetragos főnév
ALL	allatívusz	PART	tárgy
ART	artikulus	PERF	partitívusz
AUX	segédige	PL	perfektum
Aux <sub>Mod</sub>	módbeli segédige	PRS	többses szám
birt.	predikatív birtoklásmondat	Pred	jelen idő
COND	feltételes mód	PST	állítmánykiegészítő
Comp	mondatbevezető	PST2	múlt idő
CMPR	középfokjel	PTCP	2. múlt idő
CNG	konnegatív igealak	PTCP.NEC	participium
Cop	kopula	PTCL	participium
CVB	konverbum	Q	partikula
Cx	esetrag	Rel	kérdő partikula
DAT	datívusz	S	vonatkozó mellékmondat
DEF	határozott	SG	alany
DEL	delatívusz	Sent	egyes szám
DET	determinatív végződés	Stand	mondat; alárendelt mondat
EGR	egresszívusz	SUBL	hasonlító határozó
egz.	egzisztenciális mondat	SUPE	szublatívusz
ELA	elatívusz	SUPL	szuperesszívusz
EXPL	expletívum	TERM	felsőfok
F	nőnem	Top	terminatívusz
Foc	fókuszált	udm.	topik(alizált)
FUT	jövő idő	V	udmurt
Gen	birtokos jelző	'want'	ige
GEN	genitívusz	wh	'akar' jelentésű segédige
ibid.	ugyanott		kérdőszó (kiegészítendő
id.	ugyanaz		kérdésekben)
ILL	illatívusz		
INDF	határozatlan	X	határozói vonzat
INE	inesszívusz		

# 1 Bevezetés

## 1.1 Az értekezés célja és tárgya; a kutatás motivációja és aktualitása

Doktori értekezésemben azon hipotézis igazolására teszek kísérletet, miszerint a mai udmurt nyelvben SOV > SVO alapszórendi változás, illetve – szélesebb értelemben véve – szórendi típusváltás zajlik az ún. fejképző nyelvtípustól a fejkezdetű nyelvtípus irányába.

A legtöbb mai uráli nyelvben – az általános vélekedés szerint az udmurtban is – a mondat fő összetevőinek (alany, tárgy, igei állítmány) pragmatikailag semleges, jelöletlen szórendje, ún. alapszórendje SOV (alany–tárgy–ige). Szintagmatikus szinten (vagyis a különféle igei, kötőszavas, főnévi és melléknévi alaptagú frázisok<sup>2</sup> szintjén) a szóban forgó nyelvekre a fejképző elrendeződés a jellemző, vagyis a frázisok felépítése jellemzően olyan, hogy bennük a bővítmény megelőzi a fejet (alaptagot). Az SOV alapszórendet, illetve a szintagmák fejképző elrendeződését e nyelvekben uráli alapnyelvi eredetű sajátosságnak tartják: a szakirodalom egységes álláspontot képvisel a tekintetben, hogy az uráli alapnyelv is SOV alapszórendű, fejképző típusú nyelv lehetett (l. pl. Collinder 1960: 248, 250; Hajdú 1981: 167; Bereczki 2003: 58). A mai uráli nyelvek egy kisebb részében, így például a balti–finn nyelvekben (l. Viitso 1998: 113; Laakso 2001: 204), a mordvinban (Vilkuna 1998: 178; Zaicz 2000: 239), valamint az udmurt legközelebbi rokon nyelveiben, a komi–zürjénben és a komi–permjában (Vilkuna 1998: 178) azonban az alapszórend SVO.<sup>3</sup> A szakirodalom álláspontja szerint az SVO alapszórend e nyelvekben történeti változás eredményeképpen alakulhatott ki az eredeti SOV-ból, a változást általában idegen nyelvi hatásnak tulajdonítják (l. pl. Korhonen 1981: 342; Bereczki 2000: 38; Zaicz 2000: 239; Laakso 2001: 204).

A mai udmurt nyelvet – ahogyan arra fentebb már utaltam – az oroszországi és az Oroszországon kívül íródott szakirodalomban is hagyományosan (sőt, még az újabb leírásokban is, l. pl. Winkler 2001, 2011) – SOV alapszórendű, viszonylag következetes fejképző nyelvként írják le. Néhány, az elmúlt években napvilágot látott mű (Ponarjadov 2010; Asztalos 2016) és publikálatlan kutatás (Asztalos–Tánczos 2014) szerint azonban a mai udmurt nyelv tipológiai besorolása nem ilyen egyértelmű; e munkák inkább tipológiai kevert, ún. SOV–SVO nyelvként határozzák meg az udmurtot. Tánczos (2013: 95), Asztalos–

---

<sup>2</sup> A „szintagma” és a „frázis” kifejezéseket szinonimaként használom értekezésemben.

<sup>3</sup> A magyar nyelv alapszórendjét illetően nem egységes a szakirodalom; Havas az SOV mellett érvel (l. pl. Havas 2015c), a generativista megközelítés pedig az (S)VO mellett (vö. pl. É. Kiss 2011). Értekezésemnek azonban nem célja állást foglalni ebben a kérdésben.

Tánczos (2014), Asztalos (2016), illetve Asztalos–Gugán–Mus (2017) szerint az orosz nyelv hatására a mai udmurt nyelvben SOV > SVO változás zajlik.

Az udmurt folyamatban lévő tipológiai változásának hipotézise szociolingvisztikai vizsgálatok eredményei alapján is felmerülhet. Salánki (2007) és Shirobokova (2011) kimutatják, hogy a mai udmurt beszélőközösség udmurt–orosz kétnyelvűsége generációnként eltérő képet mutat: míg az idősebb udmurt beszélők jellemzően udmurtdomináns vagy kiegyenlített, a fiatalabbak általában kiegyenlített vagy akár oroszdomináns kétnyelvűek (Salánki 2007: 59). A generációk eltérő, az orosz nyelv dominanciájának irányába tolódó kétnyelvűsége és ezzel összefüggésben a fiatalabb generációk csökkenő udmurt anyanyelvi kompetenciája (vö. Shirobokova 2011: 199) arra mutat, hogy az – SVO alapszórendű, fejkezetű típusú (l. Bailyn 2012: 239–244) – orosz nyelvnek az udmurtra gyakorolt hatása erősödik. Intenzív kontaktushatás pedig indukálhat tipológiai változást, illetve szórendi változásokat egy nyelv rendszerében (Thomason–Kaufman 1988: 74–76; Thomason 2001: 1640).

Disszertációm fő célja azon kérdésnek a korábbiaknál tüzetesebb empirikus vizsgálata, hogy valóban valószínűsíthető-e, hogy szórendi típusváltozás zajlik a mai udmurt nyelvben – eredményeim szerint igen –, és amennyiben igen, a mondat szerveződés hierarchiájának legfőbb szintjein, vagyis a kötőszavas, az igei, valamint a főnévi és a melléknévi frázisok szintjén egyaránt megmutatkozik-e ez a változás. Az értekezéshez végzett kutatások a dryeri ún. korrelációs párok (l. Dryer 1992), illetve néhány további szintagma fejkezetű variációi gyakoriságának, elfogadottságának és információs szerkezeti disztribúciójának vizsgálatát foglalták magukba. A vizsgált nyelvi anyagot egyrészt régi és mai, az informális beszélt nyelvet minél inkább tükröző műfajokba tartozó írott szövegek alkották (ezekben a fejkezetű szerkezetek gyakoriságát és információs szerkezeti variabilitását vizsgáltam), másrészt kérdőívbe szerkesztett, konstruált, információs szerkezetüket tekintve neutrális tesztmondatok (utóbbiakkal a neutrális fejkezetű szerkezetek gyakoriságát és elfogadottságát teszteltem).

A szórendi típusváltást valószínűsíthetik a következő tényezők:

- a) ha kimutatható, hogy a vizsgált szintaktikai szerkezetek fejkezetű szórendi változatai nemcsak pragmatikailag jelölt, hanem információs szerkezetileg neutrális mondatokban is megjelenhetnek;
- b) ha a textuális vizsgálatok kimutatják, hogy a fejkezetű szerkezetekhez többféle információs szerkezet is társítható, vagyis ha a fejkezetű szerkezetek disztribúciósan viszonylagosan jelöletlennek bizonyulnak;
- c) ha a fejkezetű szórendi variációk gyakoribbnak bizonyulnak a kortárs írott



szövegekben, mint a régiekben;

- d) ha a kérdőíves felmérésben a fejkezetű szórendi alternánsok használata a fejkű változatokénál gyakoribbnak, vagy azokkal majdnem egyformán gyakorinak bizonyul neutrális szövegkörnyezetben;
- e) ha a kérdőíves felmérésben az adatközlők többsége grammatikusnak ítéli a neutrális fejkezetű szerkezeteket;
- f) ha kimutatható, hogy a fiatalabb beszélők az idősebbeknél magasabb arányban produkálják és ítélik grammatikusnak a fejkezetű szórendeket (az ún. látszólagosidő-hipotézis értelmében ugyanis egy beszélőközösség nyelvhasználatában mutatkozó generációs különbségek folyamatban lévő nyelvi változásra utalhatnak, l. Labov 1963; Trudgill 1992/1997).

A kérdőíves felmérés egyúttal az idősebb és a fiatalabb generáció, valamint az udmurt beszélőközösség két nagyobb területi csoportja (Udmurtia, ill. Tatárföld területén élő udmurtok) szórendhasználatának összehasonlítására is irányult. Az udmurt Tatárföldön beszélt dialektusaiban ugyanis az oroszon kívül az SOV, azaz fejkű típusú tatár nyelv hatása is számottevő (Csúcs 1990: 19). Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy a szórendi típusváltás a tatárföldi nyelvjárásokban lassabban zajlik, mint az udmurtiaiakban.

A kutatás további célja volt annak megállapítása, hogy mely szintagmatípusok mutatkoznak az udmurtban hajlamosabbnak, illetve kevésbé hajlamosnak a fejkűből fejkezetűvé való átrendeződésre, valamint, hogy az orosz nyelvi hatáson túl milyen belső nyelvi tényezők játszhatnak közre mint kiváltó okok az udmurt nyelv szórendi típusváltásában.

A jelenséget tipológiai megközelítésben, az ún. *Elágazási Irány Elmélete* alternatív verziója (l. Dryer 1992: 116) keretében vizsgáltam.

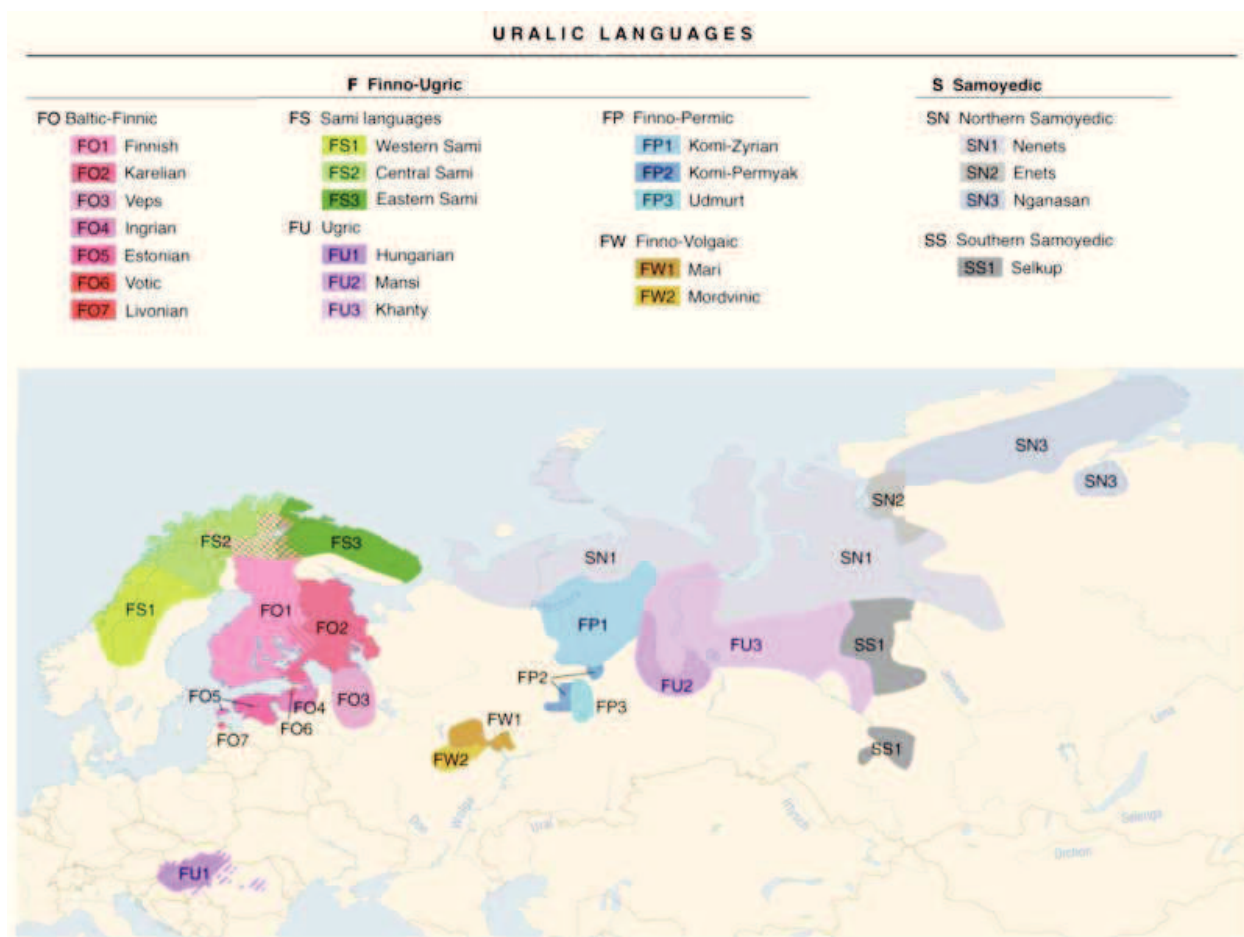
A bevezető fejezet további részeiben ismertetek néhány, az udmurt nyelvvel kapcsolatos fontosabb tudnivalót (1.2), közlök néhány technikai jellegű, a nyelvi példák átírásával és glosszázásával kapcsolatos információt (1.3), és felvázolom az értekezés felépítését (1.4).

## **1.2 Az udmurt nyelv**

### **1.2.1 Általános információk**

Az udmurt (korábbi elnevezéssel: votják) nyelv az uráli nyelvcsalád finn-permi ágába tartozik, legközelebbi rokonai a komi-zürjén és a komi-permják nyelvek. Az udmurt nyelvet elsősorban az Oroszországi Föderációban a Káma és Vjatka folyók között elhelyezkedő Udmurt

Köztársaságban – melynek fővárosa Izsevszk – és az azzal szomszédos oroszországi közigazgatási egységekben (Tatár Köztársaság, Baskír Köztársaság, Kirovi Terület, Permi Határterület), valamint a Szverdlovszki Területen és Oroszország néhány további területén beszélik. Az udmurt nyelvterület (illetve egyéb uráli nyelvek) földrajzi elhelyezkedését szematikusan az 1. ábra szemlélteti.



1. ábra: Az uráli nyelvek földrajzi elhelyezkedése (udmurt = FP3)<sup>4</sup>

A 2010-es oroszországi népszámlálás (PEREPIS 2010) adatai szerint az udmurt nemzetiségűek lélekszáma az Oroszországi Föderációban 552 299 fő, az udmurtul beszélőké 324 338 fő. Az udmurtok a róluk elnevezett köztársaságon belül is kisebbségben élnek: az Udmurt Köztársaság legnépesebb nemzetisége az orosz, az udmurtok a 2010-es adatok szerint a köztársaság lakosságának csak mintegy 27%-át alkotják.

Az udmurt anyanyelvű beszélők ma már szinte valamennyien (legalább) kétnyelvűek, anyanyelvi vagy megközelítőleg anyanyelvi szinten tudnak oroszul is (erről részletesebben l.

<sup>4</sup> A térkép forrása: [https://en.wikipedia.org/wiki/Uralic\\_languages](https://en.wikipedia.org/wiki/Uralic_languages) (utolsó letöltés: 2018. 1. 25.).

az 1.2.4 alfejezetet), a tatárok által is lakott területeken élő udmurtok pedig gyakran háromnyelvűek (Winkler 2001: 5; Salánki 2007: 26). Az orosz nyelvvel való érintkezések a 12–13. században kezdődhettek, az orosz nyelv hatása az udmurtra ma a legtöbb nyelvi szinten kimutatható (Csúcs 1990: 21). Az oroszon túl a környező törökségi nyelvek – a már említett tatár, illetve a csuvas és a baskír – is jelentős hatást gyakoroltak az udmurtra (Bereczki 1998; Winkler 2001: 6).

Az Udmurt Köztársaság 1994-ben elfogadott alkotmánya, illetve a 2001-ben az Udmurt Köztársaság államnyelveiről és más nyelveiről hozott nyelvtörvény értelmében az udmurt – az orosz mellett – hivatalos nyelv az Udmurt Köztársaságon belül. Noha létezik udmurt nyelvű nyomtatott és online sajtó, megjelennek udmurt nyelven szépirodalmi művek, valamint udmurt nyelvű televízió- és rádióadások is vannak, a gyakorlatban az udmurt nyelv használata a hivatalos szférában és a közéletben – sőt, általában a nyilvános színtereken – igencsak korlátozottnak mondható. A közoktatás az Udmurt Köztársaságon belül is orosz nyelven folyik, udmurt nyelvet – különösen városban – nem minden iskolában lehet tanulni, ahol igen, ott is csak választható tantárgyként, és még az ún. nemzetiségi iskolákban is leginkább csak az udmurt nyelv- és irodalomórák zajlanak udmurtul.

A fővárosban, Izsevszkben élő vagy ott tanuló fiatal udmurt értelmiségiek körében az utóbbi években ugyanakkor – az udmurt kulturális élet felélénkülésével és az udmurt hagyományok modernizálásával párhuzamosan – az udmurt nyelv és identitás presztízisének határozott növekedése tapasztalható. Ezzel összefüggésben egyre több udmurt nyelvű tartalom – blogok, weboldalak, közösségi oldalakon szerveződő csoportok, Wikipédia-oldalak – lát napvilágot az interneten.

## **1.2.2 Nyelvjárási tagoltság**

Az udmurt nyelvjárások és nagyobb nyelvjáráscsoportok felosztását illetően nem teljesen egységes a szakirodalom. Csúcs (1990: 12–19) öt nagy nyelvjáráscsoportot, az északi, a beszermán, a középső, a déli, valamint az ún. peremnyelvjárások csoportját különbözteti meg. Kelmakov (2006) négy nagyobb csoporttal számol, a Csúcs (1990) által peremnyelvjárásoknak, általa azonban periferikus déli nyelvjárásoknak nevezett, az Udmurt Köztársaság határaitól délre és délnyugatra, Tatárföld, Baskíria, a Mari Köztársaság és a Kirovi Terület bizonyos részein beszélt dialektusokat ugyanis a déli nyelvjáráscsoport részének tekinti. A középső nyelvjárások sok szempontból átmenetet képeznek az északi és a déli nyelvjárások között (Csúcs 1990: 16; Kelmakov 2006: 43). A beszermán nyelvjárások

leginkább hangtanilag különböznek a többi északi nyelvjárástól, továbbá beszélőik etnikailag elkülönülnek az udmurtoktól (Csúcs 1990: 16).

A nyelvjárások elkülönítése elsősorban hangtani, másodsorban szókészletbeli és morfológiai alapon történik (az egyes nyelvjárások – akárcsak az irodalmi nyelv – szintaxisa egyébként is kevésbé kutatott terület), de például az északi és a déli nyelvjárás csoport eltérései valamennyi nyelvi szinten kimutathatók (Salánki 2007: 52). Az egyes nyelvjárások közötti különbségek ugyanakkor nem olyan nagyok, hogy beszélőik ne értenék meg kölcsönösen egymást.

Hagyományosan az északi nyelvjárásokat tartják a legeloroszosodottnak (Salánki 2007: 51, 72, 92). Egyes déli dialektusokban – beleértve egyes periferikus déli (Csúcs (1990) terminológiájában perem-) nyelvjárásokat is – továbbá erős tatár hatás mutatkozik (Csúcs 1990: 19).

### **1.2.3 Az irodalmi nyelv főbb morfológiai és szintaktikai jellemzői**

Jelen fejezet célja, hogy vázlatos áttekintést nyújtson az udmurt nyelv irodalmi változatának néhány tipológiai jellemzőjéről, vagyis mintegy előzetes képet adjon az olvasónak az udmurt nyelv grammatikájáról. Nem célja azonban a fejezetnek a – dolgozat későbbi részeiben kimerítően tárgyalt – szórendi sajátosságok bemutatása, továbbá az sem, hogy *átfogó* képet nyújtson az udmurt nyelv rendszeréről. Azon (a szórendhez nem, vagy csak érintőlegesen kapcsolódó) tulajdonságokról ejtek tehát e helyütt szót, amelyek a disszertáció témája szempontjából valamilyen mértékben relevánsak, vagy pedig megkönnyítik a disszertációban közölt nyelvi példák értelmezését. (A disszertációban vizsgált frázistípusok, szerkezetek speciális morfoszintaktikai sajátosságairól az egyes, adott szerkezetet tárgyaló alfejezetekben részletesebben is szólok.)

Az udmurt döntően agglutináló jellegű nyelv. A kötött morfémák az udmurtban jellemzően szuffixumok, l. (1). A szintaktikai funkciók jelölése esetragokkal és névutókkal történik. A szakirodalomban hagyományosan a következő szófaji kategóriákat különböztetik meg: főnév, melléknév, számnév, névmás, ige, igenevek, határozószó, névutó, előjárószó, kötőszó, partikula, hangutánzó-hangfestő szó, módosítószó (l. pl. GSzUJ 1962; Csúcs 1990; Winkler 2001, 2011; UKK 2011).

A névszóknak egyes és többes számuk van. A főnevek a többes szám jelével, valamint esetraggal és birtokos személyraggal láthatók el:

- (1) *čjžj-vjžj-os-ijnj-m*  
nemzettség-gyökér-PL-INS-1SG  
'(a) rokonaimmal'

Az irodalmi nyelvben 15 névszói eset van (nominatívusz, akkuzatívusz, genitívusz, ablatívusz, datívusz, karitívusz, adverbialisz, insztrumentalisz, approximatívusz, inesszívusz, illatívusz, elatívusz, tranzitívusz, terminatívusz és egresszívusz).

A nominatívusz morfológiailag jelöletlen, l. (3). A tárgyjelölés differenciált, vagyis a tárgy morfológiailag jelöletlen és jelölt is lehet: a határozatlan tárgyak tipikusan jelöletlenek, l. (2), a határozottak pedig jelöltek, l. (3), de ezekre a tendenciákra kivételek is akadnak (Csúcs 2003: 129–131). A névmási és a birtokos személyraggal ellátott tárgyak minden esetben jelöltek, l. (5).

- (2) *Mertt-i ukno ulam töd'j sireń.*<sup>5</sup>  
ültet- PST.1SG ablak alatt.ILL.1SG fehér orgona  
'Fehér orgonát ültettem az ablakom alá.'

- (3) *Šurkijnmon-e Miħail Gavrilovič Bibl'i-jez udmurt kıl-jn pott-i-z.*<sup>6</sup>  
november-ILL Mihály Gavrilovics Biblia-ACC udmurt nyelv-INE kiad-PST-3SG  
'Novemberben Mihail Gavrilovics kiadta az udmurt nyelvű Bibliát.'

Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal, illetve az akkuzatívusz egyes számban használatos allomorfjával megegyező *-(j)ez* végződésnek determináló funkciója is van, l. (4):

- (4) *Guždor vıljn turjn-ez čeber.*  
tisztás SUPE fű-DET szép  
'A tisztáson a fű szép.' (GSzUJ 1970: 85)

A finit igealakok kifejezik az igemódot és -időt, valamint az alany személyét és számát, l. (2)–(3). A személyes névmási alany kitétele nem kötelező (2).

A szakirodalomban a következő igemódokat szokás megkülönböztetni: kijelentő mód,

<sup>5</sup> A példa forrása: [http://marjamoll.blogspot.hu/2016/06/blog-post\\_5.html](http://marjamoll.blogspot.hu/2016/06/blog-post_5.html) (utolsó letöltés: 2018. 2. 2.).

<sup>6</sup> A példa forrása: <http://krestyaninova.blogspot.hu/2014/01/blog-post.html> (utolsó letöltés: 2018. 2. 2.).



feltételes mód, felszólító mód, optatívusz (az utóbbit egyes grammatikák (pl. GSzUJ 1962; Csúcs 1990; UKK 2011) nem tartják külön igemódnak, a felszólító móddal együtt tárgyalják). Múlt időben evidenciális jelentésárnyalatú egyszerű és összetett (a létige evidenciális formájával mint segédigével képzett) igealakok is léteznek; ezeket hagyományosan a kijelentő módú igealakok közé sorolja a szakirodalom (GSzUJ 1962; Csúcs 1990; Kozmács 2001; UKK 2011), Winkler (2001, 2011) azonban külön igemódnak tekinti az evidenciális alakokat.

Az igéknek jelen, múlt és jövő idejű alakjaik vannak. Kijelentő módban több analitikus – a lexikális ige jelen, jövő vagy egyszerű múlt idejű alakjából és a létige múlt idejű alakjából előálló – múlt idő létezik; ezek különböző aspektuális jelentésárnyalatokat fejeznek ki.

Az igéknek tagadó ragozási paradigmájuk is van. A tagadó alakok a legtöbb igeidőben és -módban analitikusak, a tagadó segédige személyragozott alakjaiból és a lexikális ige tagadó tövéből tevődnek össze:

- (5) *Soos mil'emjz öz vala-le.*  
 3PL 1PL.ACC NEG.PST.3 ért-CNG.PL  
 'Nem értettek meg bennünket.'

Az igenévrendszer gazdag, a szakirodalomban több mint tíz különböző fajta igenevet különböztetnek meg (l. pl. GSzUJ 1962; Csúcs 1990; Kozmács 2001; UKK 2011; Winkler 2001, 2011). A nem-finit alárendelés használata kiterjedt, de a véges alárendelés sem ritka.

A névutók rendszere szintén gazdag. A legtöbb posztpozíció alanyesetű bővítményt vonz. Számos névutó határozószóként is funkcionál.

Az igei állítmány mellett névszói is létezik. Jelen idő kijelentő módban, állító ragozásban minden számban és személyben grammatikus a kopula nélküli névszói állítmány (4), egyéb igeidőkben (6) és -módokban, valamint a tagadó ragozásban jelen időben is (7)<sup>7</sup> azonban minden esetben megjelenik az (egzisztenciális igével azonos) kopula megfelelő alakja.

- (6) *Stat'ja-jed tunsjko val.*  
 cikk-2SG érdekes van.PST  
 'Érdekes volt a cikked.'

---

<sup>7</sup> Az *övöl* 'nem, nincs' tagadószt egyes források tagadó partikulának tekintik (l. pl. GSzUJ 1962: 345; UKK 2011: 348), értekezésemben azonban az egzisztenciális ige jelen idejű, kijelentő módú tagadó alakjának tekintem (erről l. még 5.3.4.2, ill. 5.3.8.1.2).

- (7) *Ton köj övöl.*  
 2SG kövér van.NEG.PRS  
 'Nem vagy kövér.'

### 1.2.4 Az udmurt beszélőközösség kétnyelvűsége

Salánki 2007-ben végzett szociolingvisztikai felmérése szerint az udmurtok 98%-a kétnyelvű, egyaránt tud udmurtul és oroszul (2007: 81), bizonyos – Tatársztánban, illetve a tatárokkal vegyes, déli udmurt területeken élő – udmurtok pedig tatáru is tudnak (2007: 26). Az egyes generációk udmurt, illetve orosz nyelvi kompetenciája ugyanakkor eltérő (2007: 89, 205): a legidősebbek általában jobban tudnak udmurtul, mint oroszul, vagyis dominánsan udmurt kétnyelvűek; a középkorúak már rendszerint szinte ugyanolyan jól beszélnek oroszul, mint udmurtul (2007: 82), a legfiatalabbak pedig sokszor már oroszul tudnak magasabb szinten, mint udmurtul (2007: 82, 85). Az idős és a fiatal beszélők udmurt–orosz kétnyelvűségének Salánki által leírt eltéréseit az 1. táblázat szemlélteti.

	<b>idős beszélők</b>	<b>fiatal beszélők</b>
<b>a két nyelv kompetenciaszintje alapján</b>	kiegyenlített vagy egyenlőtlen kétnyelvűség az udmurt nyelv javára	kiegyenlített vagy egyenlőtlen kétnyelvűség az orosz nyelv javára
<b>a kétnyelvűség kognitív szerveződése alapján</b>	összetett és mellérendelt kétnyelvűség egyaránt	összetett és mellérendelt kétnyelvűség egyaránt
<b>az elsajátítás módja alapján</b>	iskoláskori vagy felnőttkori kétnyelvűség	gyermekkori kétnyelvűség
<b>az elsajátítás ideje alapján</b>	egymás utáni kétnyelvűség	egyidejű, vagy az orosz elsajátítása megelőzi az udmurtét
<b>a saját nyelvi közösségi támogatottság alapján</b>	belső kétnyelvűség	belső és külső kétnyelvűség
<b>a két nyelv egymáshoz viszonyított státusa alapján</b>	felcserélő kétnyelvűség	felcserélő kétnyelvűség
<b>a csoporthoz tartozás és a kulturális identitás alapján</b>	? monokulturális kétnyelvűség	?? (sic!)

1. táblázat: *Az udmurt beszélők kétnyelvűsége* (Salánki 2007: 59)

Az egyes generációk udmurt–orosz kétnyelvűségének különbözőségét Shirobokova (2011) Sarkan járás Muvir községében végzett, a község kétnyelvűségét vizsgáló felmérései is megerősítik. Míg Shirobokova idős és középkorú adatközlőinek 91–94%-a az udmurt nyelvet

otthon, az orosz pedig családon kívüli színtereken sajátította el, fiatal adatközlőinek csak 75%-a sajátította el az udmurtot otthon, 73%-uk pedig már oroszul is otthon tanult meg. Az idősekre és a középkorúakra tehát a felnőttkori, egymás utáni, mesterséges, a fiatalokra pedig a gyermekkori, egyidejű, természetes, illetve aktív kétnyelvűség jellemző (2011: 191, 195). A fiatalok körében ezenkívül az orosz nyelv javára történő ún. felcserélő és dekulturális kétnyelvűség jelei is megmutatkoznak (2011: 195). Shirobokova szerint a vizsgált községre tehát – a korábbi anyanyelvi dominancia helyett – olyan kétnyelvűség-dinamika jellemző, amelyet „generációról generációra csökkenő udmurt anyanyelvi és ezzel fordított arányban növekvő orosz többségi nyelvi kompetencia jellemez” (2011: 199).

A generációk eltérő jellegű kétnyelvűsége alapján feltételezhető, hogy a fiatalabb beszélők udmurt nyelvhasználatára jobban hat az orosz nyelv, mint az idősebb beszélőkére. Ez a hatás vélhetően a szórendet is érinti, vagyis megmutatkozhat abban, hogy a fiatal udmurt beszélők az idősebeknél nagyobb mértékben használják és ítélik jónak az SVO nyelvekre – így az oroszra – jellemző SVX, illetve fejkezdetű szórendeket az udmurtban. Amennyiben kimutatható ilyen különbség az egyes generációk szórendhasználatára és -megítélésére, az ún. látszólagosidő-hipotézis (l. Labov 1963; Trudgill 1992/1997) alapján arra következtethetünk, hogy az udmurt nyelvben ténylegesen megindult az OV > VO típusváltás, és hogy ez a változás legalább részben az orosz nyelv hatásával magyarázható.

### 1.3 Átírás, glosszák

A nyelvi adatokat az alábbiak szerint közlöm az értekezésben.

Az eredetileg cirill betűs udmurt nyelvű példákat a *The Mari Web Project*<sup>8</sup> udmurt nyelvre kidolgozott cirill–latin konvertálójának segítségével<sup>9</sup> írtam át latin betűs átírásra. A konvertáló többé-kevésbé a Csúcs (1990)-féle transzkripciót követi, néhány kisebb eltéréssel, ti. a palatalizált zöngés affrikátát *ǰ*-vel, a centrális *e*-t *ö*-vel, a *k* után bizonyos szavakban megjelenő félhangzót pedig *u*-val jelöli. Ezekben a jelölésekben nem módosítottam.

A 3.2.3 pontban a kutatásokhoz feldolgozott udmurt folklórszövegek címét az eredeti, Wichmann (1901) által alkalmazott átírásban közlöm.

Az orosz nyelvű példákat a nemzetközi tudományos transliterálási szabályoknak<sup>10</sup>

---

<sup>8</sup> <http://www.univie.ac.at/maridict/site-2014/> (Utolsó letöltés: 2017. 12. 19.)

<sup>9</sup> <http://www.univie.ac.at/maridict/site-2014/transcription-specific.php?int=0&lang=udm> (Utolsó letöltés: 2017. 12. 19.)

<sup>10</sup> [https://en.wikipedia.org/wiki/Scientific\\_transliteration\\_of\\_Cyrillic](https://en.wikipedia.org/wiki/Scientific_transliteration_of_Cyrillic) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 19.)

megfelelően írtam át.<sup>11</sup>

A dolgozat 4.2 fejezetében bemutatott kalmük és török nyelvű példákat az eredeti forrásban szereplő átírásban adom közre.

Az udmurt és orosz nyelvű példákat a lipcsei glosszázási szabályokat (l. Comrie et al. 2008) követve glosszáztam. A lipcsei szabálygyűjteményben nem szereplő kategóriák glosszázásához alkalmazott rövidítések feloldását l. az értekezés *Rövidítésjegyzék* című szekciójában.

A példamondatok számozása fejezetenként, esetenként nagyobb alfejezetenként (1)-től újraindítva történik.

## 1.4 Az értekezés felépítése

Az értekezés hét nagyobb egységre tagolódik. Az első, bevezető fejezet után, a 2. fejezetben bemutatom a szórendi tipológia alapfogalmait és főbb elméleteit. Részletesen ismertetem a szakirodalomban található alapszórend-definíciókat és az alapszórend megállapításához használatos különböző kritériumokat és tesztek. Ezután a szórendi korrelációkkal kapcsolatos főbb szórendi tipológiai elméleteket tekintem át, különös tekintettel a kutatásaim során alkalmazott Dryer (1992)-féle *Elágazási Irány Elméletére*.

A 3. fejezetben az alkalmazott kutatási módszereket és a vizsgált nyelvi anyagot mutatom be, a 4. fejezetben pedig az udmurt szórenddel kapcsolatos korábbi szakirodalmat tekintem át.

A 5. fejezetben saját kutatásom eredményeit ismertetem. A szerkezeteket alaptagjuk (fejük) kategóriája szerint csoportosítva taglalom. Elsőként a ragozott igei alaptagú frázisokat veszem sorra, majd az ún. funkcionális fejű frázisokat, ezt követően pedig a melléknévi, végül a főnévi alaptagú szintagmák belső szórendjével foglalkozom.

A 6. fejezetben összegzem az udmurt nyelv szórendi típusváltására utaló adatokat. Áttekintem, hogy az általam vizsgált szerkezetek közül melyek bizonyultak hajlamosabbnak és melyek tűnnek kevésbé hajlamosnak a szórendi változásra, tárgyalom a szórendi típusváltás lehetséges okait, és felvázolok egy lehetséges magyarázatot az ún. neutrális nem-igevégű szórend megjelenésére.

A 7. fejezetben összegzem kutatásom eredményeit, és ismertetek néhány további

---

<sup>11</sup> A hivatkozott szerzők, illetve az udmurt újságok eredetileg cirill betűs nevét azonban a magyar átírási szabályok ([https://hu.wikipedia.org/wiki/Wikip%C3%A9dia:Cirill\\_bet%C5%B1s\\_szl%C3%A1v\\_nevek\\_%C3%A1t%C3%ADr%C3%A1sa](https://hu.wikipedia.org/wiki/Wikip%C3%A9dia:Cirill_bet%C5%B1s_szl%C3%A1v_nevek_%C3%A1t%C3%ADr%C3%A1sa), utolsó letöltés: 2017. 12. 19.) alapján írtam át.

lehetséges kutatási irányt az udmurt nyelv szórendi típusváltásával kapcsolatban.



## 2 Elméleti háttér

Ebben a fejezetben a disszertáció megértéséhez szükséges legfontosabb szórendi tipológiai fogalmakat és elméleteket mutatom be. Mivel az értekezés szempontjából releváns szórendi korrelációk a mondat, illetve a frázisok ún. alapszórendi változatai között léteznek, a fejezet első részében ismertetem az alapszórend fogalmát és annak a szakirodalomban található különféle definícióit, és áttekintem az alapszórend meghatározásához a különféle szakirodalmi források által kínált tesztek és kritériumokat. 2.2-ben kitékintek egy, az alapszórenddel rokon fogalomra, az ún. *domináns szórend* fogalmára. A fejezet második részében a szórendi korrelációkkal kapcsolatos főbb tipológiai elméleteket mutatom be, különös tekintettel a Dryer által kidolgozott *Elágazási Irány Elméletére* (l. Dryer 1992), amely a jelen értekezésben bemutatott kutatás elméleti keretét is szolgál. Dryer 1992-es műve azért bír különös jelentőséggel a szórendi tipológia történetében, mert a hozzá kapcsolódó kutatások – reprezentatív mintavételüknél fogva – elsőként mutatták ki megbízhatóan, hogy melyek azok az elempárok, amelyek relatív sorrendje a világ nyelveiben *ténylegesen* korrelál az igei állítmány és a tárgy sorrendjével.

### 2.1 Alapszórend

A szórendi tipológiai elméletek általában abból az alapfeltevésből indulnak ki, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben a szórendet nem *kizárólag* pragmatikai tényezők határozzák meg,<sup>12</sup> megállapítható a mondat három fő összetevőjének, az igei állítmánynak (V – *verb*), az alanynak (S – *subject*), valamint a tárgynak (O – *object*) egy semleges, alapvető sorrendje, az ún. *alapszórend* (*basic word order*).

Az alapszórend könnyedén meghatározható azokban a nyelvekben, amelyekben az alany, az ige és a tárgy hármasának mindössze egyetlen permutációja eredményez grammatikus mondatot: az ilyen nyelvekben az egyetlen lehetséges szórend szükségképpen megegyezik az alapszórenddel. Sok nyelvben azonban az alkotóelemek egynél több, akár valamennyi lehetséges ( $3 \times 2 \times 1 = 6$ ) permutációja grammatikus mondatot hozhat létre. A szakirodalomban számos teszt, kritérium és kritériumrendszer ismert, amelyek segítségével eldönthető vagy

---

<sup>12</sup> Mithun (1992) rámutat, hogy bizonyos nyelvek esetében *kizárólag* pragmatikai, az információs szerkezetet érintő rendezőelvek határozzák meg a mondat alkotóelemeinek sorrendjét – ezeknél a nyelveknél tehát nem állapítható meg az igei állítmány, az alany és a tárgy neutrális sorrendje.

legalábbis valószínűsíthető, hogy a lehetséges szórendi változatok közül ilyenkor melyik tekinthető alapszórendnek. Ezek a kritériumok bizonyos nyelvek esetében egyértelműen meghatározzák az alapszórendet, más nyelveknél viszont különböző eredményekre vezethetnek (Brody 1984; Song 2001: 50).<sup>13</sup> Az alapszórend így némileg intuitív kategóriának tűnhet, diagnosztizálásához mindenesetre nem állítottak még fel univerzális, a nem tisztán pragmatikailag meghatározott szórendű nyelvekre egyformán érvényes kritériumrendszert.

Az „alapszórend” kifejezésen sok szerző (pl. Brody 1984; Mithun 1992) kifejezetten a mondat fő alkotóelemeinek alapszórendjét érti, és a legtöbb alapszórend-definíció is a mondat szintjén értelmezhető. Fontos azonban megjegyezni, hogy számos nyelvben az egyéb – adpozíciós, melléknévi, főnévi, kötőszói stb. alaptagú – frázisok szintjén is lehet egynél többféle szórend grammatikus, alapszórendről tehát nem csupán a mondat, hanem a frázisok kapcsán is beszélhetünk. A frázisszintű vagy szintagmatikus alapszórend (*basic word order at the phrasal level*) megállapításának kritériumairól a tipológiai munkák általában nem szólnak külön – talán azért, mert ha adott, a mondat alapszórendjére vonatkozó kritérium a frázisok szintjén is értelmezhető, akkor azt egyben az utóbbiakra is érvényesnek tartják.

A 2.1 pontban a szakirodalomban található alapszórend-definíciókat és az alapszórend megállapításához használt különböző kritériumokat, kritériumrendszereket és teszteket ismertetem. Míg a 2.1.1-ben ismertetett definíciók és a 2.1.4-ben bemutatott szintaktikai tesztek kifejezetten az alany, a tárgy és az igei állítmány alapszórendjére vonatkoznak, a pragmatikai (2.1.2.1) és a stilisztikai (2.1.2.2) semlegesség, a strukturális/formális (2.1.2.3) és a grammatikai/disztribúciós (2.1.2.4) jelöletlenség, valamint a textuális (2.1.3.1) és a grammatikai rendszeren belüli (2.1.3.2) gyakoriság kritériumai mind a mondat, mind a frázisok szintjén értelmezhetők.

Kiemelten fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy mivel értekezésem az alapszórend *változásának* valószínűsítésére vállalkozik a mondat és a frázisok szintjén, voltaképpen célja nem maguknak a (mondat- és frázisszintű) alapszórendeknek a *megállapítása* a mai udmurtra, hanem – ahogyan azt a bevezető 1.1 alfejezetben is említettem – annak a hipotézisnek az igazolása, hogy az eredetileg fejképző alapszórendek a fejkezdetűvé válás útjára léptek. Az alábbiakban ismertetendő „alapszórend-diagnosztizáló” kritériumok és tesztek ugyanakkor relevánsak a dolgozat számára: az alapszórendi változást valószínűsítheti például az, ha adott kritérium alapján meghatározott szerkezetnél a fejkezdetű szórendi

---

<sup>13</sup> Amennyiben a szóba jöhető kritériumok alapján nem dönthető el egyértelműen egy nyelv alapszórendje, természetesen azt is feltételezhetjük, hogy az adott nyelvben több alapszórend is van, vagy hogy nem állapítható meg benne alapszórend.

változat bizonyul jelöletlenebbnek, vagy ha adott szerkezet fejkezdetű előfordulása viszonylag gyakorinak – vagy legalábbis a fejezőnél nem sokkal ritkábbnak – mutatkozik. A 2.1.2.1.2 pontban továbbá amellet fogok érvelni, hogy az információs szerkezeti semlegesség kritériuma az „alapszórendiség” minimális feltételének tekintendő, és prioritását tekintve meg kellene előznie a 2.1.2 és 2.1.3 alfejezetben felsorolt további kritériumokat. Ebből kiindulva dolgozatom álláspontja szerint az udmurt nyelv szórendi típusváltását – az alapszórend meghatározásához használt kritériumok és tesztek közül – leginkább adott szórend információs szerkezetiileg semleges olvasatának lehetősége (l. 2.1.2.1.2 alfejezet) jelzi.

### **2.1.1 A mondat és fő összetevőinek grammatikai és szemantikai tulajdonságai**

Az alapszórend fogalmát legkorábban megemlítő munkák (Chomsky 1957; Greenberg 1963) a mondat, illetve annak fő összetevőinek (alany, tárgy, igei állítmány) grammatikai tulajdonságai szerint határozzák meg az alapszórendet. Chomsky (1957) szerint az alapszórend az olyan egyszerű, kijelentő, aktív mondatok szórendje, amelyekben sem az igei, sem a névszói szintagmák nem komplexek, Greenberg (1963) pedig a nominális alanyt és tárgyat tartalmazó, kijelentő mondatokat veszi alapul alapszórendi tipológiai elméletéhez.

A későbbi definíciók között is találunk olyanokat, amelyek – többek között – a mondat összetevőinek grammatikai (és szemantikai) tulajdonságain alapulnak. Siewierska (1988: 8) szerint az alapszórend az olyan stilisztikailag semleges, egyszerű, kijelentő módú, nominális szintagmákat tartalmazó mondatok szórendje, amelyekben az alany határozott, szemantikai szerepe ágens és a [+humán] szemantikai jeggyel bír, a tárgy határozott, szemantikai szerepe páciens, az ige pedig cselekvést, nem történést vagy állapotot fejez ki.

Az ige szemantikáját illetően Durbin–Ojeda (1978) (idézi Brody 1984: 715) egy további kritériumot is megfogalmaz. Az alapszórend megállapításához szerintük célszerű olyan mondatokat venni figyelembe, amelyekben az ige által kifejezett cselekvés az alanyra és a tárgyra „kölcönös kihatással” van („the verb in BWO [basic word order] sentences have the potential to reciprocally affect the subject and the object (Brody 1984: 715)). Az angol *John hit Mary* 'János megütötte Marit' mondatban ugyanis egyedül a szórend utal arra, hogy az ige két argumentuma közül melyik az alany és melyik a tárgy, szemben például az angol *John drank the milk* 'János megitta a tejet' mondattal, amelyben az ige jelentéséből és az argumentumok [±élő] szemantikai jegyéből is lehet következtetni az utóbbiak szintaktikai szerepére (az 'inni' jelentésű ige [+élő] szemantikai jeggyel ellátott alanyi és [–élő] jeggyel

rendelkező tárgyi argumentumot ír elő). Tehát ha egy adott nyelvben – az angoltól vagy a magyartól eltérően – a 'János megütötte Marit' jelentésű mondat szórendje különbözik a 'János megitta a tejet' jelentésű mondatétól, akkor valószínűbb, hogy az előbbi mondat mutatja az alapszórendet. Durbin–Ojeda (1978) kitételét ugyanakkor talán precízebb volna úgy megfogalmazni, hogy az olyan igéket tartalmazó mondatokat érdemes figyelembe venni, amelyek [+élő] szemantikai jeggyel ellátott alanyt és tárgyat kívánnak meg.

Említett szakirodalmi forrásaink szerint tehát összesítve a következő grammatikai és szemantikai tulajdonságokkal rendelkező mondatok szórendje azonosítható alapszórendként:

- *A mondat grammatikai tulajdonságai:* egyszerű, kijelentő, állító mondat
- *Az ige grammatikai és szemantikai tulajdonságai:* kijelentő mód, aktív igenem, cselekvést fejez ki (agentív), [+élő] szemantikai jeggyel ellátott alany és tárgy
- *Az alany grammatikai és szemantikai tulajdonságai:* nominális, nem-komplex, határozott, ágens, [+humán]
- *A tárgy grammatikai és szemantikai tulajdonságai:* nominális, nem-komplex, határozott, páciens, [+élő]

Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy az alapszórend számos nyelvben nem *kizárólag* a fenti ismertetőjegyekkel rendelkező mondatokban jelenhet meg: nem minden nyelvben befolyásolja például az ige agentivitása, az alany vagy a tárgy [ $\pm$ élő] jegye vagy éppen a tárgy főnévi vagy névmási mivolta a szórendet. A lényeg az, hogy amennyiben egy nyelvben a mondat vagy a mondat fő összetevőinek grammatikai és szemantikai tulajdonságaival összefüggő szórendi variáció tapasztalható, az alapszórend megállapításához a fenti értékekkel rendelkező mondatokat kell figyelembe venni.

A szóban forgó tulajdonságok egy része az ún. prototipikus tranzitív viszony jellemzőivel hozható kapcsolatba: a prototipikus tranzitív viszonyban az alany szemantikai szerepe ágens, következésképpen a (+humán) szemantikai jeggyel rendelkezik, a tárgy szemantikai szerepe páciens, az ige pedig tudatos cselekvést – nem történést vagy állapotot – fejez ki (Hopper–Thompson 1980: 251).

A grammatikai és szemantikai tulajdonságok másik része az ún. jelöltség-jelöletlenség fogalmával hozható összefüggésbe. Jelöltségen bizonyos nyelvi elemek vagy kategóriák grammatikai tulajdonságainak aszimmetrikus vagy egyenlőtlen megoszlása értendő (Croft 1990: 64). A jelölt forma vagy kategória a jelöletlenhez képest valamilyen aspektusból rendhagyó: jellemzően formálisan vagy jelentéstartalmát illetően komplexebb, vagy pedig

ritkább (a jelöletlenhez képest kevesebb nyelvben, vagy adott nyelvben kevesebb kontextusban vagy textuálisan ritkábban fordul elő) (Croft 1990: 92). A kijelentő mód ennek értelmében jelöletlen a felszólító vagy a feltételes móddal szemben, a kijelentő mondat a kérdővel, az állító a tagadóval szemben, az aktív igenem a passzívval, az egyszerű forma a komplexszel szemben stb.

Nagy vonalakban tehát megállapíthatjuk, hogy az alapszórendet – amennyiben elfogadjuk a fent ismertetett kritériumokat – olyan mondatokban érdemes keresni, amelyek, illetve amelyeknek az argumentumai jelöletlen grammatikai és szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Ez a megfigyelés tehát elvezet bennünket az alapszórend meghatározásának legalapvetőbb kritériumrendszeréhez, a jelöletlenség fogalmához.

## **2.1.2 Jelöletlenség**

Jelöletlenségen – értelemszerűen – a jelöltség ellentéte értendő: a jelöletlen nyelvi forma vagy kategória a jelölttel összevetve valamilyen értelemben „szokványosnak”, vagyis – az előző, 2.1.1 pontban megfogalmazottak alapján – bizonyos szempontból kevésbé komplexnek és/vagy gyakoribbnak mutatkozik.

### **2.1.2.1 Pragmatikai jelöletlenség**

Egyes szerzők (pl. Song 2001) alapszórend-meghatározása a pragmatikai semlegesség (neutralitás) kritériumát is tartalmazza: az alapszórend eszerint az ún. pragmatikailag neutrális mondatokban azonosítható (2001: 49). Noha a pragmatikailag semleges mondat pontos definíciójával bizonyos szerzők, így maga Song (2001) is adósunk marad, összességében megállapítható, hogy az elnevezésen általában két, némileg eltérő módon definiált, de valójában összefüggő jelenséget értenek a szakirodalomban: egyrészt azt, hogy az adott mondat ún. neutrális beszédhelyzetben fordul elő (l. 2.1.2.1.1 pont), másrészt pedig azt, hogy a mondat információs szerkezetét tekintve neutrális (l. 2.1.2.1.2 pont).

#### **2.1.2.1.1 A mondat diskurzuson belül elfoglalt helye**

A pragmatikailag semleges mondatokat egyes szerzők a kontextus viszonylatában, a mondatnak a diskurzuson belül elfoglalt helye alapján határozzák meg. Pullum (1977: 266) szerint a diskurzuskezdő mondatok a legsemlegesebbek, mivel ezek nem előfeltételeznek semmiféle előismeretet, őket megelőző kontextust. Mithun viszont amellet érvel, hogy a



diskurzusindító, szövegkezdő mondatok valójában nagyon is jelölt funkciókat látnak el, hiszen gyakran vonatkoztatási–viszonyítási pontokat, entitásokat azonosítanak. Tipikus példák lehetnek erre a népmesék – gyakran az ún. prezentatív vagy egzisztenciális mondat típustba sorolható – kezdő mondatai:

(1) *Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy szegény ember.*

A diskurzusok Mithun (1992) szerint ráadásul sokszor nem is feltétlenül egyszerű, kijelentő, aktív mondatokkal kezdődnek: a beszélgetések például gyakran kérdéssel indulnak (Mithun 1992: 47).

Dryer (1995: 108) szerint a pragmatikai semlegesség lényege – Pullum (1977: 266) állításával ellentétben – éppen a kiszámíthatóság, a megjósolhatóság: a pragmatikailag jelöletlen mondatok szerinte a már folyamatban lévő információáramot folytatják, a bennük lévő argumentumok éppen ezért megjósolhatók. A pragmatikailag jelölt szövegek, mondatok ezzel szemben valamiféle váratlan dolgot fejtenek ki, az információáramban bekövetkező változásról tudósítanak. Ez a változás jelentheti például azt, hogy a mondatban közölt információ ellentétes a várakozásokkal (ha például a mondat kontrasztív fókuszos összetevőt tartalmaz), vagy azt, hogy a mondat új szereplőt vezet be a diskurzusba (l. (1)) (Dryer 1995: 108).

Dryer (1995) felfogásában a pragmatikailag semleges mondat tehát tipikusan nem diskurzusindító – vagyis általában nem egy adott szöveg első mondata –, hanem a már folyamatban lévő diskurzust folytatja; nem vezet be új szereplőt a diskurzusba, hanem a már ismert szereplőkkel operál; és nem is az információfolyamban bekövetkező – várakozásainkkal ellentétes – változást mutat be (tehát nem tartalmaz fókuszált összetevőt).

#### 2.1.2.1.2 A mondat információs szerkezete

A pragmatikailag semleges mondatokat a neutrális információszerkezetű (avagy diskurzusneutrális) mondatokkal is azonosíthatjuk. A mondat szórendjét ugyanis befolyásolhatja az, hogy hogyan szerveződnek benne az információs szerkezeti egységek, így például az ún. topik és a fókusz (*topikon* az itt alapul vett definíció értelmében a mondat azon összetevője értendő, amelyről a mondat (topik nélküli része) állítást tesz (vö. Lambrecht 1994: 118), *fókusz*on pedig a mondatban nem előfeltételezett, új információt (vö. Lambrecht 1994: 213) értjük). Az ún. diskurzuskonfigurációs nyelvekben – így például a magyarban – a

topiknak és a fókusznak saját strukturális pozíciója van, vagyis a mondat összetevőinek szórendjére befolyással van annak információs szerkezete, ahogyan azt a (2)-ben és (3)-ban bemutatott példák illusztrálják:

- (2) a. - *Bejglit ki evett?*  
b. - *Bejglit Natasa evett.* ( $O_{Top}S_{Foc}V$ )
- (3) a. - *Mi újság?*  
b. - *Natasa megette a bejglit.* ( $S_{Top}VO$ )  
b'. - *Natasa állást keres.* ( $S_{Top}OV$ )

Az információs szerkezetileg neutrális mondatokat azonosíthatjuk úgy, mint azon mondatokat, amelyek nem tartalmaznak – a mondat szintjénél kisebb – fókuszált összetevőt, továbbá vagy nem tartalmaznak topikalizált összetevőt sem, vagy pedig az alany mint ún. *default* vagy jelöletlen topik (vö. Lambrecht 1994: 132) tölti be bennük a topik szerepét, l. (3b. 3b'). Az ilyen mondatokban gyakran a mondat egésze hordozza az új információt (ún. mondatfókusz, l. Lambrecht (1994: 233–235), ezért gyakran ún. *all-new sentence*-ként is hivatkoznak rájuk az angol nyelvű szakirodalomban. Ilyenek tipikusan az ún. *out of the blue*, vagyis a szövegelőzmény nélküli, illetve a 'Mi történt?', 'Mi újság?' jelentésű (vagy ezekkel szinonim) kérdésekre válaszoló mondatok (az említett kérdések alapszórendű mondatot elicitáló tesztként is használatosak, l. még 2.1.4.1). A pragmatikailag semleges mondatoknak ez a definíciója tehát a neutrális szövegkörnyezet pullumi (l. Pullum 1977) meghatározására emlékeztet.

Mivel a topikalizált és fókuszált összetevőket tartalmazó mondatok (l. pl. (2b)) szórendjét a diskurzuskonfigurációs nyelvekben mindenekeelőtt az információs szerkezet határozza meg, a 2.1.1 alfejezetben ismertetett grammatikai és szemantikai tulajdonságok nem minden nyelvben elegendőek az alapszórend meghatározásához. Hiába rendelkeznek tehát a (2b)-típusú, OSV szórendű mondat és a bennük szereplő összetevők a 2.1.1 pontban ismertetett tulajdonságok nagy részével, az OSV szórend nem tekinthető a magyarban alapszórendnek, mivel ilyen szórendet kizárólag topikalizált tárgyat és topikalizált vagy fókuszált alanyt tartalmazó mondatok prezentálnak. Az információs szerkezeti semlegesség véleményem szerint tehát mintegy az „alapszórendiség” minimális feltételének tekintendő, és prioritását tekintve meg kellene előznie a 2.1.1 pontban felsorolt feltételeket – noha sok alapszórend-meghatározásban egyáltalán nincs is utalás a szóban forgó megkötésre.

Értekezésemben a pragmatikailag semleges mondatoknak ezért a jelen alfejezetben bemutatott definíciójára támaszkodom (az előző, 2.1.2.1.1 pontban bemutatott dryeri meghatározás (l. Dryer 1995) ellenében).

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az alapszórend információs szerkezetileg nem-neutrális mondatok szórendjével is egybeeshet: a (4b)-ben és (5b)-ben bemutatott, fókuszált összetevőt tartalmazó mondatok szórendje például megegyezik a neutrális (3b) és (3b') mondatok szórendjével (SVO, ill. SOV):

- (4) a. - *Ki evett bejglit?*  
b. - *Natasa evett bejglit.* (S<sub>Foc</sub>V O)
- (5) a. - *Mit keres Natasa?*  
b. - *Natasa állást keres.* (S<sub>Top</sub>O<sub>Foc</sub>V)

Alapszórend dolgozatomban megközelítésében tehát csakis olyan szórend lehet, amellyel az adott nyelvben *lehetséges* információs szerkezetileg neutrális mondatot létrehozni.

#### 2.1.2.2 Stilisztikai semlegesség

Néhány szerző (pl. Derbyshire–Pullum 1981: 192; Siewierska 1988: 8) a stilisztikai semlegességet is megemlíti az „alapszórendiség” kritériumai között. A szórend megváltoztatása ugyanis alkalmas lehet különféle stílári hatások kifejezésére: a költészetben például gyakran használt stíluseszköz az inverzió, vagyis bizonyos mondatrészek neutrális sorrendjének megváltoztatása, felcserélése, l. pl. (6) („jött a csudák éve” helyett):

- (6) „*jött éve csudáknak*” (Arany János: Buda halála)

Az alapszórend meghatározásakor eszerint tehát érdemes lehet stilisztikai szempontból minél semlegesebb szövegeket tanulmányozni, vagyis olyan szövegeket, amelyek nem viselik magukon valamely – pl. szépirodalmi, tudományos, publicisztikai, hivatalos – stílus jellegzetes stílusjegyeit.

Minthogy a stílus „mindig beszédhelyezethez, nyelvi interakcióhoz kapcsolódik” (Tolcsvai Nagy 2006: 629), a stilisztikai semlegesség szorosan összefügg a pragmatikai semlegességgel, a stilisztikailag jelölt szórendek pedig egyben pragmatikailag jelöltnek is

tarthatók.

Amennyiben adott nyelvben több különböző, pragmatikailag egyaránt jelöletlen szórend is előfordul, a szakirodalom szerint az alábbi, 2.1.2.3-ben 2.1.2.4-ben és 2.1.3-ban ismertetett kritériumok segítségével dönthető el, hogy a lehetséges változatok közül melyik tartható alapszórendnek.

### **2.1.2.3 Strukturális/formális jelöletlenség**

Két vagy több „konkurens” szórend esetén mérvadó lehet a Croft (1990) által strukturálisnak, Dryer (1995) és Song (2001) által pedig formálisnak nevezett jelöletlenség kritériuma. A kétféle elnevezés nagyjából ugyanazt a jelenséget takarja: Croft (1990: 73) meghatározása szerint a strukturálisan jelölt nyelvi elem legalább annyi morfémat tartalmaz, mint a jelöletlen elem; a formális jelöltség pedig – Dryer (1995: 110) meghatározásában – bizonyos morféma jelenlétét jelenti azok hiányával szemben, illetve a morféma relatív fonológiai súlyát jelöli. A jelöltebb szórendű mondat tehát formálisan komplexebb lehet a jelöletlennél (Song 2001: 49), azaz több morfémat vagy testesebb morfémaakat tartalmazhat, mint a jelöletlen. A formálisan kevésbé komplex szórendi változat tehát jelöletlennek és – amennyiben a szóban forgó kritérium szerint kívánjuk meghatározni az alapszórendet – egyben alapszórendnek tekinthető egy formálisan komplexebb szórendi változattal szemben.<sup>14</sup>

### **2.1.2.4 Grammatikai és disztribúciós jelöletlenség**

Hawkins (1983: 13) megkülönböztet ún. grammatikai jelöletlenséget is – két vagy több konkurens szórend között tehát a grammatikai jelöletlenség is dönthet az alapszórend kérdésében. A grammatikailag jelölt szórend Hawkins (1983) szerint a következő ismertetőjegyekkel bírhat:

- az összetevők lexikális jelentésén túl valamilyen többletjelentést is kifejez;
- nem vonatkoznak rá bizonyos általános szabályok, amelyek a másik vagy a többi szórendre viszont érvényesek;
- korlátozottabb hatókörű szabályokkal állítható elő, mint a másik vagy a többi szórend;

---

<sup>14</sup> A formális jelöletlenség kritériuma az udmurtban ellentmond Siewierska kitételének (l. 2.1.1), miszerint az alapszórend meghatározásához határozott alanyt és tárgyat tartalmazó mondatokat kell figyelembe venni. Erről a problémáról részletesebben a 2.1.5 pontban szövegek.

- csak bizonyos kivételes bővítményekkel fordulhat elő.

Az angolban például a *ragozott ige–alany* sorrendű (kijelentő) mondatok (például (7)) előfordulása korlátozottabb, mint az SV szórendűeké. A kritérium értelmében a kétféle szórend közül tehát az SV a jelöletlen (Hawkins 1983: 14).

(7) „*rarely did he play a wrong note*” (Hawkins 1983: 14)

’ritkán játszott hamis hangot’

A Hawkins (1983) által grammatikailag jelöltnek nevezett esetek egy része Croft (1990) és Dryer (1995) felosztásában az ún. disztribúciós jelöltség fogalma alá esik. Az említett szerzők szerint a disztribúciósan jelölt nyelvi elem (szórend) előfordulása korlátozottabb, mint a disztribúciósan jelöletlené: a jelölt szórend tehát kevesebb vagy legfeljebb ugyanannyi morfoszintaktikai környezetben fordulhat elő, mint a jelöletlen. Amennyiben két vagy több szórendi változat között kimutatható ilyen megoszlás, akkor – a kritérium értelmében – a disztribúciósan jelöletlen variáns tekinthető alapszórendnek.

### 2.1.3 Gyakoriság

Bizonyos szerzők (Greenberg 1963: 67; Givón 1979: 50; Brody 1984: 717) szerint a mondat alapszórendje szükségképpen megegyezik az adott nyelvben leggyakoribb mondat szórenddel – S, O és V adott nyelvben leggyakoribb permutációjának megállapítása e szerzők szerint tehát megfelelő és elegendő diagnózis lehet az alapszórend meghatározásához. Hawkins (1983: 13) rendszerében szintén szerepet kap a gyakoriság (*frequency*) kritériuma: ha egy nyelvben két vagy több „konkurens” szórend is megállapítható, akkor a szóba jöhető szórendek közül a (leg)gyakoribb tekinthető alapszórendnek. Croft (1990) szerint a gyakoriság a jelöletlenség egyik ismertetőjegye: egy adott nyelvtani kategória jelöletlen értéke egy adott adott nyelvi mintában szerinte legalább olyan gyakran vagy gyakrabban fordul elő, mint ugyanazon nyelvtani kategória jelölt értéke (Croft 1990: 85).

Dryer (1995) azonban rámutat, hogy adott szórend gyakorisága és pragmatikai jelöletlensége nem feltétlenül korrelál egymással, azaz a leggyakoribb szórend nem feltétlenül egyezik meg a pragmatikailag jelöletlen szórenddel. Amennyiben pedig a pragmatikai semlegességet az „alapszórendiség” minimális kritériumának tartjuk – ahogyan azt 2.1.2.1.2-ben javasoltam –, be kell látnunk, hogy a leggyakoribb szórend nem feltétlenül egyezik meg az alapszórenddel sem. (Dryer (2013a) éppen ezért különbséget tesz alapszórend és ún.

domináns szórend (*dominant word order*) között, erről részletesebben l. 2.2).

Míg a gyakoriságon a legtöbb szerző általában a textuális gyakoriságot – vagyis a különböző szórendek szövegbeli előfordulásainak egymáshoz viszonyított értékét – érti, Hawkins (1983) a textuális gyakoriság mellett megkülönböztet ún. grammatikai rendszeren belüli gyakoriságot is.

#### **2.1.3.1 Textuális/statisztikai gyakoriság**

A textuális vagy statisztikai gyakoriság tehát egy adott nyelvben lehetséges szórendek szövegbeli előfordulásainak egymáshoz viszonyított értékét mutatja meg: a leggyakoribb szórend az adott nyelven keletkezett – írott vagy beszélt nyelvi – szövegekben legtöbbször előforduló szórend.

Bizonyos nyelvekben azonban adott szórend textuális gyakorisága szövegtípusonként eltérő lehet (Siewierska 1988: 12). Ideális esetben tehát megfelelő méretű, különféle műfajú szövegekből összeállított korpuszon vagy hangzóanyagon kellene statisztikai vizsgálatokat végeznünk ahhoz, hogy egy adott nyelv textuálisan leggyakoribb mondat- és összetevős szórendjeit megállapíthassuk.

#### **2.1.3.2 Grammatikai rendszeren belüli gyakoriság**

Hawkins (1983: 13) szerint két vagy több konkurens szórend között az is dönthet az alapszórend kérdésében, hogy melyik szórendi változat gyakoribb az adott nyelv nyelvtani rendszerén belül. Ha adott nyelvben például pre- és posztpozíciók is vannak, akkor az adpozíciós szintagma alapszórendje a pre-, illetve posztpozíciólexémák száma alapján határozható meg. A grammatikai rendszeren belüli gyakoriság megállapításához tehát nem az egyes szórendek szövegbeli előfordulásának számát, hanem az egyes szórendek előfordulását meghatározó nyelvi egységek grammatikai rendszeren belüli számát kell megvizsgálni.

#### **2.1.4 Szintaktikai tesztek**

A fenti kritériumokon kívül bizonyos szintaktikai tesztek is ismertek a szakirodalomból, amelyek segítséget nyújthatnak az alapszórend megállapításához.

#### **2.1.4.1 'Mi történik?'/ 'Mi történt?'/ 'Mi újság?'**

Ahogy a 2.1.2.1.2 pontban említettem, az információs szerkezetileg neutrális mondatokra tipikusan a 'Mi történt? / 'Mi történik?', illetve ezzel szinonim, pl. 'Mi újság?' jelentésű kérdésekkel lehet rákérdezni (l. pl. SSWL: *Determining word order*).<sup>15</sup> Az alapszórendet felmutató mondatoknak tehát kongruens választ kell adniuk az említett kérdésekre, vagyis a kérdés feltevése alapszórend-diagnosztizáló és -elicitáló tesztként is működhet.

#### **2.1.4.2 A „kétértelműség-teszt”**

A „kétértelműség-tesztet” Mithun (1992: 20–21) Chomsky (1965)-re hivatkozva („stylistic inversion of „major constituents... is tolerated up to ambiguity” (Chomsky 1965: 126) ismerteti. Mithun (1992) azt azonban nem említi meg, hogy a szóban forgó teszt valójában csak azokra a nyelvekre alkalmazható, amelyekben az alany és a tárgy morfológiailag azonos módon van kifejezve (például mindkettő jelöletlen, azaz zérómorfémás). A tesztelés során az XYV, VXY, illetve XVY (ahol X és Y nominális szintagmák) képletű mondatokról anyanyelvi beszélőknek ítéletet kell hozniuk arról, hogy az egyes szórendi változatoknál melyik olvasatot (X = alany és Y = tárgy, vagy fordítva) tartják elfogadhatónak vagy természetesebbnek. Mithun azonban azt sem tisztázza, hogy az egyes szórendi változatoknál kapott eredményeket hogyan kellene összekombinálni egymással (vagyis például abban az esetben, ha XYV esetében az SOV, XVY esetében pedig az SVO értelmezés elfogadhatóbb, akkor mi alapján lehetne eldönteni, hogy az SOV és az SVO szórendek közül melyik az alapszórend).

#### **2.1.4.3 A mondatösszetevők páronkénti relatív sorrendje**

Mithun (1992: 21) egy további, szintén a mondat alapszórendjének meghatározásához alkalmazható tesztet is ismertet. Eszerint először meg kell állapítani S és V, illetve O és V egymáshoz viszonyított alapszórendi helyét, majd az így kapott eredményeket kombinálni kell egymással. A párok egymáshoz viszonyított sorrendje szintén az adott nyelv anyanyelvi beszélőinek segítségével dönthető el, mégpedig úgy, hogy az adatközlőknek az SV és VS, illetve OV és VO sorrendű mondatpárok közül ki kell választaniuk a számukra elfogadhatóbbnak, természetesebbnek tűnő opciót. Mithun (1992) azonban ismét nem tesz említést a módszer hiányosságáról, nevezetesen arról, hogy S és O egymáshoz viszonyított pozíciójáról a teszt segítségével nem kaphatunk információt (csupán alanyból és tárgyból

---

<sup>15</sup> Közvetlen link: <http://sswl.railsplayground.net/glossary> (utolsó letöltés: 2017. 12. 3.).



ugyanis nem állíthatunk elő grammatikus mondatokat). Ha tehát a teszt eredményei alapján mind S, mind O vagy megelőzi, vagy követi V-t, akkor pusztán e módszer alkalmazásával nem dönthető el, hogy az adott nyelv SOV vagy OSV, illetve VSO vagy VOS alapszórendű-e.

## **2.2 Domináns szórend**

Dryer (2013a) nem az alapszórend, hanem egy általa bevezetett fogalom, az ún. domináns szórend alapján osztályozza a világ nyelveit. Domináns szórenden Dryer (2013a) egy elempár két lehetséges sorrendje közül azt a sorrendet érti, amelyik legalább kétszer olyan gyakori, mint a másik sorrend. Amennyiben adott nyelvben adott elempár egyik lehetséges sorrendje kevesebb, mint kétszer gyakoribb a másik sorrendnél, a szóban forgó elempárnál a vizsgált nyelvben nem állapítható meg domináns szórend. (Három vagy több elemből álló elemkombinációk esetén akkor állapítható meg domináns szórend, ha a leggyakoribb szórend legalább kétszer olyan gyakori, mint a második leggyakoribb szórend.) A domináns szórend megállapításához kiterjedt – nagy mennyiségű és elegendően sokféle szövegen végzett – statisztikai vizsgálatok szükségesek.

A domináns szórendek megbízható megállapítását értekezésem keretei nem teszik lehetővé. A dolgozatban vizsgált szerkezetek fejező és a fejezdetű előfordulásainak egymáshoz viszonyított arányát azonban – ahogyan arra a bevezető 1.1 fejezetben már utaltam – a vizsgált írott szövegrészekben és a kérdőív produkciós feladatainál is megállapítottam, így dolgozatomban hozzávetőleges képet kaphatunk a fejező és a fejezdetű szórendek egymáshoz viszonyított gyakoriságáról az udmurt nyelvben.

## **2.3 Szórendi korrelációk, szórendi tipológiai elméletek**

A következőkben tehát – ahogyan azt a fejezet legelején említettem – a mondat és a szintagmák alapszórendje között fennálló korrelációkkal kapcsolatos legfontosabb szórendi tipológiai műveket mutatom be.

### **2.3.1 Greenberg és az „alapszórendi tipológia”**

A tulajdonképpeni szórendi tipológia története Greenberg 1963-as művével kezdődik. Greenberg volt ugyanis az első nyelvész, aki szisztematikusan tárt fel bizonyos, logikailag egyébként egymástól független szórendek között fennálló ún. korrelációs összefüggéseket,

valamint ezek létezésére megkísérelt magyarázatot adni. Kutatásai ezzel új irányt jelöltek ki a nyelvészeti tipológia számára: míg a Greenberg előtti nyelvtipológia jellemzően a világ nyelveinek – leginkább morfológiai alapon történő – osztályozásával, típusokba sorolásával foglalkozott, a greenbergi tipológia – és az ennek nyomán kibontakozó ún. univerzálékutatás – egy átfogóbb, nagyratörőbb célt tűzött ki: nevezetesen azt, hogy feltárja mindazon tulajdonságokat, amelyek a világ nyelveit egyetemesen jellemzik (a gyakorlatban ez ún. univerzálék, vagyis a világ nyelveiben szükségszerűen jelenlévő, lehetséges, illetve nem előforduló sajátosságok megállapítását jelenti).

Greenberg (1963) harminc nyelv szórendi tulajdonságainak és néhány egyéb jellemzőjének módszeres vizsgálatával és összehasonlításával állapított meg 45 – főként, de nem kizárólag – szórendi jellegű univerzálét. A vizsgálandó nyelveket – lehetőségeihez mérten – úgy választotta ki, hogy azok földrajzilag és genetikusan minél jobb leképezését nyújtsák a világ nyelveinek, így számos – noha nem minden – megállapítása a későbbi, reprezentatív kutatások (pl. Dryer 1992) tükrében is helytállónak bizonyult.

A nyelvtipológia klasszikus hagyományainak megfelelően tulajdonképpen a greenbergi univerzálék is a nyelvek egyfajta osztályzásán alapulnak. A vizsgálandó nyelveket Greenberg ugyanis az alábbi három szórendi paraméter (vagy változó) alapján csoportosította (zárójelben a Greenberg által használt rövidítéseket jelzem):

1. az adpozíciók főnévhez viszonyított helyzete;
2. főnévi alany (S), főnévi tárgy (O) és ige<sup>16</sup> (V) sorrendje kijelentő mondatokban;
3. a minőségjelzői szerepű melléknév főnévhez viszonyított pozíciója.

Az első és a harmadik paraméter két-két lehetséges nyelvtípust eredményez: az első alapján megkülönböztetünk prepozíciós és névutós nyelveket, a harmadik alapján pedig *főnév–melléknév*, illetve *melléknév–főnév* sorrendet alkalmazó nyelveket. A második változó alapján azonban a logikailag lehetséges nyelvtípusok száma 3 faktoriálisa, azaz  $3 \cdot 2 \cdot 1 = 6$ : eszerint tehát SOV, SVO, OSV, OVS, VSO és VOS szórendű nyelvekről beszélhetünk. Greenberg azonban gyakorlatilag csak három nyelvtípussal, az SOV, az SVO és a VSO szórendű nyelvekével számol: a többi típus tudomása szerint vagy nem létezik a gyakorlatban, vagy rendkívül ritka (1963: 119).<sup>17</sup>

Ha egy szórendi változónak adott nyelvben mindössze egyetlen értéke fordul elő, könnyen eldönthető, hogy a vizsgált nyelv az adott kritérium alapján mely szórendi típusba

---

<sup>16</sup> *Igén (verb)* tulajdonképpen az igei *állítmányt* szokás érteni a nyelvészeti tipológiában.

<sup>17</sup> Későbbi azonban bebizonyosodott, hogy OSV, OVS és VOS alapszórendű nyelvek is léteznek, még ha nagyon kis számban is.

tartozik. Nem feltétlenül ilyen egyértelmű azonban a helyzet, ha egy nyelvben több szórendi alternatíva is létezik egy adott paraméterre (ha például névutók és prepozíciók egyaránt használatosak a nyelvben, mint a finn esetében). Ez a kérdés tulajdonképpen az alapszórend meghatározásának problematikájához vezet el bennünket (l. 2.1.). Greenberg szerint általában ilyenkor is megkülönböztethető egy ún. domináns szórend<sup>18</sup> (1963: 61) – amelyre néha „normális szórendként” vagy alapszórendként hivatkozik –, ám ennek mibenlétét nem definiálja pontosan, valamint azt sem ismerteti, hogy több lehetséges szórendi variáció esetén hogyan döntötte el, hogy milyen értéket tulajdonítson adott nyelv adott szórendi paraméterének. Greenberg ezekben az esetekben tehát minden bizonnyal kissé intuitíve, feltehetően az egyes szórendi változatok gyakorisága alapján döntött.

A fentebb említett három paraméter mellett az alábbi elemek egymáshoz viszonyított szórendjét vizsgálja Greenberg:

- főnévi alany és főnévi tárgy;
- birtokos jelző és birtokot kifejező főnév;
- határozók és ige;
- kérdő partikulák vagy affixumok és a mondat többi része;
- kérdő partikulák vagy affixumok és a mondat azon eleme, amelyre a kérdés vonatkozik;
- kiegészítendő kérdések kérdőszavai és a mondat többi része;
- ige és az igének alárendelt igei formák;
- főige és segédige akarást kifejező és célhatározói szerkezetekben;
- feltételes mondatokban a feltételt kifejező tagmondat és a konklúzió;
- ragozott segédige és főige;
- mutató névmás és főnév;
- számnév és főnév;
- mutató névmás, számnév, tulajdonságot jelölő melléknév és főnév;
- határozószó és melléknév;
- hasonlítási etalon, hasonlítást kifejező morféma, melléknév a hasonlító szerkezetekben;
- tulajdonnév és köznév (a *Virág doktor*-típusú szerkezetekben);
- vonatkozó mellékmondat és főnév;
- névmási tárgy és ige;

---

<sup>18</sup> Domináns szórenden valójában két különböző dolgot ért Greenberg (1963) (azonban ezek egyike sem (teljesen) azonos a „domináns szórendnek” a mai tipológiában használatos, 2.2-ben bemutatott értelmezésével): egyrészt a jelen fejezettrészben tárgyalt, az adott nyelvre „jellemző” vagy abban leggyakoribb szórendet, másrészt egy-egy szórendi paraméter azon értékét, amely akkor is előfordulhat egy adott nyelvben, ha nem harmonizál más szórendi paraméterek értékeivel (l. 31. o.).

- az affixumoknak a lexikális tőhöz viszonyított helyzete.

A greenbergi univerzálék nagy része tulajdonképpen azt összegzi, hogy az egyes nyelveknek a fenti szórendi paraméterekre felvett értékei hogyan kombinálódhatnak egymással, azaz melyek a felvett értékek létező kombinációi, és az értékek mely együttállásai nem, vagy csak nagyon ritkán fordulnak elő. A 2. számú univerzálé például azt mondja ki, hogy a prepozíciós nyelvekben szinte mindig *birtok–birtokos jelző*, a névutós nyelvekben pedig *birtokos jelző–birtok* sorrendet találunk (a *prepozíció + birtokos jelző–birtok*, illetve a *névutó + birtok–birtokos jelző* kombinációk tehát nagyon ritkának számítanak):

- (1) 2. univerzálé: *Prepozíciós nyelvekben a birtokos jelző majdnem mindig követi azt főnevet, amelynek alá van rendelve, míg a névutós nyelvekben majdnem mindig megelőzi azt.* (Greenberg 1963: 62, fordítás tőlem)

Az univerzálékat többféleképpen lehet csoportosítani. Érvényességük hatókörét tekintve megkülönböztethetők ún. abszolút és statisztikai univerzálék. Az *abszolút* univerzálék olyan állítások, amelyek kivétel nélkül igazak az összes olyan nyelvre, amelyekre – megfogalmazásukból adódóan – vonatkoztathatók (2). A *statisztikai* univerzálék ezzel szemben tendenciákat összegeznek, vagyis megengednek kivételeket (3):

- (2) 3. univerzálé: *Azok a nyelvek, amelyekben a domináns szórend VSO, mindig prepozíciósak.* (Greenberg 1963: 62, fordítás tőlem)
- (3) 4. univerzálé: *Azok a nyelvek, amelyben a normális szórend SOV, a véletlennél jóval nagyobb gyakorisággal posztpozíciósak.* (Greenberg 1963: 62, fordítás tőlem)

Logikai formájukat illetően az univerzáléknak szintén két típusa különíthető el. A *korlátlan* univerzálék (l. (4), (5)) azt mondják ki, hogy a világ összes nyelve egy adott paraméter lehetséges értékei közül mindig vagy szinte mindig ugyanazt az értéket veszi fel (Croft 1990: 52):

- (4) 1. univerzálé: *A nominális alanyt és tárgyat tartalmazó kijelentő mondatokban a domináns szórend szinte mindig olyan, hogy az alany megelőzi a tárgyat.* (Greenberg 1963: 61, fordítás tőlem)

- (5) 14. univerzálé: *A feltételes mondatok normális szórendje minden nyelvben olyan, hogy a feltételt kifejező tagmondat megelőzi a konklúziót.* (Greenberg 1963: 66, fordítás tőlem)

Az *implikációs* univerzálék azt mondják ki, hogy egy meghatározott nyelvi tulajdonság (esetünkben szórend) szükségszerűen együtt jár, azaz korrelál bizonyos más tulajdonságokkal (esetünkben más szerkezetek szórendjével), l. (2), (3). Másképpen fogalmazva: valamely körülmény vagy körülmények fennállása (amelyet az implikáció előtagnak vagy implicandumnak nevezett része fejez ki) előfeltételezi valamely más (az ún. utótagban avagy implicatumban összefoglalt) tulajdonság meglétét. Az ilyen univerzálék tulajdonképpen *ha... akkor...*-szerkezetű megállapítások (vagy átalakíthatóak ilyenekké), és a világ nyelveinek azon csoportjára vonatkoztatnak állításokat, amelyekre teljesül az előtagban leírt feltétel. A szórendi korrelációk voltaképpen implikációs univerzálé formájában megfogalmazott általánosítások.

Mind az implikációs, mind a korlátlan univerzálék lehetnek abszolút ((2), (3)) és statisztikai ((1), (4)) érvényűek.

Az implikációs univerzálék szerkezete a következő logikai formulával ábrázolható:  $p \supset q$ .<sup>19</sup> Fontos megjegyeznünk, hogy Greenberg implikációi kizárólag azt írják elő, hogy *p* feltétel teljesülése magával vonja *q* körülmény fennállását, de nem írják elő sem azt, hogy *q*-ból *mindenképpen p* következne ( $q \supset p$ ), sem azt, hogy *nem-p* körülmény fennállása *feltétlenül nem-q*-val járna együtt ( $\sim p \supset \sim q$ ). A 3. számú univerzáléból (2) tehát nem következik sem a (6)-os, sem a (7)-es állítás (a prepozíciós nyelvekben tehát a domináns szórend VSO és nem-VSO is lehet; a nem-VSO nyelvek pedig lehetnek prepozíciósak és névutósak is):

- (6) *A prepozíciós nyelvekben a domináns szórend VSO.*  
(7) *Azok a nyelvek, amelyekben a domináns szórend nem VSO, nem prepozíciósak.*

A greenbergi univerzálék tehát egyirányúak (unilaterálisak), azaz – az implikáció mint logikai művelet természetéből fakadóan – kizárólag az előtag tartalma feltételezi az utótag tartalmát, az utótag tartalmából viszont nem feltétlenül következnek az előtagban leírtak.<sup>20</sup>

Az implikáció előtagja összetett is lehet; ilyenkor az előtagban megnevezett

---

<sup>19</sup> Greenberg maga 1963-as művében csak elvétve, a későbbi nyelvtipológusok (pl. Hawkins 1983) azonban széles körben alkalmazták a szóban forgó logikai formulát az implikációs univerzálék szemléltetésére).

<sup>20</sup> Ez azért különösen fontos, mert a későbbiekben több nyelvtipológus (Lehmann, Vennemann) is nagyvonalúan kétoldalúvá (bilaterálissá) egyszerűsítette a greenbergi univerzálékat (l. 2.3.2, 2.3.3), amelyek így azonban empirikusan már nem állták meg a helyüket (l. 2.3.4).

körülményeknek az együttes fennállása jár együtt az utótag tartalmával:

- (8) 5. univerzálé: *Ha egy nyelvben a domináns szórend SOV, és a birtokos jelző követi azt a főnevet, amelynek alá van rendelve, akkor (az illető nyelvben) a melléknévi jelző is követi a főnevet.* (Greenberg 1963: 62, fordítás tőlem)

Greenberg néhány magyarázó elvet is nyújt az általa megfogalmazott nyelvi univerzálékhoz. A szórendi korrelációk létezését és működését a *harmónia* és a *dominancia* jelenségével magyarázza. Harmónián az egyes szerkezetek belső szórendjének analógiáját érti: „Hasonló szerkezetek egymásnak megfeleltethető alkotóelemei hajlamosak ugyanabban a sorrendben követni egymást” (1963: 141, fordítás tőlem). Ha egy nyelvben például a főnév és a névmási tárgy egyaránt az ige mögött helyezkedik el, akkor a főnévi tárgy és az ige, illetve a névmási tárgy és az ige együttesének a sorrendje harmonizál egymással (ibid.). A szerkezetek között lévő hasonlóság a szóban forgó példánál egyértelmű, hiszen mindkét esetben ige és tárgy kapcsolatáról van szó, így az is könnyen belátható, hogy az egyik szerkezet bizonyos sorrendjével a másik szerkezet lehetséges sorrendjei közül melyik harmonizál. Más szerkezetek – például S, V és O együttese, illetve adpozíció és főnév kapcsolata – esetében azonban már kevésbé világos, hogy az egyes alkotóelemek hogyan feleltethetők meg egymásnak, és hogy a lehetséges sorrendek közül melyik harmonizál melyikkel. Greenberg utal arra, hogy a korreláló szerkezetek módosított és módosító elemekből tevődnek össze (1963: 118). Feltételezhetjük tehát – noha Greenberg ezt így nem fogalmazza meg –, hogy két szerkezet sorrendje akkor harmonizál egymással, ha a módosított és a módosító elem(ek) sorrendje megegyezik bennük. A szórendi korrelációk pedig harmonikus sorrendeket írnak elő azokra a szerkezetekre nézve, amelyekről állítást tesznek.

Ugyanakkor adott nyelvben nem feltétlenül harmonizál bármely szerkezet szórendje bármely másik szerkezet szórendjével. Említettem, hogy Greenberg korrelációi egyirányúak. A (25)-ös univerzálé például kizárólag arról az esetről tesz állítást, amikor a névmási tárgy követi az igét, nem mond viszont semmit arról a lehetőségről, amikor megelőzi azt.

- (9) 25. univerzálé: *Ha a névmási tárgy követi az igét, a főnévi tárgy is az ige mögött áll.* (Greenberg 1963: 72, fordítás tőlem)

Ha a névmási tárgy megelőzi az igét, a főnévi tárgy – ahogyan azt Greenberg empirikus vizsgálatai mutatják – az ige előtt és az ige után is állhat: *névmási tárgy–ige* sorrend tehát a

vele nem harmonizáló *ige–névszói tárgy* szórend mellett is előfordulhat. Az olyan szórendeket, amelyek akkor is előállhatnak, ha nem harmonizálnak az adott nyelv valamely meghatározott szerkezetének szórendjével, Greenberg domináns szórendeknek nevezi, szemben a recesszív (példánkban az *ige–névmási tárgy*) szórendekkel, amelyek viszont kizárólag akkor fordulhatnak elő, ha harmonizálnak az adott nyelv valamely meghatározott szerkezetének szórendjével (1963: 141).

Összefoglalva tehát Greenberg harmónia-fogalma a szórendi korrelációk létezéséről ad magyarázatot, dominancia-fogalma pedig azokról az esetekről, amikor adott nyelvben két szerkezet szórendje nem harmonizál egymással.

## Az „OV–VO tipológia”

### 2.3.2 Lehmann és az *Alapvető Elhelyezkedési Elv*

A Greenberg (1963) által feltárt sokrétű szórendi összefüggéseket Lehmann (1973, 1978a, 1978b) egy egyszerű – sőt, mint alább látni fogjuk, voltaképpen leegyszerűsítő – elvre vezeti vissza, amelyet *Fundamental Principle of Placement*-nek (kb. ’Alapvető Elhelyezkedési Elv’) nevez el.

Lehmann (1973, 1978a, 1978b) abból indul ki, hogy míg az ige a mondat alapvető és nélkülözhetetlen eleme, az alany sok nyelvben nem kötelező eleme a mondatnak (1973: 51, 1978a: 7). A görögben, a szanszkritban vagy a latinban például a létrehozható legegyszerűbb mondatforma mindössze egyetlen (tipikusan meteorológiai vagy pszichés folyamatot leíró) igéből áll. Ha az utóbbi típusú igék mellett megjelenik valamilyen argumentum a mondatban, akkor az – legalábbis a latinban és a németben – nem alanyi, hanem tárgyi funkciót tölt be (1978a: 8). A legalapvetőbb mondattípus Lehmann szerint tehát egyetlen igéből vagy egy igéből és a hozzá tartozó tárgyból áll (1978a: 9). Lehmann következőképpen kizárólag az igét és a tárgyat veszi figyelembe szórendi tipológiai elméletében, az alany pozíciójával nem számol, vagyis a Greenberg által számba vett elméletileg hatféle (SOV, SVO, VSO, OSV, OVS, VOS), gyakorlatilag inkább csak háromféle (SOV, SVO, VSO) alapszórendű nyelvtípus helyett mindössze két típussal, az OV és a VO alapszórendű nyelvek típusával számol.

Lehmann (1973, 1978a, 1978b) *Alapvető Elhelyezkedési Elve* azt mondja ki, hogy az ige és a tárgy ún. „elsődleges kísérői” (*primary concomitants*) egymásnak, és módosítóik mindig az adott elem elsődleges kísérőjének helyéhez viszonyítva az ellenkező oldalon tűnnek fel. Az igei módosítók közé az ún. kérdő kifejezéseket (*interrogative expressions*, Lehmann példáiban gyakorlatilag eldöntendő kérdések partikulái) és a „tagadó kifejezéseket” (*negative*



*espressions*, a példákban gyakorlatilag tagadósók) sorolja, a főnév – vagyis a tárgy – módosítói közé pedig a vonatkozó mondatokat, a birtokos jelzőt és a melléknevet (1978a: 17–18). Lehmann ezenkívül az ige és a tárgy egymásmellettségét feltételezi (1978a: 19) (megjegyzendő azonban, hogy e feltételezésének ellentmond a világ nyelvei között statisztikailag releváns arányban előforduló VSO nyelvek létezése).

Az *Alapvető Elhelyezkedési Elv* szerint tehát – „ideális esetben” – a tárgy módosítói OV alapszórendű nyelvekben a tárgy előtt, VO nyelvekben a tárgy után helyezkednek el, az ige módosítói pedig OV nyelvekben ige utáni, VO nyelvekben ige előtti pozíciót foglalnak el. Lehmann (1973, 1978a, 1978b) ugyanakkor tisztában van azzal, hogy számos nyelvre nem igaz a szóban forgó általánosítás – ezeket következetlen vagy inkonzisztens (*inconsistent*) nyelveknek nevezi – ; mint ahogyan azzal is, hogy olyan nyelvek is vannak, amelyek mind az OV, mind a VO mintázatot mutatják, anélkül, hogy a két mintázat közül bármelyik domináns volna. Mind az inkonzisztens, mind a szórendi dominanciát nem mutató nyelvek szerinte szórendi típusváltáson mennek keresztül egy másik nyelv hatására vagy nyelven belüli okok miatt, s ez a változás feltételezése szerint egészen addig tart, amíg a szóban forgó nyelv teljesen konzisztens nem lesz (1978a: 34, 1978b: 409). A védikus szanszkrit nyelv tanúsága alapján Lehmann (1978a: 41) azt feltételezi, hogy a szórendi változás – legalábbis OV nyelvekben – legelőször a datívuszi bővítmény pozícióját érintheti (az eredetileg az igt megelőző datívusz ún. utógondolatként (*afterthought*)<sup>21</sup> az ige mögé kerül). Ezt a változást követheti a főnév módosítóinak pozicionális változása: angol és francia példák tanúsága alapján Lehmann azt valószínűsíti, hogy legelőször a vonatkozó mellékmondatok, majd a birtokos jelzők, végül a melléknevek és a számnevek változtatják meg a főnévhez képest elfoglalt pozíciójukat (1978a: 42).

Azt ugyanakkor, hogy az inkonzisztens nyelvek konzisztenssé fejlődése univerzálisan igaz volna a világ nyelveire, Lehmann (1973, 1978a, 1978b) nem bizonyítja (maga is megjegyzi, hogy a szórendi változás mechanizmusát további nyelveken kellene tanulmányozni (1978a: 42)), így munkájában ez nem marad több egy hipotézisnél.

---

<sup>21</sup> Vagyis a mondat jobb perifériáján megjelenő, a mondatnak nem szerves részét képező, a mondat értelmét kiegészítő vagy pontosító kijelentésként.

### 2.3.3 Vennemann és a *Természetes Sorrendiség Elve*

Lehmannhoz hasonlóan Vennemann (1974a, 1974b) sem veszi figyelembe az alany pozícióját tipológiai elméletében, és az ige és a tárgy egymáshoz viszonyított sorrendjéből vezeti le a többi konstituens belső szórendjét, vagyis ő is az ún. OV–VO tipológia művelői közé tartozik. A szórendi tipológia által hagyományosan vizsgált szószerkezetek szerinte ún. operandumból (amely más terminológiában a fejnek vagy alaptagnak feleltethető meg) és operátorból (alárendelt tagból, bővítményből) épülnek fel:

(10) OPERÁTOR	OPERANDUM
tárgy	ige
határozó	ige
főige	segédige
melléknév	főnév
vonatkozó mondat	főnév
birtokos	birtokszó
számnév	főnév
determináns	főnév
melléknév	középfok jele
hasonlító határozó	középfokú melléknév
főnévi szintagma	adpozíció

Vennemann feltételezése szerint a világ nyelveiben létezik egy tendencia – amelyet ő a *Principle of Natural Serialization* (kb. 'Természetes Sorrendiség Elve') névvel illet –, melynek értelmében az operátorok és az operandumok adott nyelvben egyféle sorrendben (*operátor–operandum* vagy *operandum–operátor*) követnék egymást. Szintaktikailag következetes nyelvekben Vennemann szerint az ige és a tárgy egymáshoz viszonyított sorrendjéből az összes többi szerkezet alkotóelemeinek (vagyis az operátornak és az operandumnak) a sorrendje megjósolható (1974a: 79). Ahogyan azonban arra Hawkins (1983: 36, idézi Song 2001: 60) rámutat, e teória fényében az ige és a tárgy egymáshoz viszonyított sorrendje valójában semmivel sem jut kiemeltebb szerephez, mint bármely másik szerkezet alkotóelemeinek sorrendje, vagyis az ige és a tárgy sorrendjéből éppen annyira következtethetünk a (10)-ben bemutatott szintagmák szórendjére, mint bármely más szerkezet alkotóelemeinek sorrendjéből.

Vennemann (1974a, 1974b) elmélete több problémát is felvet. Greenberg (1963) bonyolult szórendi összefüggéseit egyetlen elvre vezetni vissza elegánsnak tűnhet, de túl leegyszerűsítő eljárás, hiszen az eredetileg egyirányú implikációs univerzálék ily módon bilaterális általánosításokként tűnnek fel, és empirikusan sok esetben nem állják meg a helyüket: a Greenberg által vizsgált nyelveknek több mint a felére nem érvényesek a PNS predikciói (Song 2001: 60). A *Természetes Sorrendiség Elve* továbbá a greenbergi abszolút és statisztikai univerzálék közötti különbséget is egybemossa (vö. Comrie 1989: 99; Song 2001: 60–63).

#### **2.3.4 Dryer és az *Elágazási Irány Elmélete***

Dryer 1992-es műve két központi kérdésre fókuszál: 1) melyek azok az elempárok, amelyek sorrendje *ténylegesen* korrelál a világ nyelveiben az ige és a tárgy szórendjével; 2) mi lehet a magyarázata a korrelációk létezésének.

Az ige és a tárgy szórendjével *ténylegesen* korreláló elempárok – amelyeket Dryer „korrelációs pár”-nak nevez el – meghatározását Dryer minden korábbi tipológiai mintavételnél nagyobb, 625 nyelvből álló, a világ nyelveit genetikusan és areálisan is reprezentáló nyelvminta alapján végzi (mivel azonban az ige és a tárgy neutrális szórendjét nem minden nyelvben lehetséges meghatározni, Dryer a legtöbb következtetését ennek egy 543 nyelvből álló részhalmazára alapján vonja le). Adott, X és Y elemből álló elempár szórendje akkor korrelál az ige és a tárgy szórendjével, ha – az alapul vett nyelvmintában – X szignifikánsan gyakrabban előzi meg Y-t VO nyelvekben, mint OV nyelvekben. X és Y ilyenkor tehát korrelációs párt alkotnak, melyben X ún. *verb patterner* (Havas (2008) terminológiájával „igerendű”), Y ún. *object patterner* (Havas (2008) terminológiájával „tárgyrendű”) elem (1992: 87). A korrelációs párok teljes listáját a (11)-es pont szemlélteti (amennyiben egy nyelvi példa nem Dryertől származik, külön jelzem):

(11) *Korrelációs párok* (Dryer 1992: 108)

IGERENDŰ ELEM	TÁRGYRENDŰ ELEM	PÉLDA
ige	tárgy	<i>ate + the sandwich</i>
ige	alany	<i>(there) entered + a tall man</i>
adpozíció	főnévi szintagma (NP)	<i>on + the table</i>
kopula	állítmánykiegészítő	<i>is + a teacher</i>
'akar' jelentésű modális segédige	igei szintagma (VP)	<i>wants + to see Mary</i>
időbeli/aspektuális segédige	igei szintagma (VP)	<i>has + eaten dinner</i>
tagadó segédige	igei szintagma (VP)	(Saját) példa lábjegyzetben. <sup>22</sup>
mondatbevezető	mondat	<i>that + John is sick</i>
kérdő partikula	mondat	<i>vajon + érdekes másoknak ez a dolgozat</i> (saját példa)
határozói alárendelő	mondat	<i>because + Bob has left</i>
artikulus	bővített főnév (N')	<i>the + tall man</i>
„többesszámot kifejező szó” ( <i>plural word</i> )	bővített főnév (N')	Példa lábjegyzetben. <sup>23</sup>
birtokot kifejező főnév	birtokost kifejező főnév	<i>father + of John</i>
főnév	vonatkozó mondat	<i>movies + that we saw</i>
melléknév	hasznító határozó	<i>taller + than Bob</i>
ige	adpozíciós szintagma	<i>slept + on the floor</i>
ige	határozószó	<i>ran + slowly</i>

Dryer vizsgálatai ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy néhány egyéb, a szórendi tipológia által hagyományosan vizsgált szerkezet, elempár sorrendje valójában nem korrelál az ige és tárgy sorrendjével; ezeket a szerkezeteket Dryer „nem-korrelációs pár”-oknak nevezi.<sup>24</sup>

<sup>22</sup> Finn nyelvű példa:

(i) *et tul-lut*  
NEG.2SG jön-PTCP.PRF.SG  
'nem jöttél el'

<sup>23</sup> Gbeya nyelvű példa:

(ii) *ó tú wí-ré*  
PL fekete ember  
'fekete emberek' (Dryer 1992: 104)

<sup>24</sup> A számnévek Dryer korpuszában bizonyos nyelvcsoporthoz tartoznak, más nyelvcsoporthoz pedig az ige pozíciójával korrelálnak. Dryer szerint a különbség azzal lehet összefüggésben, hogy a számnévből és főnévből álló elempárokból a számnév egyes nyelvekben fejként, más nyelvekben alárendelt tagként viselkedik (1992: 119). A – szemantikai alapon definiált – számnévi kategóriáról tehát nem tehető a világ nyelveire általában érvényes állítás az illetően, hogy ezek ige- vagy tárgyrendű elemként viselkednek-e (ibid.).

(12) *Nem-korrelációs párok* (Dryer 1992: 108)

ALÁRENDELTEK TAG	FEJ	PÉLDA
melléknév	főnév	<i>tall + man</i>
mutató névmás	főnév	<i>that + man</i>
fok-, mértékhatározó	melléknév	<i>very + tall</i>
tagadó partikula	ige	<i>not + go</i>
időbeli/aspektuális partikula	ige	Példa lábjegyzetben. <sup>25</sup>

Dryer rámutat, hogy az ún. *Fej–Alárendelt tag-Elmélet* (*Head-Dependent Theory*) – amely értelmében a korrelációs párok azt az általános tendenciát tükröznék, miszerint az alárendelt tagok (*dependents*) OV nyelvekben megelőzik, VO nyelvekben pedig követik a fejet (*head*) (Dryer 1992: 132), vagyis az ige sorrendjével az adott szerkezet feje, a tárgy sorrendjével pedig az alárendelt tag korrelál (1992: 87) – nem alkalmas a korrelációk létezésének magyarázatára. Egyfelől a nem-korrelációs párok azt mutatják, hogy a fej és az alárendelt tag sorrendje nem minden szerkezet esetében korrelál az ige és a tárgy sorrendjével (1992: 133); másfelől pedig az, hogy adott elempár mely tagját tartjuk fejnek és melyiket alárendelt tagnak, egyes szerkezeteknél – például a mondatbevezető és a mondat, vagy az artikus és a főnév esetében – az elméleti megközelítéstől függ (1992: 87–89). Szintúgy nem ad magyarázatot a korrelációk létezésére az ún. *Fej–Vonzat-Elmélet* (*Head-Complement Theory*), amelynek értelmében az igerendű kategóriák fejek, a tárgyrendűek pedig (kötelező vagy fakultatív) vonzatok (*complement*) volnának: a vonatkozó mellékmondatok vagy a módhatározók ugyanis nyilvánvalóan nem vonzatok (1992: 106–107).

A korrelációk létezésének magyarázatához Dryer egy alternatív elméletet javasol, az ún. *Elágazási Irány Elméletét*: a tárgyrendű elemek ennek értelmében szintagmatikus (*phrasal*), avagy elágazó (*branching*), az igerendű elemek pedig nem-szintagmatikus, avagy nem-elágazó kategóriák (1992: 89). A tárgyrendű kategóriák – ahogyan azt a (13)-as pont példái szemléltetik – ugyanis maguk is alárendelő szerkezeteket alkotnak, az igerendűek ezzel szemben nem tartalmaznak további alárendelt elemeket, nem ágaznak el:

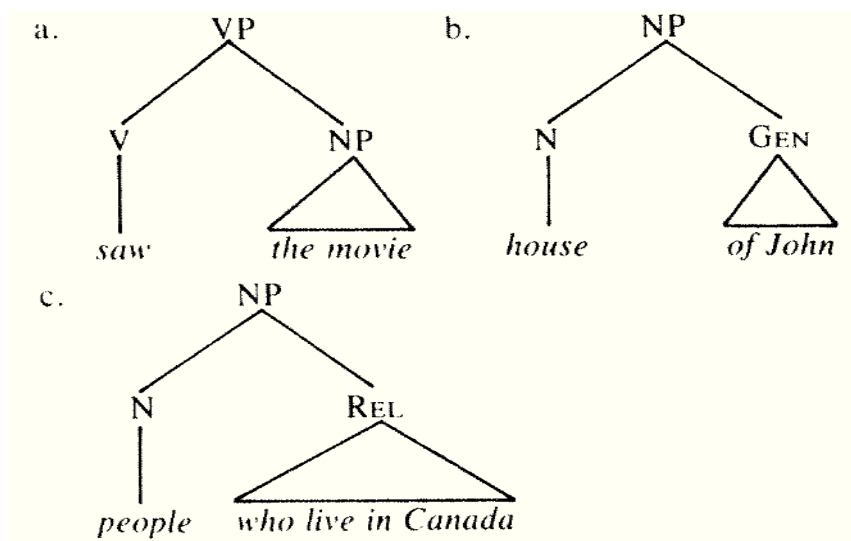
---

<sup>25</sup> Japéz nyelvű példa:

(i) *gamow raa guy-eem.*  
1PL.EXCL FUT lát-2SG  
'Látni fogunk (téged).' (Dryer 1992: 98)

(13) Szintagmatikus (elágazó) és nem-szintagmatikus (nem-elágazó) kategóriák

(Az ábrák forrása: Dryer 1992: 90)



A nem-korrelációs párok (l. (12)) esetében azonban az alárendelt tagok (többsége) szintén nem-szintagmatikus kategória (a melléknevekről l. lejjebb), ezek tehát az – ugyancsak nem-szintagmatikus – fejekkel kombinálódva az elmélet értelmében nem alkotnak korrelációs párokat. A szórendi korrelációk Dryer szerint tehát azt az általános tendenciát tükrözik, miszerint a szintagmatikus vagy elágazó kategóriák OV nyelvekben megelőzik, VO nyelvekben pedig követik a nem-szintagmatikus, avagy nem-elágazó kategóriákat (1992: 132–133). Ennek a tendenciának és végső soron a szórendi korrelációknak Dryer szerint processzuális okai vannak: a következőket egy irányba elágazó szerkezeteket (mondatokat) ugyanis könnyebb interpretálni, mint az olyan szerkezeteket, amelyek balra is és jobbra is tartalmaznak elágazásokat (1992: 133).

Dryer két ellenpéldát is tárgyal, amelyek viselkedése nem magyarázható az *Elágazási Irány Elmélete* fenti verziójával. Egyrészt a melléknevek nem alkotnak korrelációs párt a főnevekkel (l. (12)), pedig bizonyos esetekben képesek szintagmát kiépíteni: egyes melléknevek például bővíthetők fok- és mértékhatározóval (l. pl. *very tall* 'nagyon magas'), bizonyos mellékneveknek pedig vonzataik is lehetnek (pl. *ennél a háznál nagyobb épület, a dolgokat észben tartani képtelen ember*). A fok- és mértékhatározók köre, amellyel a melléknevek bővíthetők – és ennek eredményeképpen a segítségükkel létrehozható szintagmák köre is – azonban erősen korlátozott (1992: 110), vonzatos melléknevek pedig a legtöbb általa vizsgált nyelvben nem használatosak jelzői funkcióban (1992: 111) (amelyekben viszont igen, azokban Dryer feltételezése szerint tárgyrendűek: az angolban

például – amely VO nyelv – a jelzői szerepű vonzatos melléknevek követik a főnevet, pl. a *man eager to help others* 'olyan ember, aki buzgón segít másoknak' (szó szerint kb. 'másoknak segíteni buzgó ember') (1992: 112). Dryer ezért egy alternatív verziót is kínál az *Elágazási Irány Elméletére*: az igerendű kategóriák e verzió szerint fejként értelmezhetők, a tárgyrendű kategóriák pedig ún. teljesen rekurzív szintagmatikus alárendelt tagok (1992: 116). (Teljesen rekurzív kategórián Dryer olyan kategóriát ért, amelynek főnévi szintagmát vagy adpozíciós szintagmát, illetve – nem-finit – tagmondatot is alá lehet rendelni (Dryer 1992: 111; Song 2001: 91). Ennek értelmében a fok- és mértékhatározóval bővített melléknevek nem teljesen rekurzív kategóriák, a vonzatos melléknevek viszont igen.) Értekezésemben az *Elágazási Irány Elméletének* ezt az alternatív verzóját követve az igerendű kategóriákra *fejként* hivatkozom, a teljesen rekurzív, szintagmatikus alárendelt tagokra azonban – az egyszerűség kedvéért – bővítményként.

Dryer második, az *Elágazási Irány Elméletével* nem magyarázható ellenpéldája a módhatározószókat érinti. Ezek ugyanis nem-szintagmatikus (és nem is teljesen rekurzív) kategóriák, mégis tárgyrendű elemként viselkednek, korrelációs párt alkotva az igékkel (l. (11)). Dryer erre két lehetséges magyarázatot kínál: az egyik, szemantikai alapú magyarázat szerint a módhatározószók az adpozíciós szintagmákkal együtt a határozók osztályát alkotják, és valójában a *határozók* osztálya és az igék alkotnak korrelációs párt (1992: 123–124) (ez ugyanakkor nem változtat azon a tényen, hogy a módhatározószók nem-szintagmatikus, illetve nem teljesen rekurzív kategóriák). A másik magyarázat szerint a módhatározószó és az ige, valamint a tárgy és az ige sorrendje között mutatkozó korreláció tulajdonképpen csak közvetett/áttételes: a módhatározószó és az ige sorrendje valójában az adpozíciós szintagma és az ige sorrendjével korrelál (ez a korreláció Dryer mintájában erősebbnek is mutatkozott a módhatározószó és ige, valamint a tárgy és az ige sorrendje között fennállónál), ami pedig korrelál a tárgy és az ige sorrendjével (ibid.).

Dryer (1992) munkájának jelentősége abban áll, hogy minden korábbi szórendi tipológiai kutatásnál megbízhatóbban mutatta ki, hogy mely elempárok sorrendje korrelál *ténylegesen* az ige és a tárgy sorrendjével a világ nyelveiben, továbbá plauzibilis magyarázatot adott a szórendi korrelációk létezésére. A jelen értekezésben bemutatott, az udmurt nyelv szórendi típusváltásának vizsgálatára irányuló kutatásokat ezért Dryer (1992)-t követve, az *Elágazási Irány Elmélete* alternatív verziójának keretében végeztem.

### 3 A vizsgálati módszerek és a vizsgált nyelvi anyagok

Értekezésemben a 2.3.4 fejezetben bemutatott dryeri korrelációs párok és néhány további szintagma szórendjét vizsgálom az udmurtban (a vizsgált szerkezetek teljes listáját l. az 5.1 fejezetben). A kutatást egyrészt régi és kortárs írott szövegeken, másrészt kérdőíves felméréssel végeztem, kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazásával. Bizonyos szerkezetek szórendjének teszteléséhez ezenfelül iskolás diákoktól is gyűjtöttem nyelvi anyagot. A többféle nyelvi anyagtípus vizsgálatát azért tartottam indokoltnak, mert ha többféle nyelvi anyagban is megmutatkoznak a szórendi típusváltás jelei, megbízhatóbban valószínűsíthető, hogy valóban szórendi típusváltás zajlik az udmurtban. A módszereket részletesen a 3.1 alfejezetben ismertetem. Az írott szövegek részletes ismertetését l. a 3.2 , a kérdőív bemutatását a 3.3, az iskolai gyűjtések leírását pedig a 3.4 pontban.

A 2.1.2.1.2 pontban amellet érveltem, hogy az információs szerkezeti semlegesség az „alapszórendiség” minimális feltételének tekintendő, és prioritását tekintve meg kellene előznie a 2.1.1 és 2.1.2 alfejezetben felsorolt további feltételeket. Mivel az udmurtban több szakirodalmi forrás szerint is létezik strukturális topik- és fókuszpozíció (l. Tánzos 2010; Asztalos–Tánzos 2016; Asztalos (megjelenés alatt)), van okunk azt feltételezni, hogy a mondat szórendjét az udmurtban is befolyásolja annak információs szerkezete. Ebből kiindulva az udmurt nyelv szórendi típusváltását álláspontom szerint mindenekelőtt az valószínűsíti, ha a fejkezetű szórendek neutrális információs szerkezetű mondatokban is megjelennek. Mindenekelőtt tehát azt vizsgáltam meg, hogy *neutrális* információs szerkezetű mondatban is előfordul-e az SVO, illetve – a frázisok szintjén – a fejkezetű szórend.

A 2.1-ben ismertetett további grammatikai, szemantikai és jelöletlenségi kritériumok abban az esetben lényegesek számunkra, ha neutrális mondatokban kimutatható rendszeres összefüggés a mondat összetevőinek grammatikai/szemantikai/formális/disztribúciós jellemzői és a szórend között. (Ilyen megoszlást találunk például a magyarban: neutrális információs szerkezet esetén a névelőtlen, határozatlan tárgyakat tartalmazó mondatok szórendje (S)OV (l. pl. *Erika disszertációt ír*), a névelős, de határozatlan, illetve a határozott tárgyakat, valamint igekötős igét tartalmazóké pedig (S)VO (l. pl. *Erika megírja a disszertációját*.) A kérdőívben ezért több, eltérő grammatikai és szemantikai tulajdonságú összetevőket tartalmazó tesztmondatot vizsgáltam is egy-egy frázistípus belső szórendjét.

Megjegyzendő, hogy a formális jelöletlenség kritériuma bizonyos nyelvekben, így magában az udmurtban is, ellentmond Siewierska kitételének (l. 2.1.1), miszerint az



alapszórend meghatározásához határozott alanyt és tárgyat tartalmazó mondatokat kell figyelembe venni. Az udmurtban ugyanis a határozott tárgyak a legtöbbször morfológiailag jelöltek, a határozatlanok pedig tipikusan jelöletlenek (Winkler 2001: 20). Ez az ellentmondás azonban értekezésem szempontjából csak abban az esetben lényeges, ha kutatásom során a neutrális mondatokban különbség mutatkozik a morfológiailag jelöletlen és a morfológiailag jelölt tárgyak igehez viszonyított elhelyezkedése között (oly módon, hogy a morfológiailag jelöletlen tárgyak jellemzően az ige egyik, a jelöltek pedig az ige másik oldalán jelennek meg). Amennyiben mutatkozik ilyen különbség, *jelöletlenebbnek* a határozatlan tárgyat tartalmazó szórendjét fogom tartani. Azonban – ahogyan azt 1.1-ben és 2.1-ben említettem – értekezésem fő célja nem maguknak az alapszórendeknek a megállapítása, hanem az eredeti SOV alapszórend *változásának valószínűsítése* az udmurtban. Ha a tárgyak valamely körülhatárolható csoportja rendszeresen az ige után jelenik meg az udmurtban, az szintén az SOV-szerkesztésmód gyengüléséről tanúskodhat.

### 3.1 Kvalitatív és kvantitatív módszerek

A kvalitatív módszer kutatásom esetében a dryeri korrelációs párok és néhány további szintaktikai szerkezet szórendje (a vizsgált szerkezetek teljes listáját l. az 5.1 alfejezetben) és információs szerkezete közötti összefüggések vizsgálatát jelentette. Ahogyan az 1.1 és a 2.1.2.1.2 pontokban már említettem, feltételezésem szerint a szórendi tipológiai változást valószínűsíti egyrészt az, ha a fejkezdetű szórendek nemcsak ún. pragmatikailag jelölt, hanem információs szerkezetileg neutrális mondatokban (az utóbbi fogalmak meghatározását l. a 2.1.2.1.2 alfejezetben) is megjelenhetnek. Továbbá minél többféle kontextusban jelenhetnek meg a fejkezdetű szerkezetek (azaz minél többféle információs szerkezet társítható hozzájuk), disztribúciósan annál jelöletlenebbnek számítanak (l. 2.1.2.4), a disztribúciós jelöletlenség pedig szintén a fejkezdetű szórendek általánosabbá válásáról tanúskodhat. A kvalitatív módszer a vizsgált blogszövegekben található fejkezdetű szerkezeteket tartalmazó mondatok információs szerkezeti variabilitásának feltárásából, a neutrális információs szerkezetű mondatokban megjelenő fejkezdetű szórendek azonosításából, illetve az 5.1 alfejezetben ismertetett, neutrális mondatokba ágyazott szerkezetek szórendjének kérdőíves teszteléséből állt.<sup>26</sup>

---

<sup>26</sup> Megjegyzendő, hogy bizonyos korrelációs párok – így a *mondatbevezető + alárendelt mondat, határozói alárendelő kötőszó + alárendelt mondat, főnév + vonatkozó mondat* – esetében a szakirodalom (l. 4. fejezet) alapján nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy alkotóelemeik sorrendjét a mondat információs szerkezete

Az információs szerkezeti elemzést az alábbiak szerint végeztem. Topikként azonosítottam adott összetevőt, ha az – a 2.1.2.1.2-ben ismertetettek értelmében – mondatkezdő helyzetben (vagy mindenesetre a mondat elején) állt, és a mondat többi része erről az összetevőről tett állítást (az ilyen összetevők egyúttal a megelőző kontextusból gyakran már ismertek voltak). A diskurzusból már ismert összetevőkként azonosítottam azokat a posztverbális, nem fókuszszerepű összetevőket, amelyek a megelőző kontextusból már ismertek voltak.<sup>27</sup> Végezetül fókuszként azonosítottam azokat az összetevőket, amelyek új információt fejeztek ki a mondatban (például kérdőszavas kérdésre adott válaszban jelentek meg), szembeállítást vagy azonosítást fejeztek ki, vagy 'csak' jelentésű partikula vonatkozott rájuk. A neutrális mondatokat – a 2.1.2.1.2 pontban írottak értelmében – a fókuszszerepű összetevőket, illetve az alanytól eltérő funkciójú topikot *nem* tartalmazó mondatokkal azonosítottam (jellemzően ilyenek például a szövegkezdő mondatok).<sup>28</sup>

A kvantitatív módszer a fejező és a fejezdetű szórendek gyakoriságának megállapítását foglalta magába az alábbiak szerint:

- A vizsgált régi és kortárs szövegrészletekben megállapítottam és összehasonlítottam az egyes szerkezetek fejező és fejezdetű előfordulásainak arányát (mondattípustól, információs szerkezettől és a mondatösszetevők grammatikai-szemantikai tulajdonságaitól függetlenül, a választott szövegrészletek valamennyi mondatát figyelembe véve).<sup>29</sup> Minél gyakoribbak a fejezdetű szórendi változatok a fejezőkhez képest, illetve minél magasabb a fejezdetű szerkezetek aránya a kortárs szövegekben a régi szövegekhez képest, annál inkább valószínűsíthető, hogy szórendi tipológiai változás zajlik az udmuriban.
- A kérdőíves felmérésnél számszerűsítettem, hogy az adatközlők, valamint az adatközlők egyes életkori és területi csoportjai milyen arányban hozzák létre a szerkezet típusok fejező és fejezdetű változatait, illetve milyen arányban tartanak adott mondatnál adott szórendet grammatikusnak. Minél magasabb a fejezdetű szórendek előfordulásának és elfogadottságának aránya, annál inkább valószínűsíthető a szórendi tipológiai változás.

---

határozná meg vagy befolyásolná. Más elempárok, így a *kérdő partikula + mondat*, valamint a *kérdőszó + mondat* eleve nem-neutrális (ti. kérdő) mondatokat eredményeznek. Mindezen elempároknál tehát nem volt célom, hogy fejezdetű előfordulásait neutrális mondatokban (vagy – az előbbiek esetében – azokban is) kimutassam.

<sup>27</sup> Ezek ugyanis nem tesznek eleget a 2.1.2.1.2-ben bemutatott topik-definíciónak, mivel a mondat nem róluk tesz állítást.

<sup>28</sup> Mivel tehát adott mondat információs szerkezete általában a szöveggörnyezet alapján állapítható meg, az információs szerkezeti vizsgálatok eredményeinek ismertetésekor az 5–6. fejezetekben mindig kontextusukkal együtt szerepeltetem a példamondatokat.

<sup>29</sup> Azért így jártam el, mert neutrális mondatokból nem lett volna olyan mennyiségű egy-egy szerkezet típusnál, amelyre érdemes lett volna gyakorisági számításokat végezni.

Mivel a kérdőíves felmérésben az idősebb és a fiatalabb udmurt beszélők szórendhasználatát és -megítélését is összehasonlítottam, felmérésem egyúttal ún. látszólagosidő-vizsgálat volt. A látszólagosidő-vizsgálat Trudgill (1992/1997: 47) meghatározása szerint „a nyelvi változások olyan vizsgálata, amely lejátszódásuk idején kísérli meg megfigyelni a változásokat. Nem a tényleges időben (l. valóságosidő-vizsgálat) vizsgálja őket, hanem egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítja össze; s föltételezi, hogy a kettő közti különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások lenyomatai”. Az ún. látszólagosidő-hipotézis értelmében tehát egy beszélőközösség nyelvhasználatában mutatkozó generációs különbségek folyamatban lévő nyelvi változásra utalhatnak. A szórendi tipológiai változást valószínűsítheti az, ha kimutatható, hogy a fiatalabb beszélők az idősebbeknél szignifikánsan magasabb arányban produkálják és ítélik grammatikusnak a fejkezdetű szórendeket.

A kérdőíves felmérésnél az adatközlők egyes területi csoportjai (udmurtiai vs. tatárföldi udmurtok) válaszainak összehasonlítását is célszerűnek tartottam, hogy megvizsgáljam, mennyiben befolyásolják kontaktushatások a szórendhasználatot. A tatárföldi nyelvjárásokban ugyanis az oroszon kívül az SOV, azaz fejkézdetű típusú tatár nyelv hatása is számottevő (Csúcs 1990: 19). Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy a szórendi típusváltás a tatárföldi dialektusokban lassabban zajlik, mint az udmurtiaiakban.

Összefoglalva tehát a következő tényezők<sup>30</sup> vizsgálatával teszek kísérletet hipotézisem igazolására, miszerint a mai udmurt nyelv tipológiai változáson megy keresztül a fejkézdetű nyelvtípustól a fejkezdetű felé:

#### *Kvalitatív tényezők:*

- a fejkezdetű szórendek információs szerkezetileg neutrális mondatokban való megjelenése;
- a fejkezdetű szórendi változatok információs szerkezeti változatossága.

#### *Kvantitatív tényezők:*

- a fejkezdetű szerkezeteknek a fejkézdetűkéhez viszonyított textuális gyakorisága;
- a fejkezdetű szerkezetek textuális gyakorisága régi és kortárs szövegekben;
- a fejkezdetű szórendek produkciójának és elfogadottságának aránya a kérdőíves

---

<sup>30</sup> A felsoroltakon kívül természetesen egyéb dimenziókra is ki lehetett volna terjeszteni a kutatást, például kifejezetten a városi – ezért feltehetően eloroszosodottabb nyelvváltozatot beszélő – udmurtok szórendhasználatát összehasonlítani a falusiakéval, vagy a beszélt nyelvet az írottal, értekezésem keretei azonban nem tették lehetővé ilyen széles körű vizsgálatokat.

tesztelés alapján;

- a fejkezdetű szórendek produkciójának és elfogadottságának aránya a beszélők fiatalabb és idősebb generációinál;
- a fejkezdetű szórendek produkciójának és elfogadottságának aránya a beszélők egyes területi csoportjainál.

A következőkben részletesebben is bemutatom a nyelvi anyag gyűjtésének és a fentebb ismertetett kvalitatív és kvantitatív módszerek alkalmazásának módját.

## **3.2 A vizsgált írott szövegek**

A vizsgálandó írott nyelvi anyag meghatározásakor elsődleges szempontom az volt, hogy az adott korszakból rendelkezésre álló szövegek közül lehetőségeimhez mérten olyan műfajba tartozókat válasszak, amelyek nem a szépirodalmi normát tükrözik. Ennek megfelelően egyrészt újságszövegekre, másrészt a beszélt nyelv vagy az informális nyelvváltozat sajátosságait tükröző műfajokra (részletesebben l. 3.2.2) esett a választásom: folyamatban lévő nyelvi változások ugyanis vélhetően inkább az informális, mintsem a formális, sztenderdizált nyelvváltozatokban érhetők tetten.

A választott írott szövegrészekből kigyűjtöttem a vizsgálandó szerkezetek fejkézdű és fejkezdetű előfordulásait, és megállapítottam azok egymáshoz viszonyított százalékos arányát. Ezután a fejkezdetű szórendek információs szerkezeti elemzését végeztem el a 3.1-ben ismertettek szerint.

### **3.2.1 Újságszövegek**

Az elemzett régi és új újságszövegek főbb adatait a 2. táblázat foglalja össze.

újság kora	újság címe	újság jellege	megjelenés ideje	vizsgált cikkek	vizsgált cikkek összterjedelme
<b>régi</b>	<i>Gudjiri</i>	közeleti lap <sup>31</sup>	1924. december 18.	az 1. o-on található összes cikk	152 mondat
<b>kortárs</b>	<i>Udmurt dunnye</i>	közeleti lap <sup>32</sup>	2014. szeptember 9.	<i>Vözjn ul'isjostj gažasa</i> (2. o.) <i>Alnašļikmj junma</i> (7. o.) <i>Kotjres ljdpušses pušjo;</i> <i>Vordskem nunalzes pušjo;</i> <i>Zemos udmurt veme;</i> <i>Kjŗžanen bujga šulem;</i> <i>Matjš tol'eže</i> (8. o.)	152 mondat
	<i>Invozso</i>	ifjúsági havilap	2014/3. (március)	<i>Modalios veralo...</i> (32–34. o.)	95 mondat
	<i>Dart</i>	ifjúsági havilap	2013. szeptember 24.	<i>Žigmund Frejd bak kjl'isal...;</i> <i>Ivanova + Petrov = ?</i> (6. o.)	57 mondat

2. táblázat: A vizsgált újságszövegek adatai

A szövegminták egy része tehát régi és kortárs közeleti lapokból származott. Másfelől azonban érdemesnek találtam mai ifjúsági magazinokból vett szövegrészletek bevonását is a vizsgálatba, ezek nyelvezte ugyanis vélhetően informálisabb, mint a közeleti újságoké (rég – a vizsgált közeleti napilaphoz hasonlóan a 20. század elejéről származó – ifjúsági magazinok azonban nem álltak rendelkezésemre).

### 3.2.2 Az informális nyelvhasználat sajátosságait tükröző szövegek

A régi szövegmintát Wichmann folklórgyűjtéseinek (Wichmann 1901) anyagából és az egyik legkorábbi udmurt dráma (Csajnyikov 1919) egy részletéből állítottam össze. A drámát – noha szépirodalmi műfaj – párbeszédes (így vélhetően a korabeli beszélt nyelvet tükröző) jellege miatt találtam megfelelő műfajnak, valamint amiatt, hogy a választott dráma cselekménye családi körben, vagyis informális közegben játszódik.

Az elemzett szövegek főbb adatait a 3. és a 4. táblázat összegzi.

<sup>31</sup> Megjelenés gyakorisága: hetente négyszer.

<sup>32</sup> Megjelenés gyakorisága: hetente kétszer.

szövegek forrása	szöveg műfaja	megjelenés ideje	vizsgált szövegek		vizsgált szövegek terjedelme
			cím, <sup>33</sup>	oldalszám	dialektus
Wichmann, Yrjö 1901. <i>Wotjakische sprachproben II.</i> Journal de la Société Finno-ougrienne XIX. Helsinki	folklór (népmese)	1901 (gyűjtés ideje: 1891–1892)	<i>kĩžĩ̃vumurt veraškem udmorten</i> (119. o.); <i>murten vumurtjosĩ̃n</i> (120–121. o.); <i>kĩžĩ̃kĩ̃šnojáškĩ̃lem udmortpi vumurt nĩ̃l vĩ̃le</i> (122. o.) <i>ad'amijen p̃auesmurt</i> (84. o.) <i>ad'amijen p̃auesmurt</i> (85–86. o.) <i>ad'amii no vumurt</i> (114. o.)		északi    (periferikus) déli
össz. 131 mondat					

3. táblázat: A vizsgált régi folklórszövegek adatai

szerző, cím	szöveg műfaja	megjelenés ideje	vizsgált szövegrészlet oldalszámai	vizsgált szövegrészlet terjedelme
Csajnyikov, Kuzma [Gerd, Kuzebaj], <i>L'ugit šures vĩ̃le</i>	dráma	1919	1–17.	152 mondat

4. táblázat: A vizsgált drámarészlet adatai

A modern szövegeket az alábbi ún. énblogokból választottam ki:

- udmurto4ka.blogspot.ru (a továbbiakban: Blog<sub>1</sub>),
- marjamoll.blogspot.ru (a továbbiakban: Blog<sub>2</sub>),
- annushkazagumennova.blogspot.ru (a továbbiakban: Blog<sub>3</sub>), illetve
- krestyaninova.blogspot.ru (a továbbiakban: Blog<sub>4</sub>).<sup>34</sup>

A blogok szerzői valamennyien huszonéves, a kutatás idején egyetemi tanulmányaikat folytató vagy azokat frissen befejezett, udmurt anyanyelvű nők. A Blog<sub>1</sub>, a Blog<sub>3</sub> és a Blog<sub>4</sub> szerzői Udmurtiából, a déli nyelvjárási területről származnak, a Blog<sub>2</sub> szerzője pedig izsevszki, vagyis városi udmurt.

A vizsgálandó szerkezetek előfordulásait a bennük jellegzetesen szereplő morféimákra és lexikális tövekre való kereséssel gyűjtöttem ki a blogokról (például a *kopula* +

<sup>33</sup> A folklórszövegek címét az eredeti, Wichmann (1901) által alkalmazott átírásban közlöm.

<sup>34</sup> A blogokból közölt nyelvi adatok utolsó letöltésének ideje: 2017. december 11.

*állítványkiegészítő* elempár esetében a kopula különböző igeidejű és -módú töveire, az 'akar' jelentésű *módbeli segédige* + *lexikális ige* párnál az 'akar' jelentésű igeőre kerestem rá). Amennyiben adott szerkezetnél nehezen voltak körülhatárolhatók a szerkezetben jellemzően előforduló morfémák vagy lexémák, csak néhány lehetséges lexémára (például az *igei állítmány* + *módhatározószó* párnál bizonyos módhatározószavakra, az *igei állítmány* + *adpozíciós frázis*nál pedig néhány konkrét névutóra) vagy morfémára (például az *igei állítmány* + *esetragos főnév* elempárnál bizonyos esetragokra) kerestem rá. A Blog<sub>3</sub> és a Blog<sub>4</sub> esetében – mivel ezek a kutatás pillanatában már nem vagy nem aktívan frissülő, kisebb terjedelmű blogok voltak – a legtöbb szerkezetnél a blog teljes anyagán végeztem a keresést, a Blog<sub>1</sub> és a Blog<sub>2</sub> esetében azonban csak a blogok bizonyos – szerkezetenként nem feltétlenül azonos – részletein. Az utóbbi blogoknál a mennyiségi irányelv az volt, hogy minden vizsgált szerkezettypusnak legalább 15 előfordulását kigyűjtsem (a legtöbb szerkezetnek azonban ennél jóval több előfordulását gyűjtöttem ki).

### 3.3 A kérdőíves felmérés

A kérdőívben az 5.1 fejezetben ismertetendő szerkezetek fejevégű és fejkezdetű változatainak produkcióját és megítélését teszteltem neutrális információszerkezetű mondatokban. Produkción azt értem, hogy az adatközlők milyen arányban hozzák létre az egyes szerkezettypusok fejevégű és fejkezdetű változatait, megítélésen pedig azt, hogy milyen mértékben tartanak adott szórendet grammatikusnak. Az adatközlőkkel – hogy minél kevésbé befolyásoljam őket a válaszadásban – a kutatás konkrét tárgyát nem közöltem, csupán annyit hoztam tudomásukra, hogy a kutatás a mai udmurt nyelvre irányul. Az instrukciókban ezen kívül arra kértem őket, hogy a kérdőívet saját nyelvhasználatuknak – és ne az irodalmi normának – megfelelően töltsék ki.

A szerkezeteket mondatba ágyazva vizsgáltam, a mondatok információszerkezeti semlegességét a kontextus biztosította. A tesztmondatok többsége a – neutrális információszerkezetű mondatot elicitáló (l. 2.1.4.1) – 'Mi történt?' jelentésű vagy ezzel szinonim (pl. 'Mi újság?') kérdésre adott válaszként szerepelt a feladatokban, ahol azonban ez nehezen lett volna kivitelezhető – mint például a *melléknév* + *hasonlító határozó* elempár és a generikus mondatok esetében –, ott alanyi topikot tartalmazó mondatok szórendjét teszteltem.<sup>35</sup> Azon szerkezetek esetében, amelyeknél nincs különösebb okunk azt feltételezni,

---

<sup>35</sup> Amennyiben adott tesztmondat nem a 'Mi történt?' vagy azzal szinonim jelentésű kérdés kontextusában szerepelt a kérdőívben, az 5.3 fejezet egyes alfejezeteiben a kérdőív tesztmondatainak ismertetésekor az őket

hogyan az információszerkezet befolyásolná az elempárok egymáshoz viszonyított sorrendjét (pl. *mondatbevezető + alárendelt mondat, határozói alárendelő kötőszó + mondat, kérdőszó + mondat*), a tesztmondatokat kontextus nélkül szerepeltettem a kérdőívben.

### 3.3.1 A feladattípusok

A tesztmondatok többségére a 3.3.1.1 – 3.3.1.3. pontokban bemutatott zárt kérdések mindegyikét alkalmaztam. A 3.3.1.4-ben bemutatott nyitott kérdéstípust gyakorlatilag csak egyetlen szerkezet, a *melléknév + hasonlító határozó* szórendjének tesztelésére használtam.

#### 3.3.1.1 Mondatkiegészítés/mondatalkotás

Ezzel a feladattípussal a fejező és fejezdetű szórendek produkcióját teszteltem. A tesztfeladatban az adatközlőknek mondatkezdeményeket kellett befejezniük – néhány esetben egész mondatot kellett megalkotniuk – zárójelben megadott, legtöbbször ragozatlan szavak mindegyikének felhasználásával, pontosabban rendezésével és ragozásával, l. (1) (az egyszerűség kedvéért a feladatot magyar nyelvű példával illusztrálom):

(1) - *Mik a híreid?*

- *Semmi érdekes. Tegnap \_\_\_\_\_ (leves, Mása, főzni).*

A megadott szavak tartalmazták a vizsgálandó szerkezet fejét és bővítményét, egyes esetekben pedig a mondatba illő egyéb szavakat is. A szavak felsorolásánál az alaptag nem előzte meg vagy követte következetesen a bővítményt (természetesen azonban sajnos így sem zárható ki, hogy a szavak felsorolásának sorrendje befolyással volt a kitöltők válaszára). Néhány szerkezetre – így például az eltérő (igeneves vs. ragozott igés) szerkesztésmódú *vonatkozó mondat + főnév* kategóriapárra – nem alkalmaztam ezt a feladattípust, mivel az nehezen lett volna kivitelezhető.

#### 3.3.1.2 Grammatikalitási ítéletek

Az adatközlőknek ebben a feladatban háromfokozatú szöveges skála (*jó/kicsit rossz/rossz*) alapján grammatikalitási ítéletet kellett hozniuk fejezdetű szerkezeteket tartalmazó



mondatokról, és „kicsit rossz” vagy „rossz” minősítés adása esetén javítaniuk is kellett azt (erre azért volt szükség, hogy világos legyen, hogy a mondat szórendje vagy valamilyen más, például lexikális ok áll-e az ítélet hátterében):

(2) - *Mar luiz?* (‘Mi történt?’)

- *Griša* *uś-i-z* *pagža jil-jś.*

Gergő esik-PST-3SG létra DEL

‘Gergő leesett a létráról.’

---

a) jó

b) kicsit rossz (→ *javítsa*)

c) rossz (→ *javítsa*)

A kiértékelés során azonban világossá vált, hogy előnyösebb lett volna numerikus, ún. Likert-skála használata. A minősítések megnevezéseit – *jó/kicsit rossz/rossz* – azon, korábbi tapasztalataim során szerzett megfontolásból alakítottam ki, hogy például a *helyes/furcsa/helytelen* kategorizálást az udmurt beszélők sokszor az irodalmi normához – nem pedig saját nyelvérzékükhöz – viszonyítják. A *jó/kicsit rossz/rossz* kategorizálás azonban félreérthetőnek bizonyult, sokan ugyanis úgy értelmezték a feladatot, hogy a tesztmondatok tartalmát kell értékelni, azaz a bennük leírt eseményekről eldönteni, hogy azok örömteliek vagy sajnálatosak-e, vagy morális szempontból kell értékelni a mondatban leírt eseményt vagy tényállást. A feladatot ily módon félreértelmező adatközlők válaszai a felmérés szempontjából természetesen értékelhetetlenek, azonban meglehetősen konzisztensek és ezáltal kiszűrhetőek voltak.

Amennyiben adott adatközlő adott mondatnál nem szórendi, hanem egyéb jellegű változtatást javasolt, és a szórendet a javított mondatban meghagyta fejkezetűnek, az értékítéletét „jó”-nak vettem a kérdőívek feldolgozásakor. Előfordult olyan is, hogy az adatközlők nem értékelték a mondatot, csak javították a szórendjét: ezekre az esetekre a kérdőív eredményeinek bemutatásakor külön válaszkategóriaként („csak javította”) utalok.

### 3.3.1.3 „Kértértékelős”/„Többértékelős” feladat

Az adatközlőknek ebben a feladatban ugyanazon szintaktikai szerkezet fejezetű és fejezetű változatát is értékelniük kellett a grammatikalitási ítélethozós feladatnál ismertetett háromfokozatú – *jó/kicsit rossz/rossz* – skála alapján (a feladat célja tehát egyúttal a fejezetű és a fejezetű szórendek elfogadhatóságának összehasonlítása is volt); „kicsit rossz” vagy

„rossz” minősítés adása esetén ezúttal azonban nem kellett javítaniuk a mondatot:

- (3) a. *Vaň*      *uś-em*      *lymy*      *šuna-z*.  
minden      esik-PTCP.PRF      hó      elolvad-PST.3SG  
‘Az összes leesett hó elolvadt.’  
a) jó      b) kicsit rossz      c) rossz
- b. *Vaň*      *lymy*,      *kudiz*      *uś-i-z*,      *šuna-z*.  
minden hó      ami      esik-PST-3SG      elolvad-PST.3SG  
‘Az összes hó, ami esett, elolvadt.’  
a) jó      b) kicsit rossz      c) rossz

A kategóriacímkek megfogalmazása miatt egyes beszélők ennél a kérdéstípusnál is félreértették a feladatot, és a mondat tartalmát értékelték – ezeket a válaszokat természetesen ezúttal sem vettem figyelembe a kérdőívek feldolgozásakor.

A kapott válaszokat a feldolgozás során a következő kategóriákba soroltam:

- a) A kitöltő egyforma értékelést adott a fejkézdű és a fejkezdű változatnak.
- b) A kitöltő a fejkézdű változatnak jobb minősítést adott, mint a fejkezdűnek.
- c) A kitöltő a fejkezdű változatnak jobb minősítést adott, mint a fejkézdűnek.

A válaszadók néha a mondat egyik változatának „jó” minősítést adtak, a másik variánst pedig nem értékelték. Az ilyen válaszokat a b) és c) kategóriákhoz soroltam, vagyis úgy tekintettem, hogy ezeknél az adatközlő az egyik szórendi változatot jobbnak ítélte a másiknál.

#### 3.3.1.4 Képleírás

Az adatközlőknek itt két, egymástól láthatóan különböző emberalakot kellett összehasonlítaniuk megadott rajz alapján. Ez a kérdéstípus gyakorlatilag egyetlen szerkezetű, a *melléknév* + *hasonlító határozó* egymáshoz viszonyított sorrendjét tesztelte a közép fokú hasonlító szerkezetben.

#### 3.3.2 Grammatikai és szemantikai változók

Ahogy a 3. fejezet elején említettem, az egyes szintaktikai szerkezetek szórendjét több tesztmondat is vizsgáltam alkotóelemeik bizonyos grammatikai és szemantikai tulajdonságainak függvényében (pl. határozott és határozatlan főnévi bővítmény,

grammatikailag súlyos (*heavy*)<sup>36</sup> és könnyű alárendelt mellékmondat, a *birtokos + főnévi birtok* szerkezet esetében elidegeníthetetlen és elidegeníthető birtok stb.). Az egyes szerkezeteknél vizsgált grammatikai paramétereket a vonatkozó alfejezetekben ismertetem részletesen. A legtöbb esetben ún. generikus mondatokban, vagyis a dolgok, fogalmak vagy élőlények valamely osztályáról (mint alanyi topikról) tett, általános érvényűnek szánt kijelentésekben, mint például *A nyúl füvet eszik*) is teszteltem az adott szerkezet szórendjét, hogy megvizsgáljam, speciálisan viselkednek-e szórendjük szempontjából az ilyen mondatok. Ily módon azonban olyan mennyiségű tesztmondat keletkezett, amennyit nem lett volna reális egyetlen kérdőívváltozatban mindhárom zárt kérdéstípussal lekérdezni. Ezért végül három kérdőívváltozatot készítettem, és adott tesztmondatot adott kérdőívváltozatban csak egyetlen kérdéstípussal vizsgáltam.

### 3.3.3 Az adatközlők

A háromféle kérdőívet összesen 90 (29+29+32) udmurt anyanyelvi beszélő töltötte ki.<sup>37</sup> Az adatközlők kiválasztása nem véletlenszerűen történt. A felmérés továbbá nem volt reprezentatív jellegű. Eredeti elképzelésem az volt, hogy a tesztelés két életkori csoport, az 1954-ben vagy korábban születettek (a terepmunka végzésekor 60 év felettiek) és az 1997–2000 között születettek (a terepmunka idején 14–17 éves fiatalok) nyelvhasználatára fog fókuszálni, és minden főbb nyelvjáráscsoportból (északi, középső, déli, periferikus déli), illetve a városi udmurtoktól azonos számú idős és fiatal udmurt beszélőtől gyűjtök adatot. Az egyes életkori és területi csoportokba tartozó adatközlők száma azonban végül nem lett egyenlő (részben azért, mert a kérdőíveket nem saját magam, hanem udmurtiai ismerőseim juttatták el a gyűjtési helyszínekre), és a kitöltők közel egyharmada végül az 1955 és 1996 között született korosztályból került ki. A „köztes” korcsoportba tartozó adatközlők válaszainak kizárása azonban lényeges adatvesztéssel járt volna, így a kérdőívek feldolgozásánál végül a következő két életkori csoportot különítettem el:

---

<sup>36</sup> Grammatikai súlyon „adott összetevőnek az adott mondatban szereplő többi összetevőhöz képesti hossza és/vagy összetettsége” értendő; a grammatikailag súlyosabb összetevők „hosszabbak vagy szerkezetileg komplexebbek, mint a könnyebb összetevők (Francis 2010: 38, fordítás tőlem). A grammatikailag súlyosabb összetevők pedig – az ún. *Principle of End Weight* (Wasow 2002: 3) értelmében – hajlamosak a könnyebb összetevők után jelenni meg a mondatban.

<sup>37</sup> Az egyes tesztmondatokra kapott értékelhető válaszok száma azonban – főleg a grammatikailagási ítélethozós és a kétértékelős feladatoknál – sok esetben azonban alacsonyabb volt ezeknél az értékeknél.

1. 1933 és 1965 között születettek (a továbbiakban: „idősebbek”, össz. 32 fő);
2. 1970 és 2002 között születettek (a továbbiakban: „fiatalabbak”, össz. 56 fő).<sup>38</sup>

Minden főbb udmurt nyelvjárás csoport beszélőitől, valamint városi (izsevszki) udmurtoktól is gyűjtöttem adatot, bár – ahogyan fentebb már utaltam rá – az egyes nyelvjárási csoportokba tartozó kitöltők száma nem volt azonos. A kérdőívek feldolgozásakor végül az adatközlők két nagy területi csoportját különítettem el: a tatárföldi udmurtokét (össz. 23 fő) és az Udmurtia területén élő udmurtokét (amely az északi, a középső és a déli nyelvjárási területeken élő beszélőket, illetve az izsevszki udmurtokat foglalta magába (össz. 67 fő). Az Udmurtiában gyűjtött adatok összevonását azért láttam célszerűnek, mert azokban a szórendhasználat terén nem mutatkozott számottevő különbség.

A tesztelés ún. önkitöltős módszerrel zajlott. Az adatközlőktől születési évükön kívül a következő adatokra kérdeztem rá: lakóhely (település, járás); mióta él az adott településen; végzettség; udmurtul vagy oroszul beszél-e jobban, vagy egyformán jól beszél-e mindkét nyelvet.

### 3.3.4 A válaszok feldolgozása

Ahogy az az előző, 3.3.3 pontban említettem, nem egy, hanem három kérdőívváltozattal dolgoztam, valamint az adatközlők sok esetben nem adtak értékelhető választ egy-egy tesztkérdésre. Egy-egy tesztmondatra így általában kevesebb, mint 30 értékelhető választ kaptam. Az értékelhető válaszok viszonylag alacsony száma miatt nem tartottam érdemesnek statisztikai számításokat végezni annak megállapítása végett, hogy a beszélők egyes életkori és területi csoportjainak válaszaiban megmutatkozó különbségek statisztikai értelemben szignifikánsnak számíthatnak-e. Ehelyett csak százalékos számításokat végeztem (a legtöbb tesztkérdés esetében – ahogyan azt az 5.3 fejezet egyes alfejezeteiben be fogom mutatni – így is ugyanazok az általános tendenciák rajzolódtak ki az adatközlők egyes életkori és területi csoportjainak válaszaiban).

## 3.4 Iskolai gyűjtések

Bizonyos szerkezetek szórendjének teszteléséhez a kecsovói (Malaja Purgai járás, Udmurtia, középső nyelvjárás csoport) és az izgurti (Zavjalovói járás, Udmurtia, középső

---

<sup>38</sup> Két adatközlő nem adta meg születési évét (a válaszok életkor szerinti bontásánál így nem vettem figyelembe válaszaikat).

nyelvjáráscsoport) általános és középiskolák tanulóitól is gyűjtöttem nyelvi anyagot. A gyűjtéseket 2014 őszén végeztem, a diákok ekkor 10–16 évesek voltak. A tanulóknak egy-egy, általam megadott témáról kellett néhány mondatos fogalmazást írniuk: a kecsovói iskolásoknak jövőbeli terveikről és álmaikról, az izgurtiaknak pedig arról, hogy 15 év múlva reményeik szerint milyen házban vagy lakásban fognak élni. Az előbbi témával elsősorban az *'akar'* jelentésű *modális segédige* + *főige* szerkezet (5.3.5) szórendjét kívántam tesztelni, de használható adatokat nyertem belőle a *kopula* + *állítmánykiegészítő* (5.3.4) szerkezethez is, az utóbbival pedig főképpen a *létiige* + *alany* sorrendjéhez (5.3.8) az egzisztenciális és birtoklásmondatokban, valamint az *igei állítmány* + *tárgy* (5.3.1) szerkezetek sorrendjéhez kaptam nyelvi adatokat.

## 4 Az udmurt szórend a korábbi szakirodalomban

Jelen fejezetben az udmurt szórenddel kapcsolatos korábbi szakirodalmat tekintem át. Noha az udmurt szórendet vizsgáló vagy egyes szórendi kérdéseket érintő munkák száma meghaladja a másfél tucatot, korántsem állíthatjuk, hogy a szórend jól leírt területe volna az udmurt szintaxisnak. Az udmurt leíró grammatikák sokszor csak néhány rövid megjegyzést tesznek a szórendről (l. pl. Konyuhova 1964; Csúcs 1990; Winkler 2001, 2011), vagy egyáltalán nem tartalmazznak szórendi fejezetet (GSzUJ 1974). Másrészt az udmurt szórenddel foglalkozó szakirodalom nagy része strukturalista megközelítésben íródott, csak néhányan vizsgáltak szórendi kérdéseket modernebb, tipológiai (Suihkonen 1990; Vilkuna 1998; Ponarjadov 2010; Tyimerhanova 2011; Asztalos 2016) vagy transzformációs-generatív (Tánczos 2010) megközelítésben. Éppen ezért számos, leginkább a modernebb elméleti keretek eszköztárával vizsgálható, a szórendet is érintő kérdésről (így például az udmurt mondat információs szerkezetéről) ma is meglehetősen keveset tudunk.

Ami a bennünket leginkább érdeklő neutrális szórendeket illeti, a legtöbb szakirodalmi forrás nem számol *neutrális* nem-fejvégű szórendek létezésével, vagyis – a szórendi tipológia terminológiájával élve – a legtöbb munka viszonylag következetes SOV-nyelvként írja le az udmurtot. Egyes művek szórendi fejezetei kimerülnek annak megállapításában, hogy az alany rendszerint a mondat elején, az állítmány pedig a végén helyezkedik el, az állítmány bővítményei megelőzik az állítmányt, a jelzős szerkezetekben pedig a *jelző–jelzett szó* sorrend az általános. Több forrás elismeri ugyan az ettől eltérő szórendek létezését is, de ezt valamilyen jelöltebb pragmatikai (az információs szerkezettel összefüggő) vagy stilisztikai jelentéstartalommal hozza összefüggésbe, l. 4.1.2. Neutrális nem-fejvégű szórendek létezéséről mindössze néhány újabb munka, Ponarjadov (2010), Asztalos–Tánczos (2014), Asztalos (2016) és Asztalos–Gugán–Mus (2017) számol be, de Ponarjadov (2010) másképpen értelmezi a neutrális szórend fogalmát (l. 4.2), mint ahogyan azt jelen dolgozat teszi, és az említett munkák sem adnak választ minden, bennünket érdeklő kérdésre: Ponarjadov (2010) például csak korlátozottan foglalkozik a szintagmatikus szórendekkel, és nem vizsgálja azt, hogy feltételezhetünk-e szórendi típusváltást az udmurtban.

Alapvetően tehát kétféle felfogás létezik ma az udmurt nyelv szórendi tipológiai besorolását illetően: a „hagyományos” megközelítés szerint az udmurt viszonylag következetes SOV-nyelv, amelyben azonban – a beszédhelyzet és bizonyos stilisztikai hatások elérésének függvényében – lehetségesek különféle szórendi változatok is; néhány újabb forrás

szerint viszont az SOV-„modell” vagy -grammatika mellett – noha kisebb mértékben – ma már az SVO-grammatika is jelen van az udmurtban.

A szórendről szóló szakirodalomban ugyanakkor megfigyelhető egyfajta folytonosság, amely akár az udmurt szórend változásának „lenyomata” is lehet: a nem-fejvégű szórendeket legrégebbi szakirodalmi forrásunk (jóllehet a korra jellemző normatív hozzáállástól is indítva) hibásnak minősíti; a későbbi művek elismerik a létezésüket, de pragmatikailag vagy stilisztikailag jelöltnek tartják őket; a legújabb munkák pedig már neutrális nem-fejvégű szórendek létezésével is számolnak. Ez a „fejlődési ív” a szórendi változás általam feltételezett folyamatát képezheti le: történetileg eleinte csak a fejvégű szórendek lehettek grammatikusak az udmurtban, később megjelenhettek a nem-fejvégű szórendek, eleinte csak pragmatikailag jelölt kontextusokban, végül neutrális mondatokban is.

A következőkben részletesebben áttekintem a rendelkezésünkre álló, udmurt szórenddel kapcsolatos szakirodalmat.

## **4.1 Az udmurt mint SOV-nyelv**

### **4.1.1 Normatív tendenciák**

Az első mű, amely részletesebben értekezik az udmurt szórendről, Glezgyenyev 1921-ben írott udmurt grammatikája. A szerző szerint az udmurt nyelvtan egészen „vörös fonálként” húzódik végig az a „törvény”, mely szerint a „meghatározók” (vagyis a bővítmények) megelőzik a „meghatározottat” (vagyis a fejet) (Glezgyenyev 1921: 50). Meghatározónak és meghatározottnak ezt a szigorú sorrendjét Glezgyenyev több, e dolgozat számára is releváns szerkezettypuson is bemutatja: tárgy és ige, határozószó és ige, melléknévi, melléknévi igenévi, valamint főnévi jelző és jelzett szó, adpozíció és főnév, alárendelt mondat és főmondat, alárendelő kötőszó és alárendelt mondat viszonylatában. Az adpozíciók kapcsán Glezgyenyev (1921: 47) ki is emeli, hogy az udmurt nyelvben kizárólag névutók vannak, előjárószók nem léteznek (noha néhány – igaz, későbbi – forrás (Bulicsov 1947; Tyimerhanova 2011) szerint igenis van néhány prepozíció az udmurtban).

Glezgyenyev megfigyelései azonban valószínűleg már az adott korban sem a tényleges nyelvállapotot, hanem inkább egyfajta normatív hozzáállást tükrözhetnek, vagyis a szerző vagy a kor elképzelését arról, hogy milyen a helyes udmurt nyelvhasználat. A szerző egy helyütt ugyanis úgy fogalmaz, hogy a fent ismertetett módon „kell” beszélni udmurtul

(Glezgyenyev 1921: 52), és azt is megemlíti, hogy az udmurt társadalom bizonyos rétegei (főként az orosz nyelvű képzésben részesült értelmiségiek, főként a publicisztikában), illetve bizonyos nyelvjárási területek (például a glazovi dialektus) beszélői nem mindig tartják magukat a következőes *meghatározó–meghatározott* szórendhez. Az előbbiek nyelvhasználatában például előfordul, hogy az alárendelt mondat a főmondat után áll (Glezgyenyev 1921: 50), a glazovi nyelvjárásban a *ke 'ha'* alárendelő kötőszó pedig bárhol elhelyezkedhet a tagmondaton belül, nem kötelező annak végén állnia (Glezgyenyev 1921: 53). Glezgyenyev mindezt orosz hatásnak tulajdonítja, és „kivételnek”, sőt, egy helyütt egyenesen idiotizmusnak minősíti (Glezgyenyev 1921: 52). Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy nem-fejvégű szórendek – még ha az uralkodó norma ellenében is – már Glezgyenyev korában is léteztek.<sup>39</sup>

Az udmurt szórendről Bausev 1929-es művében – melynek központi témája az alárendelés és a kötőszavak kialakulása az udmurtban – is találhatunk néhány adalékot. Az általános szórendi szabály az udmurtban Bausev szerint is az, hogy az alárendelt elemek megelőzik azt a mondatrészt, amelynek alá vannak rendelve (Bausev 1929: 6). Éppen ezzel az elvvel magyarázható szerinte az is, hogy alárendelő mellékmondatok helyett inkább igeneves szerkezetek használatosak, és alárendelés sokáig nem is létezett az udmurtban (Bausev 1929: 15).

A Glezgyenyevnél felfedezhető normatív tendencia azonban sokkal később is visszaköszön a szakirodalomban. Karakulova és Karakulov (2001) összehasonlító orosz–udmurt nyelvtanukban leszögezik, hogy az udmurtban az alárendelt tagok megelőzik a főtagot, azaz az alany és az ige bővítményei és a határozók az ige előtt, a jelző pedig a jelzett szó előtt áll, az infinitívuszi alakú főigének pedig meg „kell” előznie a segédigét (Karakulova–Karakulov 2001: 80, 81). A kérdőszók a mai udmurtban már a mondat elején állnak, régebben azonban közvetlenül megelőzték az igét – ilyet ma már főként csak folklórszövegekben találunk (2001: 80). Ezekről eltérő szórendek csak az aktuális tagolás révén jöhetnek létre, vagyis ha valamely mondatrészt ki akarunk emelni (a hangsúlyos állítmány például a mondat legelejére, a bővítményei elé kerül). A „tipikusabb”, „általánosabb” azonban a fentebb ismertetett, kötött szórend (2001: 81). A szerzők mintegy elrettentésképpen idéznek is néhány, általuk hibásnak titulált mondatot az *Udmurt dunnye* című újságból és udmurt iskolásoktól (az

---

<sup>39</sup> Glezgyenyev normatív, szigorúan fejvégű nyelvfelfogása természetesen nem független a történelmi háttértől és az adott korban uralkodó ideológiától: az 1917-es októberi forradalom utáni évek az oroszországi kisebbségek kulturális és nyelvi fellendülésének időszaka volt, ekkor (1920-ban) alakult meg az Udmurt Autonóm Terület, új felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek jöttek létre stb. Az orosz nyelv hatását egyes – később „nacionalistának” bélyegzett – udmurt nyelvészek kedvezőtlenül ítélték meg, az ideál számukra az udmurtosabbnak, eredetibbnek tartott, régiesebb nyelvváltozat volt.



egyik mondatban az igei állítmány előzi meg a bővítményét, egy másikban a kopula az állítmánykiegészítőt, egy harmadikban pedig a határozói igeneves tagmondat követi a ragozott igés tagmondatot, a határozói igenév pedig a bővítményei előtt áll. A szerzőpáros szerint az ilyen szórendek orosz mintára jönnek létre, és használatukat kerülendőnek tartják (2001: 82–83).

#### **4.1.2 A nem-állítmányvégű mondatok mint a szórendi változás jelei**

Míg Glezgyenyev a 20-as évek elején kedvezőtlenül ítélte meg az „oroszos” szórendek megjelenését az udmurtban, később, a 30-as–40-es években az orosz nyelv hatása – a kor ideológiájának megfelelően – teljesen más értékelést kapott. A mondat szórendjét a nyelvészek már nem tekintették olyan kötöttnek, mint korábban, elismerték, hogy a logikai hangsúlytól függően különféle szórendi variációk lehetségesek az udmurtban, és az állítmány szerintük már „legitimen” állhat akár nem-mondatvégi pozícióban is. Zsujkov 1937-es grammatikájában rámutat, hogy az udmurt „nacionalisták” által hirdetett szabály, miszerint „az alany mindig a mondat elején, az állítmány pedig mindig a mondat végén áll” valójában nem mindig valósul meg az udmurtban: az alany a mondat közepére és végére is kerülhet, az állítmány pedig akár mondatkezdő pozícióban is állhat, például kérdő mondatban (Zsujkov 1937: 18–19).

Az udmurt szórendről írt első monográfia (Bulicsov 1947) szerzője is megerősíti, hogy a mondat szigorú igevégűségének mítosza már a múlté: Bulicsov az udmurt szórend lazulásáról mint a közelmúltban megkezdődött és azóta is folyamatban lévő nyelvi változásról beszél. Az udmurt szórend változása Bulicsov szerint részben belső nyelvi eredetű folyamat, hiszen már Wichmann 19. század végén gyűjtött szövegeiben is megfigyelhető, hogy az állítmány sokszor nem a mondat legvégén helyezkedik el (Bulicsov 1947: 79, 82),<sup>40</sup> de Bulicsov szerint a szórendi változás igazán az 1917-es októberi forradalom után, az orosz nyelv hatásának intenzívebbé válásával tudott kibontakozni (1947: 82). A szórend lazulásáról azonban leginkább az állítmány és annak különféle (tárgyi, határozói és infinitívuszi) bővítményei kapcsán beszél Bulicsov: a jelző, legyen bár szófaja szerint melléknév, számnév, névmás vagy birtokos esetben álló főnév, szerinte a beszélt nyelvben és folklórszövegekben is mindig megelőzi a jelzett szót (Bulicsov 1947: 44). Az igei csoportokon és a jelzős szerkezeteken kívül más szintagmatípusokkal Bulicsov nem foglalkozik részletesen, csupán az adpozíciók

---

<sup>40</sup> Ez ugyanakkor nem különösebben erős érv amellet, hogy a szórendi változás legalább részben belső eredetű folyamat: orosz hatás ugyanis már a 19. század végén is – sőt, ahogyan 1.2.1-ben említettem, a 12–13. századtól folyamatosan – érte az udmurt nyelvet.

kapcsán említi meg egy helyütt, hogy a *kotir* '-ként, fejenként; körül' és a *biden* '-ként, fejenként' szavak szerinte névutóként és előljárószóként egyaránt használatosak (Bulicsov 1947: 28).<sup>41</sup>

Nem-állítmányvégű mondatok azonban vagy valamilyen speciális körülmény fennállásakor, például többszörösen bővített mondatokban (mai terminussal élve ún. grammatikailag súlyos (*heavy*) bővítmény esetén) jöhetnek létre, vagy valamilyen pragmatikailag jelölt jelentéstartalmat fejeznek ki (az állítmány például akkor áll a mondat elején, ha logikailag hangsúlyos, vagy ha megerősítést fejez ki – azaz minden bizonnyal akkor, ha fókuszálva van). A mondat „általános”, „normális” szórendjének Bulicsov is az olyan szórendet tartja, amelyben az alany bővítményei megelőzik az alanyt, az utóbbit követik az állítmány bővítményei, és a mondatot az állítmány zárja (Bulicsov 1947: 33).

A szórend, sőt, a mondat szerkezete Gavrilova (1970: 108, 118) szerint is változáson ment és megy keresztül az udmurtban. Történetileg az egyszerű kijelentő mondatok abszolút többségére az *alanyi csoport–állítmányi csoport* (az állítmánnyal a mondat legvégén) szórend volt jellemző (Gavrilova 1970: 109). Ez az ún. egyenes szórend, amely „a meghatározó megelőzi a meghatározottat” logikáját követi, számít ma is stilisztikailag neutrálisnak (Gavrilova 1970: 109), ám a Gavrilova által elemzett szépirodalmi művekben már csak a mondatok 60–70%-a mutatja ezt a szórendet. Az ettől eltérő, „fordított” szórendek keletkezését Gavrilova az udmurt szépirodalmi műfajok fejlődésével, az udmurt hivatalos és publicisztikai stílus megjelenésével, a társadalmi, politikai és gazdasági élet fejlődésével, valamint az orosz nyelvnek az udmurt beszélt nyelvre (is) gyakorolt hatásával magyarázza (Gavrilova 1970: 118). A „klasszikus” szórend a mai udmurtban Gavrilova (1970: 117) szerint leginkább a következő szerkezettípusoknál őrződött meg:

- jelző és jelzett szó viszonylatában (a jelző megelőzi a jelzett szót),
- igeneves szerkezeteknél (az igenév a szerkezet végén áll),
- az adpozícióknál (az udmurtban névutók használatosak, a névszó és a névutó közé nem kerülhet más elem),
- fok-, mérték- és módhatározók esetén (ezek Gavrilova szerint mindig az ige előtt helyezkednek el).

Szigorúan kötött szórendet mindazonáltal csak azok a szószerkezetek mutatnak, amelyeknél a szórend grammatikai funkciót tölt be, vagyis megváltoztatásával a szószerkezet elemei között fennálló szintaktikai viszony is megváltozna (Gavrilova 1970: 117). Ilyen a főnévi és

---

<sup>41</sup> A felsorolt lexémák adpozícióként való kategorizálása – ahogyan azt a 3.2.4. alfejezetben részletesebben kifejttem – véleményem szerint erősen vitatható.

melléknévi jelzős szerkezeteknél fordulhat elő: ezeknél ugyanis az alkotóelemek sorrendje határozza meg, hogy jelzős vagy *alany-állítmány* típusú szerkezetről van-e szó, pl. *šuldjir mijkid* 'vidám hangulat' vö. *mijkid šuldjir* 'a hangulat vidám' (Gavrilova 1970: 113).

A „fordított szórend”, különösen az állítmánynak a mondat elején való megjelenése Gavrilova szerint valamely mondatrész kihangsúlyozására, kiemelésére alkalmas, és gyakran használatos stílusesszövekként a szépirodalmi nyelvben – elbeszélésekben, leírásokban – (Gavrilova 1970: 110, 117), de a publicisztikai műfajokban és fordításokban sem ritka (Gavrilova 1970: 110). De Gavrilova számos egyéb mondatrészen, illetve szerkezettypuson is bemutatja, hogy a mai udmurt nyelv különféle szórendi változatokat is megenged: a ragozott ige infinitívuszi bővítménye, noha jellemzőbben megelőzi az igét, állhat az ige után is, akár nem-közvetlenül is; az állítmány névszói része, ha ritkábban is, de az igei rész után is állhat (ilyenkor a névszói rész hangsúlyos) (Gavrilova 1970: 111); a jelöletlen tárgy – az orosz nyelv hatásának köszönhetően – ma már nem feltétlenül csak az igét közvetlenül megelőző pozíciót foglalhatja el; az akkuzatívuszragos tárgy, akárcsak az ige obliquusi esetben vagy névutóval álló bővítményei és a főnévi határozók, a mondat legkülönbözőbb pontjain – elején, végén, közvetlenül és nem-közvetlenül az ige előtt és után is – elhelyezkedhet (Gavrilova 1970: 112, 116). A jelzős szerkezetek közül egyedül a birtokos szerkezetnél lehetséges – még ha ritkán is – *jelzett szó–jelző* szórend, mivel a többi jelzős szerkezettel ellentétben a szintaktikai viszonyt itt morfológiailag jelöli a genitívuszrag (Gavrilova 1970: 115).

A fentebb ismertetett munkákon kívül még jó néhány, strukturalista szemléletben íródott mű erősíti meg, hogy az „általános” szórendi szabály az udmurtban az, hogy az alany és az állítmány bővítményei megelőzik az állítmányt, a jelző pedig a jelzett szót, de a logikai hangsúlytól, a beszélő szándékától vagy stilisztikai tényezőktől függően ettől eltérő szórendek is lehetségesek (Konyuhova 1964: 80–81; Krivoscssekova-Gantman 1967; Sutov 1988: 62–63; 1993: 27–30; Csúcs 1990: 64). Krivoscssekova-Gantman (1967) egyébként kizárólag a jelzős szerkezetekkel foglalkozik, ezek szórendjét hasonlítja össze az udmurtban és a komi-permjákban. Míg Bulicsov (1947: 44) még a *jelző–jelzett szó* szórend kizárólagosságáról beszélt az udmurtban, Gavrilova (1970: 115) szerint pedig kizárólag a birtokos jelzős szerkezeteknél fordulhat elő néhány ritka esetben a jelző inverziója, Krivoscssekova-Gantman (1967: 270, 272) rámutat, hogy a mennyiségjelző is állhat – mind a komi-permjákban, mind az udmurtban – a jelzett szó után (az ilyen szerkezetek – akárcsak megfelelőik az oroszban – körülbelüli mennyiséget fejeznek ki, ld. pl. k.-p. *kerku vit* 'körülbelül öt ház', udm. *murt kwiń* 'körülbelül három ember', és orosz hatásra újabban a tulajdonnévi jelző is megelőzheti a jelzett szót (pl. k.-p. *d'erevńa Kovanovci* 'Konanovcsi falu', udm. *poet Filipp Grigorjević*

*Kedrov* 'Filipp Grigorjevics Kedrov költő'). Végeredményben tehát az láthatjuk, hogy – noha egybehangzóan a *jelző-jelzett szó* a leggyakoribb sorrend –, a jelzős szerkezetek sorrendje sem annyira kötött, mint ahogy azt a 20. század első felének nyelvészei állították.

### 4.1.3 Tipológiai vizsgálatok

Átfogó tipológiai kutatásokat elsőként Pirkko Suihkonen (Suihkonen 1990) végzett az udmurt nyelvvel kapcsolatban. Korpuszalapú vizsgálatai a mondatrendre is kiterjednek, azaz a mondat főbb összetevőinek – alanyának, állítmányának, tárgynak és nem-tárgyi bővítményeknek – a lehetséges sorrendjeit és azok előfordulásának gyakoriságát és körülményeit is tanulmányozta (Suihkonen 1990: 263–295). Régi folklórszövegekből, valamint modern sajtó- és szépirodalmi szövegekből összeállított alapuló korpuszában a tranzitív mondatok a leggyakrabban (S)OV szórendet mutattak (60,6%), de az (S)VO szórend sem volt ritka (30,5%) (1990: 264). A szórendek megoszlására vonatkozó megállapításai közül a következők a leglényegesebbek számunkra: a) a különféle szórendi változatok különböző pragmatikai funkciókat fejeznek ki az udmurtban, b) (S)VO szórend valamivel gyakrabban fordul elő határozott tárggyal, mint határozatlannal (1990: 283), c) SVO szórend ezenkívül tipikusan egy speciális mondatípusban, az ún. kommunikatív mondatokban (vagyis mondat, közlést kifejező ígék esetén) fordul elő (1990: 292). Az (S)VO szórendet Suihkonen tehát szintén jelölt pragmatikai jelentéstartalommal hozza összefüggésbe, neutrális szórendnek az SOV-t tartja (1990: 265).

Vilkuna munkája (Vilkuna 1998) az Európában beszélt uráli nyelvek szórendi tipológiai sajátosságairól ad átfogó képet. Megállapítása szerint a mondat szórendje és szerkezete meglehetősen különbözik a vizsgált uráli nyelvekben (1998: 227), a nominális szintagmák viszont az egész nyelvcsaládon belül elég következetesen fejképszerű belső szórendet mutatnak (1998: 218, 227).

Az udmurtot – a marihoz és a déli számihoz hasonlóan – Vilkuna viszonylag következetes SOV-nyelvnek tartja, amely legalábbis a mondat szintjén azért nem-fejképszerű szórendeket is megenged (Vilkuna 1998: 178). Vilkuna udmurt korpuszában az SOV szórendek aránya 60,9%, az SVO-ké pedig mindössze 8,7% volt. Az SVO szórendek aránya a Suihkonen korpuszában mért értéknél (14,3%) alacsonyabb, bár a különbség a szerző szerint elsősorban az eltérő szövegtípusoknak tudható be (Vilkuna korpusza ugyanis szépirodalmi szövegekből, Suihkonené pedig legnagyobbbrészt – a beszélt nyelvhez közelebb álló – folklórszövegekből áll, l. Vilkuna 1998: 187). Az SOV/SVO szórendek megoszlását a permi

nyelvekben Vilkuna szerint egy grammatikai tényező, nevezetesen a tárgy határozottságára és egyedítettségére (is) utaló tárgyrag megléte vagy hiánya is befolyásolhatja. Korpuszában ugyanis a jelöletlen tárgyak 88%-a az ígét közvetlenül megelőző pozíciót foglalta el, míg a jelölt tárgyaknak mindössze a 42,8%-a állt ugyanebben a pozícióban. A jelölt tárgyak viszont nagyobb arányban (15,1%) jelentek meg posztverbális helyzetben, mint a jelöletlenek (az előbbieknél a 15,1%-a, az utóbbiaknak viszont csak a 3,4%-a állt az ige után) (Vilkuna 1998: 187–188). Ezek a tendenciák tulajdonképpen egybevágóak Suihkonen (1990) fentebb említett megfigyelésével a határozatlan és határozott tárgyak ígéhez képest elfoglalt pozíciójáról, és emlékeztetnek a neutrális SOV/SVO szórendek megoszlására a magyar nyelvben (Vilkuna 1998: 187–188) (a magyarban ugyanis – ahogyan azt a 3. fejezet elején említettem – nem-specifikus határozatlan tárgyak esetén SOV, specifikus határozatlan és határozott tárgyak esetén pedig SVO a neutrális szórend). A többi mondat szórendet Vilkuha általában valamilyen információs szerkezetbeli átrendeződéssel hozza összefüggésbe: VSO és VOS szórendű mondatokban az ige fókuszálva van (Vilkuna 1998: 193), OSV szórendű mondatokban az alany vagy topikalizálva, vagy fókuszálva van (Vilkuna 1998: 189), az OVS szórend pedig általában a diskurzusból már ismert (*old*) alannyal jár együtt (Vilkuna 1998: 192). Az SVO szórendhez viszont nem „rendel” tipikus információs szerkezeti értelmezést, így az SVO információs szerkezeti semlegességének elvi lehetőségét Vilkuha tulajdonképpen nem zárja ki.

Vilkuna (1998) a mondat szórendjén kívül a jelen dolgozat számára releváns további szerkezetek nagy részének szórendjével is foglalkozik. Megállapításait részletesen az egyes szerkezeteket tárgyaló fejezetrészekben ismertetem.

Szintén több – egész pontosan nyolc – finnugor nyelvben, köztük az udmurtban vizsgálja a szórendet Gulyás (2011). Munkájában a Vennemann-féle (l. Vennemann 1974a, 1974b) *operátor* + *operandum* elempárok (ezek részletes listáját l. a 2.3.3 alfejezetben), valamint a *hog*y kötőszó + *mellékmondat* együttesének domináns szórendjét, illetve a participiumos szerkezetek belső szórendjét tárgyalja. (A szerző tehát nem az alap-, hanem a domináns szórendek feltárását tűzi ki célul, ugyanakkor a domináns szórend – legalábbis annak dryeri definíciója, l. 2.2 – megállapításához elengedhetetlen textuális gyakorisági vizsgálatokat nem végez, az alapszórend jellemzőit, a pragmatikai semlegességet és a formális jelöletlenséget viszont figyelembe veszi vizsgálatai során.) A szerző a legtöbb elempárra *operátor*–*operandum* (vagyis fejevégű) sorrendet állapít meg az udmurtban (2011: 35–56), a *vonatkozó mondat* + *főnév*, illetve a *determináns* + *főnév*<sup>42</sup> párok esetében azonban szerinte

---

<sup>42</sup> Gulyás (2011) a mutató névmásokat és a determinatív *-(j)ez* végződést egyaránt a determinánsok között tárgyalja. Dryer (1992) szerint azonban a mutató névmások alárendelt tagok, a determinánsok pedig fejek (NB:

nem határozható meg a domináns szórend (2011: 42, 52, 55). Megállapításait a szerző azonban kizárólag a korábbi, műfajukból fakadóan bizonyos mértékig normatívnak mondható nyelvkönyvekben és grammatikákban (pl. Csúcs 1990) közölt nyelvi adatok és állítások alapján teszi.

Tyimerhanova (2011) a jelen értekezésben is követett (2.3.4-ben bemutatott) *Elágazási Irány Elméletét* (Dryer 1992) követve tesz kísérletet az udmurt mondat- és szintagmaszintű alapszórendjeinek meghatározására és szerkezeti ábrázolására. A szórenddel foglalkozó korábbi munkákhoz hasonlóan Tyimerhanova (2011) is kizárólag az *alany–tárgy–állítmány*, azaz az SOV szórendű mondatokat tartja pragmatikailag jelöletlennek és ily módon alapszórendnek; az SVO, OVS és OSV szórendű mondatokban véleménye szerint a tárgy, a VSO szórendűekben pedig az ige fókuszálva van (Tyimerhanova 2011: 180). Ezzel összhangban Tyimerhanova (2011) az egész udmurt grammatika fejeződéje mellett érvel, bemutatva, hogy a melléknévi, számnévi, főnévi és birtokos jelzős szerkezetek, az adpozíciók és a főnevek, illetve a középfokú melléknév és a hasonlító határozóegyaránt balra elágazó, azaz *bővítmény–fej* sorrendet mutató szerkezetek. Az adpozíciók kapcsán megemlíti, hogy szerinte három előjárósó – *og* 'körülbelül', *biden*, ill. *kotir* '-ként, fejenként' – is létezik az udmurt nyelvben, ám számuk elenyésző a több mint 200 névutóéhoz képest (Tyimerhanova 2011: 182).<sup>43</sup>

Az udmurt nyelv tökéletesen következetes fejeződéjét Tyimerhanova (2011) ugyanakkor nem kortárs udmurt szövegeken, hanem – néhány saját példa mellett – a 19. század második felében és a 20. század első negyedében alkotó Grigorij Verescsagin udmurt író és néprajztudós szövegeiből idézett mondatok alapján mutatja ki. Régi folklórszövegekből, illetve mai informális szövegekből nem ez a tendencia rajzolódik ki (vö. Bulicsov 1947: 79, 82; Asztalos–Gugán–Mus 2017). Ezenkívül Tyimerhanova (2011) számos, Dryer (1992) által korrelációs párnak tartott szerkezet (mint például *adpozíciós bővítmény + igei állítmány*, *vonatkozó mellékmondat + főnév*, *határozói alárendelő + mellékmondat* stb.) szórendjét nem tárgyalja cikkében, holott ezek szórendjének vizsgálata, ahogyan arra majd az 5.3 fejezetben rámutatok, ugyancsak árnyalná a képet.

---

Vennemann a determinánsokat az operátorok – vagyis az alárendelt tagok – közé sorolja), vagyis a szóban forgó két elem szintaktikai státusza feltehetően az udmurtban is különböző.

<sup>43</sup> A felsorolt lexémák adpozícióként való kategorizálása – ahogyan arra 4.1.2-ben már utaltam – véleményem szerint erősen vitatható. Erről részletesebben l. az 5.2.3 alfejezetet..

#### 4.1.4 További, szórendi vonatkozású művek

A 4.1.1 – 4.1.3-ban ismertetett, hagyományos deskriptív, illetve tipológiai megközelítésű műveken kívül az újabb grammatikák (Winkler 2001, 2011), valamint Tánczos (2010) transzformációs-generatív elméleti keretben íródott tanulmánya is az SOV-t tartják alapszórendnek az udmurtban. Winkler az ettől eltérő szórendi variációk létezését egyrészt kontextuális és diskurzustényezőkkel, másrészt az orosz nyelv hatásával magyarázza (2001: 72). Tánczos (2010) kutatásának középpontjában az udmurt mondat információs szerkezete, a topik és a fókusz elhelyezkedése áll. Adatai szerint a neutrális mondat kizárólag SOV szórendű lehet (2010: 223). A fókuszált összetevők a sztenderd nyelvváltozatban közvetlenül az ige előtt állnak, bizonyos beszélők nyelvváltozatában azonban létezik egy posztverbális, mondatvégi helyzetű fókuszpozíció is, amely szerinte feltehetően orosz hatásra alakult ki (2010: 222, 225). SVO szórend Tánczos szerint alanyi (1) vagy – a nem-sztenderd nyelvváltozatban – tárgyi (2) fókuszt tartalmazó mondatokban jöhet létre:

- (1) Kontextus: 'Ki nézte meg a Terminátort a moziban?'

*Saša ućk-i-z kinot'eatr-ın T' terminator-ez.*

Szása néz-PST-3SG mozi-INE Terminátor-ACC

'Szása nézte meg a Terminátort a moziban.' (Tánczos 2010: 224)

- (2) Kontextus: 'Mit nézett meg Szása a moziban?'

*Saša kinot'eatr-ın ućk-i-z T'ERMINATOR-EZ.*

Szása mozi-INE néz- PST-3SG Terminátor-ACC

'Szása a moziban a Terminátort nézte meg.' (Tánczos 2010: 225)

Karpova (2015) a beszélt udmurt nyelv szórendi sajátosságait vizsgálja északi nyelvjárásokból, saját gyűjtésből származó hangzóanyagon. Megfigyelése szerint az északi dialektusokban a szórend szabadabb és változatosabb, mint az irodalmi nyelvben (2015: 90); gyakori benne az inverzió (2015: 87) és az, hogy egy szószerkezet tagjait egy beékelődő másik összetevő elszakítja egymástól (2015: 88, 89). Viszonylag gyakran kerül az ige mögé, a mondat végére a tárgy, függetlenül attól, hogy morfológiailag jelölt-e vagy sem (ezzel szemben az irodalmi nyelvben Karpova szerint a jelöletlen tárgyak szinte mindig megelőzik az állítmányt) (2015: 87). Az egyéb igevonzatok, az alany, a főnévi igenév, sőt, a fok-mérték- és módhatározók posztverbális helyzetben való megjelenése szintén nem ritka (2015: 87–89) (az utóbbiak az irodalmi nyelvben Karpova szerint mindig megelőzik az általuk módosított szót (2015: 88)).

De még a jelzős szerkezeteknél is aránylag gyakorinak mondható a *módosított–módosító* (vagyis a *jelzett szó–jelző*) képlet (2015: 88–89): a szerző ezt egy sor olyan példával illusztrálja, amelyekben a melléknévi minőségjelző, a (névmási) birtokos jelző vagy a számnévi mennyiségjelző<sup>44</sup> követi a főnevet. Az inverziónak Karpova szerint pragmatikai funkciója van: megfogalmazása szerint stilisztikai, illetve emocionális-expresszív töltetet kölcsönöz a mondanivalónak (2015: 85, 87–89). A tárgy és az egyéb igevonzatok, a határozók és a főnévi igenév ige utáni, mondatvégi megjelenésének szerepe – a szerző szavaival élve – az, hogy „kiemelje” az utóbbi összetevőket, „stilisztikai jelentőséget kölcsönözzön nekik” (2015: 87), „erősítse stilisztikai informativitásukat” (2015: 88). A szerző azt azonban nem definiálja, hogy pontosan mit ért kiemeléssel, illetve stilisztikai jelentőségen és informativitáson, így az inverzió pontos funkciója ezekben az esetekben némiképp homályos marad. (Egy lehetséges értelmezés az volna, hogy a posztverbális összetevők fókuszálását érti rajta, példáiban azonban a mondatvégi összetevő sok esetben nem értelmezhető fókuszként.) A posztverbális alany és a jelzett szó után álló (minőség-, mennyiség- és birtokos) jelzők esetében azonban az inverzió funkciója – az előző esetekkel szemben – az alany, illetve a jelző kommunikatív értékének és szemantikai-pragmatikai töltetének csökkentése (2015: 88–89). Összességében tehát elmondhatjuk, hogy az északi udmurt nyelvjárásokban nem ritkán előálló nem-igevégű mondatokat, illetve a *jelzett szó–jelző* sorrendet Karpova pragmatikailag jelöltnek tartja. A szórend rugalmasságát ezekben a dialektusokban Karpova az orosz nyelv hatásának tulajdonítja, az északi udmurtok ugyanis sok évszázada intenzív kapcsolatban vannak az orosz lakossággal (2015: 90).

## 4.2 Az udmurt mint SOV/SVO-nyelv

Fentebb tehát láthattuk, hogy az udmurt leíró nyelvészeti hagyomány meglehetősen egységes álláspontot képvisel az udmurt nyelv szórendi tipológiai besorolását illetően: a különböző korokban alkotó oroszországi és nem-oroszországi nyelvészek elméleti kerettől függetlenül a *bővítmény–fej* szórendű szerkezetek „hegemóniáját” hirdetik, az ettől eltérő szórendeket pedig pragmatikailag (információs szerkezeti szempontból vagy stilisztikailag) jelöltnek tartják, egyszóval meglehetősen következetes SOV-nyelvnek tartják az udmurtot.

Salánki (2007), bár pragmatikai szempontból nem vizsgálja az udmurt szórendet,

---

<sup>44</sup> A *főnév–számnév* sorrend Karpova (2015: 89) szerint is – akárcsak Krivoscscekova-Gantman szerint (1967: 272) – körülbelüli mennyiséget fejez ki.



kvantitatív szociolingvisztikai felmérésében rámutat, hogy az SVO (pontosabban az SVX)<sup>45</sup> szórend elfogadottsága és használata korántsem olyan alacsony, mint ahogyan azt az eddig bemutatott szakirodalmi források alapján gondolhatnánk: a kérdőívében tesztelt SVX szórendű mondatokat az adatközlők nagy része ugyanis életkortól függetlenül grammatikusnak ítélte (Salánki 2007: 175). A szerző szerint elképzelhető, hogy a szakirodalom „SOV szórendet preferáló álláspontja” voltaképpen „egyfajta nyelvművelő babonából” ered (Salánki 2007: 176). Salánki (2007) a mondat szórendjén kívül a *köznév–tulajdonnév* sorrend elfogadottságát is vizsgálja a minőségjelzős szerkezeteknél, illetve néhány egyéb, a szórenddel tipológiailag összefüggő, e dolgot szempontjából is releváns nyelvi jelenségre (igeneves szerkezetek vagy alárendelt mellékmondatok használata, kettős kötőszóhasználat) is kitékint, és megállapítja, hogy az oroszoknak tartott (nem az SOV-nyelvekre jellemző) szerkezetek használata meglehetősen elterjedt jelenség az udmurt beszélőközösség nagy részében (2007: 190).

Az udmurtot következőketes SOV-nyelvnek tekintő nyelvészeti hagyománnyal szakít a permi nyelvek szórendjét tipológiai keretben vizsgáló Ponarjadov (2010) is. A permi nyelvek szerinte ugyanis nem tiszta szórendi típusokat képviselnek: az uráli eredetű „SOV-modell” mellett jelen van bennük egy – részben orosz hatásra, részben belső nyelvi fejleményként kialakult – „SVO-komponens” is (2010: 45–54). Másképpen fogalmazva, a permi nyelvekben megtalálhatók mind az SOV-, mind az SVO-nyelvtípusra jellemző szórendek, noha nyelvenként eltérő gyakorisággal. Ponarjadov (2010) – törökségi, altáji, szláv stb. nyelvek példáján – bemutatja, hogy az SOV- és az SVO-nyelvekben másképpen szerveződik a mondat információs szerkezete, azaz más sorrendben követi egymást a téma (T, az ismert információ, amelyről a mondat többi része állítást tesz), a réma (R, amely Ponarjadov értelmezésében jelölheti a diskurzusban új információt, illetve az ún. logikailag hangsúlyos – a jelen értekezésben használt terminológiával élve: fókuszált – összetevőt is) és a predikátum (amely lehet azonos a rémával, vagy részét képezheti annak). A neutrális mondatok Ponarjadov szerint az SOV-nyelvekben ugyanis *téma–réma–predikátum* (TPR) (2010: 17–23), az SVO-nyelvekben pedig *téma–predikátum–réma* (TPR) szerkezetűek (2010: 35–40), a nem-neutrális, ún. „emfatikus” mondatok pedig az SOV-nyelvekben jellemzően (T)RPT, az SVO-nyelvekben pedig R(T)P(T) vagy PTR szórendet mutatnak (2010: 17–45). (Emfatikus mondatokon Ponarjadov olyan mondatokat ért, amelyek háttérbe helyezett, kevésbé hangsúlyos vagy

---

<sup>45</sup> Noha Salánki (2007: 175) az SVO szórendre vonatkozóan fogalmazza meg általánosítását („a mai udmurt nyelvben nem tekinthető annyira marginális jelenségnek, amennyire a szakirodalom alapján gondolható”), tesztmondatainak nagy része valójában nem posztverbális tárggyal (O), hanem posztverbális határozóval (amelyet dolgozatomban „X” szimbólummal jelölök) áll.

hangsúlytalan, alacsony kommunikatív értékű témát tartalmaznak (2010: 23–28). Az alábbiakban közlöm (eredeti átírásban) Ponarjadov néhány – eredetileg is glosszázatlan – példáját mindezek illusztrálására.<sup>46</sup>

- (3) SOV-nyelvekre jellemző *téma–réma–predikátum* szórend (kalmük példák):

a. *Арам шову хухална.*

‘A róka a madarat kapja el.’ (Ponarjadov 2010: 19)

b. *Шову арам хухална.*

‘A madarat a róka kapja el.’ (Ponarjadov 2010: 19)

- (4) SVO-nyelvekre jellemző *téma–predikátum–réma* szórend (orosz példák):

a. *Возле дома росли липы.*

‘A ház mellett hársfák nőttek.’ (Ponarjadov 2010: 35)

b. *Липы росли возле дома.*

‘A hársfák a ház mellett nőttek.’ (Ponarjadov 2010: 35)

- (5) SOV-nyelvekre jellemző emfatikus *réma–predikátum–téma* szórend (török példa):

*Onları da indirdiler tramvaydan.*

‘Őket is leküldték a villamosról.’ (Ponarjadov 2010: 24)

- (6) SVO-nyelvekre jellemző emfatikus *predikátum–téma–réma* szórend (orosz példa):

*Posadil ded repku.*

‘Répát ültetett a nagypapa.’ (Ponarjadov 2010: 41)

Ponarjadov kutatásai szerint az SOV- és az SVO-nyelvekre jellemző összes neutrális és nem-neutrális szórend megtalálható mindhárom permi nyelvben (2010: 45–54). Megjegyzendő azonban, hogy a neutrális szórend fogalmát Ponarjadov másként értelmezi, mint ahogyan jelen dolgozat teszi azt; Ponarjadov számára ugyanis a predikátumtól különböző rémát – akár fókusz, 1. (3–4) – tartalmazó mondatok is lehetnek neutrálisak, míg értekezésemben a – mondatnál kisebb szintű – fókuszált összetevőt tartalmazó mondatokat nem tartom neutrálisnak, 1. 2.1.2.1.2. A lényeg e ponton azonban számunkra az, hogy Ponarjadov az információszerkezeti egységek más-más sorrendben való szerveződését tartja jellemzőnek az SOV-, illetve az SVO-nyelvekre, és rámutat, hogy valamennyi permi nyelvben megtalálhatóak

---

<sup>46</sup> Az SVO-nyelvek emfatikus R(T)P(T) szórendjét Ponarjadov nem illusztrálja – nem-permi nyelvű – példával.

mindkét nyelvtípusra jellemző szórendek.

Ponarjadov (2010) vizsgálatai szerint az SOV- és az SVO-komponens ugyanakkor eltérő arányban van jelen az udmurtban és a komiban: míg az udmurtban az SOV-nyelvekre jellemző szórendek a gyakoribbak, a komi-zürjénben és a komi-permjákban – ma már – az SVO-komponens dominál. A szóban forgó nyelveket így más-más szórendi típushoz sorolja Ponarjadov (2010): míg az udmurt szerinte „nem-következetes SOV-nyelv, jelentős SVO-komponenssel” (2010: 47), a komi-zürjén és a komi-permják éppenséggel „nem-következetes SVO-nyelvek, jelentős SOV-komponenssel” (2010: 54).<sup>47</sup>

A szintagmatikus szórendekkel Ponarjadov csak érintőlegesen foglalkozik, de azt megemlíti, hogy a jelzős szerkezeteknél is megfigyelhető az udmurt és a két komi nyelv eltérő tipológiai viselkedése. A melléknévi és a melléknévi igenévi jelző az udmurtban soha nem állhat a jelzett szó után, míg a komiban előfordulhat ilyen szórend; a *birtok–birtokos jelző* szórend pedig nagyon ritka az udmurtban, a komi nyelvekben viszont egészen gyakori (2010: 28). Jelző és jelzett szó inverziója azonban még a komiban is pragmatikailag jelölt szerkezeteket eredményez: akkor állhat elő, ha a jelző – a (T)RPT szórendű mondatok hátravetett témájához hasonlóan – kevésbé hangsúlyos, kommunikatív értéke alacsony, és ún. hozzáfűzésként (*добавление*) kapcsolódik a jelzett szóhoz (ibid.).

A mondat és a jelzős szerkezetek szórendjén kívül az igeneves szerkezetekkel is foglalkozik Ponarjadov, és megállapítja, hogy az általános szabály mindhárom permi nyelvben az, hogy az igenév bővítményei megelőzik az igenevet. Kivételek szerinte szintén inkább a két komi nyelvben fordulhatnak elő (2010: 55–57).

Ponarjadov diakrón dimenzióban is vizsgálja a permi nyelvekre jellemző szórendeket. A permi alapnyelv szerinte alapvetően SOV-típusú volt, de már mutatható néhány, nem tipikusan az SOV-nyelvekre jellemző tulajdonságot: a kérdőszó és a felszólító módú ige például állhatott mondatkezdő pozícióban, és szórványosan a *téma–predikátum–réma* szórend is előfordulhatott benne (2010: 88–89). A *téma–predikátum–réma* szórend spontán, idegen nyelvek hatása nélkül is kifejlődhet SOV-nyelvekben, amint azt egyes törökségi nyelvek példája mutatja (2010: 35–37), és feltehetően a permi alapnyelvben is spontán fejlődött ki (2010: 95). Az SOV > SVO típusváltás a két komi nyelvben azonban már az – SVO-típusú – orosz nyelv hatására, a komi külön életében, a szerző szerint feltehetően a XVI–XVII. században ment végbe (2010: 80, 87). Azt, hogy az udmurtban az SVO-komponens kevésbé van jelen, mint a komiban, Ponarjadov tehát egyrészt azzal magyarázza,

---

<sup>47</sup> A permi nyelvek tipológiai besorolását Ponarjadov tehát lényegében az egyes szórendi variációk gyakorisága, vagyis az ún. textuális gyakoriság kritériuma (l. 2.1.3.1) alapján végzi.

hogy az orosz nyelv az udmurtra nem gyakorolt olyan mértékű hatást, mint a komira, másrészt azzal, hogy a környező, következetes SOV-típusú törökségi nyelvek éppen az SOV-tulajdonságok megőrzését segítették elő az udmurtban (2010: 92, 93).

Tánczos Orsolyával közös kutatásunkban (Asztalos–Tánczos 2014) szintén amellet érvelünk, hogy az SOV- és az SVO-grammatikák párhuzamosan jelen vannak az udmurtban: kérdőíves vizsgálatunkban a *'Mi történt?'* jelentésű kérdésre egyes beszélők olykor SVO szórendű válaszmondatokat adtak (az SOV szórendű válaszmondatok száma ugyanakkor meghaladta az SVO szórendűekét). Bizonyos, feltehetően oroszdomináns kétnyelvű udmurt beszélők számára tehát az SVO (is) használható neutrális szórendként. Eredményeink szerint néhány egyéb szószerkezet (ige és nem-tárgyi argumentuma, főnév és vonatkozó mellékmondat, mondatbevezető és alárendelt mellékmondat, segédige és főige, középfokú melléknév és hasonlító határozó) esetében is lehetséges a *fej–bővítmény* sorrend (is) neutrális kontextusban.

Asztalos (2016)-ban – a jelen értekezéshez hasonlóan – ugyancsak amellet érvelek, hogy a mai udmurtban a dryeri korrelációs párok (l. Dryer 1992) fejkezdetű változatai pragmatikailag neutrális mondatokban is megjelenhetnek, valamint, hogy a mai udmurt nyelvben SOV > SVO típusváltás zajlik. Mivel azonban a szóban forgó tanulmányban a disszertáció 5.3 fejezetében bemutatandó kérdőíves felmérés eredményeinek egy részét ismertetem, a tanulmány részletes ismertetésétől e helyütt eltekintek.

Gugán Katalinnal és Mus Nikolettal folytatott közös kutatásunkban (Asztalos–Gugán–Mus 2017) régi folklórszövegekben és kortárs, informális, a beszélt nyelvhez közeli szövegekben vizsgáljuk a tundrai nyenyec, a szurguti hanti és az udmurt nyelvben a nem-igevégű (VX szórendű) mondatok arányát, valamint az ige után megjelenő összetevők lehetséges szintaktikai és diskurzuspragmatikai funkcióit. (Az udmurt esetében a régi folklórszövegek Munkácsi és Wichmann 19. század végéről származó gyűjtéseiből kerültek ki, a kortárs szövegek pedig a Blog<sub>1</sub>-ből és a Blog<sub>2</sub>-ből vett szövegrészletek.) A tanulmány udmurtra vonatkozó főbb megállapításai a következők (l. Asztalos–Gugán–Mus 2017: 49–54):

- A nem-igevégű mondatok aránya valamivel magasabb a vizsgált új szövegekben (44%), mint a régi folklórszövegekben (35%).
- A vizsgált régi folklórszövegekben markáns nyelvjárási különbségek mutatkoznak a VX szórendű mondatok arányát illetően: az északi nyelvjárási területről (amelyet hagyományosan a legeloroszosodottabb nyelvjárási területnek tartanak) származó szövegekben a mondatok 52%-a, a déli területekről származókban mindössze 18%-a, a periférikus déliekben pedig a mondatok 33%-a mutat VX szórendet.

- A posztverbális összetevők szintaktikai szerepét illetően nem mutatkozott megkötés sem a régi, sem a kortárs szövegekben: az ige után alany, tárgy, valamint vonzatszerepű és szabad határozók egyaránt megjelenhetnek (noha a régi szövegekben az időhatározók, a szabad bővítményként álló helyhatározók, a jelöletlen tárgyak és a módhatározók aránylag ritkán – az esetek 0,9–15%-ában – kerültek az ige mögé).
- A posztverbális összetevők egyaránt kifejezhetnek a diskurzusban már ismert (ún. *old*), valamint a diskurzusban új információt. A régi szövegekre az előbbiek túlsúlya jellemző, míg az új szövegekben az esetek kb. 50%-ában a diskurzusban új információ áll az ige mögött. Mind a régi, mind az új szövegekben előfordul az is, hogy a nem-igevégű mondatok ún. *all-new* (mondatfókuszos) kontextusban fordulnak elő, vagyis – a jelen értekezés felfogásában – diskurzusneutrálisak.

A tanulmányban vizsgált nyelvek tanulsága szerint az  $OV > VO$  változás a  $VX$  szórendű mondatok arányának növekedésén túl a posztverbális összetevők lehetséges diskurzusszerepeinek bővülésével jár együtt: az ige után a szigorú  $OV$ -típusú nyelvállapotban (amelyet a régi és új tundrai nyenyec, illetve a régi szurguti hanti szövegek mutatnak) kizárólag a diskurzusból már ismert információt kifejező összetevők állhatnak. A változás első lépése, hogy – feltehetően az orosz nyelv hatására – a diskurzusban új információ is megjelenhet az ige mögött, egy következő lépés pedig a mondatfókuszos, vagyis diskurzusneutrális nem-igevégű mondatok megjelenése (Asztalos–Gugán–Mus 2017: 55–56).

## 5 A vizsgált szerkezetek szórendje az írott szövegekben és a kérdőíves felmérés alapján

Ebben a fejezetben az értekezéshez végzett szövegvizsgálatok és kérdőíves felmérés eredményeit mutatom be. 5.1-ben a vizsgált szintaktikai szerkezetek kiválasztásának szempontjait ismertetem. 5.2-ben a szórendi ingadozást nem mutató, 5.3-ban pedig a fejező és fejkészletű elrendeződésben is grammatikus frázistípusokat tárgyalom.

### 5.1 A vizsgálandó szerkezetek kiválasztása

Kutatásom során elsősorban azon dryeri korrelációs párok (l. 2.3.4) szórendjét vizsgáltam, amelyek fejező és fejkészletű elrendeződésben is grammatikusak az udmurtban (a csak egyféle sorrendet megengedő korrelációs párokat a következő, 5.2 alfejezetben mutatom be). Nem foglalkozom tehát azokkal a szerkezetekkel, amelyekről Dryer (1992) kimutatta, hogy alkotóelemeik sorrendje a világ nyelveiben *nem korrelál* az igei állítmány és a tárgy sorrendjével (így a *főnév + melléknév*, *főnév + mutató névmás*, *melléknév + fok- és mértékhatózó*, valamint az *ige + tagadó partikula* elempárokkal),<sup>48</sup> és – a kérdőszavak mondatbeli elhelyezkedésén kívül – azon további szerkezetek szórendjét sem tárgyalom, amelyeket a szórendi tipológia hagyományosan ugyan vizsgál, de amelyekről Dryer (1992) *nem mutatta ki*, hogy korrelációs párok volnának (pl. *főnév + számnév*).<sup>49</sup> Továbbá – értelemszerűen – nem foglalkozom azokkal a korrelációs párokkal, amelyek valamely alkotóeleme az udmurt nyelvben nem létező szófaji vagy szintaktikai kategória. Ilyen az *artikulus + főnév*, illetve az ún. *plural word* (vagyis a többes számot jelölő szabad morféma) + *főnév* együttese: az artikulus szófaji kategóriáját ugyanis hagyományosan nem különböztetik meg az udmurt leíró nyelvészetben (l. GszUJ 1962; Csúcs 1990; Winkler 2001; UKK 2011),<sup>50</sup>

---

<sup>48</sup> Az ún. nemkorrelációs párokhoz tartoznak még az *ige + időbeli/aspektuális partikula* elempárok is (l. Dryer 1992: 108), az udmurtban véleményem szerint azonban nem létezik időbeli vagy aspektuális *partikula* (az *öböl* tagadósót a létige jelen idejű tagadó alakjának, az összetett igeidőkben megjelenő *вал* és *былэм* lexémákat pedig időbeli segédigéknek tekintem).

<sup>49</sup> A számszavak szintaktikai státusza ugyanis – ahogyan azt a 2.3.4 alfejezetben is említettem – nyelvenként különbözik: bizonyos nyelvekben a számszavak fejek, más nyelvekben alárendelt elemek (Dryer 1992: 119–120).

<sup>50</sup> Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelnek – amely szuffixumként kapcsolódik a főnévhez – többek között determináló funkciója is van (GszUJ 1962: 85; Csúcs 1990: 42; Winkler 2001: 32, 2011: 66; Kozmács 2001: 33), l. (i).<sup>50</sup> Így felvethető a kérdés, hogy a csak határozottságot jelölő birtokos személyjel nem tekinthető-e artikulusnak. Továbbá az 'egy' jelentésű határozatlan számszavak megfigyelhető (határozatlan)

és a *plural word* szófaji kategóriája is ismeretlen az udmurt nyelvben.

Mivel az *időbeli segédige* + *lexikális ige*, *tagadó segédige* + *lexikális ige*, illetve *adpozíció* + *főnév* korrelációs párok sorrendje kötött az udmurtban (l. 5.2), az írott szövegekben és a kérdőíves felmérés során csak az (1)-ben és (2)-ben felsorolt szintaktikai szerkezetek szórendjét vizsgáltam. Az *igei állítmány* + *alany* pár esetében a vizsgálatot az egzisztenciális mondatokra és a birtoklásmondatokra korlátoztam, saját megfigyelésem szerint ugyanis leginkább ezen szerkezetek esetében fordulhat elő neutrális *állítmány–alany* szórend.

Kutatásom során tehát az alábbi korrelációs párok szórendjét vizsgáltam:

(1) A kutatás során vizsgált korrelációs párok

1. *ige* + *tárgy*
2. *ige* + *alany* (egzisztenciális és birtoklásmondatokban)
3. *ige* + *adpozíciós frázis*
4. *ige* + *módhatározószó*
5. *kopula* + *állítmánykiegészítő*
6. *'akar'* jelentésű *módbeli segédige* + *igei frázis*
7. *mondatbevezető* + *alárendelt mondat*
8. *határozói alárendelő kötőszó* + *alárendelt mondat*
9. *kérdő partikula* + *mondat*
10. *birtokszó* + *birtokos*
11. *főnév* + *vonatkozó mondat*
12. *melléknév* + *hasonlító határozó*

Másfelől viszont úgy találtam, hogy a korrelációs párokon kívül néhány további szintaktikai szerkezet szórendjét is érdemes volna tesztelnem. A (2)-ben felsorolt szerkezetek ugyanis morfoszintaktikailag analógak bizonyos korrelációs párokkal, és mind fejező, mind fejezdetű sorrendben grammatikusak az udmurtban. Továbbá érdemesnek tartottam a kiegészítendő kérdésekben megjelenő kérdőszavak, kérdő kifejezések mondatbeli elhelyezkedését is vizsgálni. Noha a *kérdőszó* + *mondat* együttese nem alkotnak korrelációs

---

névelőszerű használata (ii). Azon kérdés vizsgálata, hogy ezek az elemek valóban artikulusnak tekinthetők-e, azonban meghaladná értekezésem kereteit.

- (i) *Sad-jn kǵpu-os-jz tuž čeber-es.*  
kert-INE nyírfá.PL-DET nagyon szép-PL  
'A kertben a nyírfák nagyon szépek.' (GszUJ 1962: 85)
- (ii) *Odig udmort vetl-em jarmaŋa-je.* (Wichmann 1901: 119)  
egy udmurt megy-PST2.3SG piac-ILL  
'Egy udmurt elment a piacra.'

párt – eleve nem alkothatnak, hiszen mindkettő szintagmatikus kategória –,<sup>51</sup> a kérdőszavak mondatbeli elhelyezkedése mutat némi összefüggést a mondat alapszórendjével, l. 5.3.12.1.

(2) A kutatás során vizsgált további szintaktikai szerkezetek

13. *módbeli segédigék + igei frázis* (az '*akar*' jelentésű *módbeli segédige + igei frázis* korrelációs párral analóg)
14. *igei állítmány + esetragos főnév* (az *igei állítmány + adpozíciós frázissal* analóg)
15. *melléknév + határozói vonzata* (a *melléknév + hasonlító határozó* elempárral analóg)
16. *főnév + adpozíciós vagy esetragos vonzata vagy szabad bővítménye* (a *birtokszó kifejező főnév + birtokos korrelációs párral* analóg)
17. *kérdőszó, kérdő kifejezés + mondat*

Megjegyzendő, hogy bizonyos korrelációs pároknál a szórendi különbség egyéb – lexikális vagy szintaktikai – különbséggel is együtt járhat a világ nyelveiben, így az udmurtban is. A *mondatbevezető + alárendelt mondat* korrelációs pár sorrendje, valamint részben a *határozói alárendelő kötőszó + alárendelt mondat* korrelációs pár sorrendje lexikális tényezőktől függ az udmurtban (l. 5.3.9.2, ill. 5.3.10.2); a *főnév + vonatkozó mondat* pár esetében pedig a fejező elrendeződés non-finit, a fejezdetű pedig finit szerkesztésmóddal jár együtt (l. 5.3.16.2). Mivel azonban a szórendi tipológia számára az adott nyelvre jellemző fejező és fejezdetű *szerkesztésmódok* érdekesek – vagyis nem feltétlenül csak ugyanazon lexémák fejező és fejezdetű elrendeződésének lehetősége –,<sup>52</sup> a szóban forgó korrelációs párokat nem tartottam indokoltnak kizárni vizsgálataimból.

Az 5.2 alfejezetben a szórendi ingadozást nem mutató korrelációs párokat mutatom be, 5.3-ban pedig a két- (esetenként akár több-) féle szórendben is grammatikus szerkezeteket tárgyalom.

---

<sup>51</sup> A *kérdőszó, kérdő kifejezés + mondat* elempár esetében ezért a „fejezdetű” megnevezés valójában pontatlan, hiszen a kérdőszó itt nem feje a szerkezetnek. Az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban is fejezdetű szórendként hivatkozom az összes, VO nyelvekre jellemző és a disszertációmban vizsgált szórendre.

<sup>52</sup> Dryer (2013b) például mind a RelN, mind az NRel sorrendet jellemzőnek tartja a magyarra. A magyarban – az udmurthoz hasonlóan – a non-finit vonatkozó mondat megelőzi, a finit pedig követi a vonatkoztatott főnevet, vagyis a különbség a szórenden túl a szintaktikai szerkesztésmódot is érinti.



## 5.2 Szórendi ingadozást nem mutató korrelációs párok

Az 5.2.1 – 5.2.3 pontokban tárgyalt korrelációs párok szórendje nem ingadozik az udmurtban, alkotóelemeiknek vagy csak a fejező (5.2.1, 5.2.3), vagy csak a fejeződetű (5.2.2) elrendeződése grammatikus. A szóban forgó korrelációs párok szórendjét tehát – értelemszerűen – nem vizsgáltam a szövegvizsgálatok és a kérdőíves felmérés során.

### 5.2.1 Időbeli segédige és lexikális ige

Az időbeli segédige minden esetben követi a lexikális igét, vagyis a szóban forgó szerkezet mindig fejező elrendeződést mutat:

- (3) *Soos tod-o val, malj likt-i-zi ta lager-e.*  
3PL tud-PRS.3PL van.PST miért jön-PST-3PL ez tábor-ILL  
'Tudták, miért jöttek ebbe a táborba.' (Blog<sub>2</sub>)

### 5.2.2 Tagadó segédige és lexikális ige

A tagadó segédige az udmurtban mindig megelőzi a főigét, l. pl. (4),<sup>53</sup> vagyis a jelen pontban taglalt szerkezet szigorúan fejeződetű elrendeződést mutat. A *tagadó segédige–lexikális ige* szórend ugyanakkor nem új fejlemény az udmurtban: a szóban forgó korrelációs pár elemeinek ugyanis ez az egyedül grammatikus vagy neutrális szórendje szinte minden olyan uráli nyelvben, amelyben van tagadó segédige (vö. Vilkuna 1998: 211–216; Wagner-Nagy 2011: 64–112). A fejeződetű elrendeződés ez esetben tehát feltehetően az eredeti, uráli alapnyelvi szórendet tükrözi, vagyis a tárgyalt szerkezet szórendje feltehetően már az uráli alapnyelvben sem korrelált az ige és a tárgy sorrendjével. Ezen diszharmónia lehetséges okainak vizsgálata azonban nem célja dolgozatomnak (a problémáról részletesebben l. Wagner-Nagy 2011: 43–50).

---

<sup>53</sup> Bizonyos összetett múlt idejű igealakokban – amely a lexikális ige birtokos személyjelekkel ellátott befejezett melléknévi igenévi alakjából és az egzisztenciális ige jelen vagy múlt idejű alakjából áll össze – az egzisztenciális ige tagadó formája általában követi a lexikális igét, l. (iii). Az egzisztenciális ige szintetikus tagadó formája azonban véleményem szerint nem sorolható a tagadó ige paradigmájához. Az ilyen igealakokat tehát nem vettem figyelembe a *tagadó ige + lexikális ige* korrelációs pár sorrendje megállapításához.

(iii) *Tol Babaj-len no rezidenci-jaz vuyl-em-e övöl.*  
tél bácsi-GEN is rezidencia-ILL.3SG érkezik-PTCP.PRF-1SG van.PRS.NEG  
'Télapó rezidenciájában sem jártam még.' (Blog<sub>1</sub>)

- (4) *Aśseos eš-sj-leš nim-ze no ug tod-o.*  
 maga.3PL barát-3PL-ABL név-3SG.ACC is NEG.PRS.3PL tud-CNG.PRS.3PL  
 'Ők maguk még a barátjuk nevét sem tudják.' (Blog<sub>2</sub>)

### 5.2.3 Adpozíció és főnévi szintagma

Adpozíciónak olyan lexémát nevezünk, amely valamely főnév(i szintagma), névmás vagy főnévként funkcionáló tagmondat szintaktikai (jellemzően határozói vagy birtokos jelzői) és szemantikai viszonyát jelzi egy neki fölérendelt verbális vagy nominális alaptagú szintagmához képest (Dryer 2013c; Havas 2015a). Az adpozíciós szintagmában az adpozíciót tekintjük alaptagnak, a főnévi szintagmát, névmást, illetve a főnévként funkcionáló tagmondatot – amelynek a határozói vagy birtokos jelzői funkcióját az adpozíció jelzi – pedig bővítménynek. Ha az adpozíció megelőzi bővítményét – mint az (5)-ös orosz példában –, prepozíciónak vagy elöljárószónak, ha követi azt (6), névutónak nevezzük.<sup>54</sup>

- (5) *Boris-a našli pered dom-om kul'tury.* (orosz példa)  
 Borisz-ACC megtalál.PST.PL előtt ház-INS kultúra.GEN  
 'A kultúrház előtt találták meg Boriszt.'

- (6) *A kultúrház előtt találták meg Boriszt.*

Az udmurt nyelv gazdag névutórendszerrel rendelkezik – Tyimerhanova (2011) adatai szerint több mint kétszáz névutó létezik az udmurtban, 1. pl. (7). Bizonyos szakirodalmi források (Bulicsov 1947: 28, Tyimerhanova 2011: 183, Szokolov–Tyimerhanova 2011: 338) azonban néhány prepozíció – *og* 'körülbelül' (8), *biden* 'egyenként, külön-külön; -nként' (9), illetve az utóbbival szinonim *kotjr* (10) – létével is számolnak (Bulicsov (1947: 28) szerint pontosabban a *biden* és a *kotjr* névutóként és elöljárószóként is használatosak).

- (7) *Vań-zj udmurt šamen vera-ško.*  
 mind-3PL udmurt módra beszél-PRS.3PL  
 'Mindannyian udmurtul beszélnek.' (Blog<sub>1</sub>)

<sup>54</sup> Az adpozíciók további – a világ nyelveiben egyébként meglehetősen ritka – típusai az ún. inpozíciók, amelyek „beékelődnek” bővítményük elemei közé, és az ún. cirkumpozíciók, amelyek mintegy közrefogják a bővítményt.

- (8) *og vit' iškem mĭn-ono*  
 körülbelül öt kilométer megy-PTCP.NEC  
 'Körülbelül öt kilométert kell menni.' (UKK 2011: 338)
- (9) *dĭšetskiś-jos, bĭden khĭga bašt-isa, lĭdž-inĭ kutsk-i-zi*  
 diák-PL fejenként könyv vesz-CVB olvas-INF kezd-PST-3PL  
 'A diákok elvettek egy-egy könyvet, és olvasni kezdtek.' (Bulicsov 1947: 28)
- (10) *koťir kĭk stakan šukaś ju-i-m*  
 fejenként két pohár kvász iszik-PST-1PL  
 'Két-két pohár kvászt ittunk.' (Bulicsov 1947: 28)

A fenti lexémák adpozíciókhoz való sorolása véleményem szerint azonban erősen vitatható. A névutók és a prepozíciók funkciója az UKK (2011: 332, 338) definíciója szerint is bizonyos mondatrészek közötti viszony jelölése. A *bĭden, koťir* (9–10) 'egyenként, fejenként, külön-külön; -nként' és az *og* 'körülbelül' (8) azonban csupán módosítják az öt követő szó jelentését, nem jelölnek szintaktikai viszonyt (az őket követő főnévi szintagmák a jelenlétüktől függetlenül töltenek be tárgyi funkciót mindhárom idézett mondatban): a fentebb pontban ismertetett meghatározás értelmében tehát nem tarthatók prepozíciónak. Mindenesetre, még ha prepozíciónak tartanánk is a szóban forgó lexémákat, a névutók fölénye tagadhatatlan az udmurt nyelvben, és sem a szakirodalom nem említ további olyan eseteket, sem az általam vizsgált szövegek nem tartalmaztak arra példát, hogy bizonyos adpozíciók névutóként és előljárószóként *is* használatosak lennének az udmurtban (a finn nyelvben például több ilyen adpozíció is létezik). Az adpozíciók tehát véleményem szerint a mai udmurt nyelvben is egyértelműen fejező elrendeződést mutatnak.

### 5.3 Szórendi ingadozást mutató szerkezetek

Ebben az alfejezetben tehát azon – 5.1-ben körülhatárolt – korrelációs pároknak és szintaktikai szerkezetnek a szórendjét vizsgálom, amelyek fejező és fejezdetű elrendeződésben is grammatikusak az udmurtban. A szerkezeteket alaptagjuk szófaji kategóriája alapján csoportosítva tárgyalom. Az egyes szerkezeteket taglaló alfejezetek a következőképpen épülnek fel. Az alfejezetek elején pontosan definiálom és – a legtöbbször magyar nyelvű – példákkal illusztrálom az alfejezetben vizsgálandó szerkezetiípust, majd

bemutatom az adott szerkezet udmurt megvalósulásának dolgozatomban szempontjából releváns, speciális grammatikai sajátosságait (amennyiben vannak ilyenek). Ezután áttekintem, hogy a szakirodalom alapján mit tudhatunk az adott szerkezet szórendjéről az udmurtban. Ezt követően saját kutatásaim eredményeire térek: előbb az írott szövegek vizsgálatának, majd a kérdőíves felmérésnek, illetve – amennyiben adott szerkezetnél végeztem ilyet – az iskolai gyűjtéseknek az eredményeit ismertetem. Végezetül összegzem kutatásaim eredményeit.

Mivel a kérdőív három változata összesen mintegy 175 tesztkérdést tartalmazott,<sup>55</sup> az értekezésben nem áll módomban az összes tesztkérdésre kapott eredményt táblázatos vagy grafikonos formában közölni. Így minden egyes szerkezettypusnál szöveges formában összegzem a felmérés során kirajzolódott tendenciákat, és szerkezettypusonként csak egy-egy, az általános tendenciákat jól illusztráló tesztmondat eredményeit szemléltetem grafikonnal is.<sup>56</sup>

### **5.3.1 Igei állítmány és tárgy**

#### **5.3.1.1 A vizsgálandó szerkezet**

Jelen fejezetben tárgyas igéből képzett finit igei állítmány és az állítmánynak szintaktikailag alárendelt főnévi (1–4) vagy névmási (5) tárgy egymáshoz viszonyított sorrendjét vizsgálom kijelentő módú finit mondatokban. Vizsgálatomnak a határozott (1), a specifikus (2) és a nem-specifikus határozatlan (3–4) főnévi tárgyak is részét képezik (az utóbbiak elhelyezkedését generikus mondatokban is vizsgálom, l. (4)). A tárgy határozottsága és/vagy specifikussága ugyanis befolyásolhatja annak elhelyezkedését (a magyarban például – ahogyan azt a 3. fejezet elején, illetve 4.1.3-ban is említettem – információs szerkezetileg neutrális mondatokban a nem-specifikus főnévi tárgyak közvetlenül megelőzik az igei állítmányt (3), a határozott (1) és a specifikus határozatlan (2) tárgyak pedig követik azt). A névmások elhelyezkedése pedig – legalábbis egyes nyelvekben – eltérhet a főnevektől (Kroeger 2004: 141). Érdekes lehet tehát megvizsgálnunk, hogy az udmurtban találunk-e összefüggést a tárgy pozíciója és a fent említett szemantikai és grammatikai paraméterek között, pontosabban, hogy valamely szemantikai/grammatikai tulajdonság megléte kedvez-e a tárgy posztverbális megjelenésének.

---

<sup>55</sup> Egy-egy tesztmondat néha ugyanis több frázis szórendjét is tesztelte.

<sup>56</sup> Mivel a releváns tesztmondatokat az egyes szerkezetek szórendjét tárgyaló alfejezetekben részletesen bemutatom, magukat a kérdőíveket szintén nem közlöm a dolgozatban

- (1) *A nyulunk megette az ebédemet.*
- (2) *A nyulunk elrágott egy répát.*
- (3) *A nyulunk répát rág.*
- (4) *A nyúl füvet eszik.*
- (5) *A pénztáros átvert téged.*

### 5.3.1.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Az udmurtban a főnévi tárgyak lehetnek morfológiailag jelöletlenek (6) (nominatívusziak) és jelöltek (7–9). A jelölt főnévi tárgyak az akkuzatívusz *-(j)ez* (többes számban *-jz/-tj*) ragjával (7) vagy a birtokos személyjel tárgyesetben használatos allomorfaival (8) vannak ellátva. A személyes névmási tárgyak minden esetben jelöltek (9). A tárgyjelölés összefügg a tárgy határozottságával (Csúcs 2003: 130) és egyeditettséggel (Vilkuna 1998: 187), de leginkább annak specifikusságával: É. Kiss–Tánczos (közlésre elfogadva) szerint a specifikus (határozott vagy határozatlan) tárgyak mindig jelöltek.

- (6) *Sveta korka pukt-i-z.*

Szveta ház állít-PST-3SG

‘Szveta házat épített.’

- (7) *Sveta Dańil-ez žigirt-i-z.*

Szveta Dániel-ACC megölel-PST-3SG

‘Szveta megölelte Danyilt.’

- (8) *Sveta kart-se žigirt-i-z.*

Szveta férj-3SG.ACC megölel-PST-3SG

‘Szveta megölelte a férjét.’

- (9) *Sveta so-je žigirt-i-z.*

Szveta 3SG-ACC megölel-PST-3SG

‘Szveta megölelte őt.’

### 5.3.1.3 A szakirodalom

Minthogy az udmurt mondat fő összetevői – köztük az ige és a tárgy – szórendjét tárgyaló szakirodalmat a 4. fejezetben részletesen ismertettem, e helyütt nem célom az igei állítmány és a tárgy sorrendjéről írottak átfogó tárgyalása. Emlékeztetőül itt csak annyit ismételtek meg, hogy az ige és a tárgy relatív sorrendje a szakirodalom szerint a tárgy bizonyos szemantikai és grammatikai tulajdonságaival is mutat bizonyos mértékű összefüggést. A Suihkonen által vizsgált szövegekben a határozatlan tárgyak gyakrabban kerültek az ige elé, mint a határozottak (1990: 283), Vilkuna adatai pedig arra mutatnak, hogy a jelöletlen tárgyak gyakrabban foglalják el a közvetlenül preverbális pozíciót, mint a jelöltek (1998: 187–188) (mivel a jelöletlen tárgyak általában határozatlanok is, az utóbbi megfigyelés az előbbi ismeretében persze nem meglepő). Karpova (2015) eredményei szerint azonban az északi udmurt dialektusokban a jelöletlen tárgy is viszonylag gyakran kerül az ige mögé (2015: 87). A Suihkonen és Vilkuna által feltárt tendenciák némileg a magyar nem-specifikus és specifikus tárgyak neutrális mondatban való megoszlására emlékeztetnek (l. 4.1.3), és indokolják azt, hogy e dolgozatban is foglalkozzunk az udmurt tárgy jelöltsége és elhelyezkedése közötti összefüggésekkel.

### 5.3.1.4 A szövegvizsgálatok eredményei<sup>57</sup>

A vizsgált modern szövegrészekben a finit igei állítmányú, főnévi vagy névmási tárgyat tartalmazó mondatok 23–58%-ában követte a tárgy az igei állítmányt, ahogyan azt az 5. táblázat szemlélteti. A blogokban és a mai újságokban a VO szórend aránya jóval magasabb (23–38%), mint amekkora a Vilkuna (1998) által vizsgált modern szépirodalmi szövegekben volt az SVO szórendű mondatok aránya (8,7%), viszont nem különbözik jelentősen a Suihkonen (1990) által használt, javarészt régi folklórszövegeken alapuló korpuszban fellelhető (S)VO szórendek arányától (30,5%). Az iskolai gyűjtésekből származó nyelvi anyagban azonban 50% fölött volt a VO szórendi változat aránya. Az *ige–tárgy* sorrend gyakoribb volt a blogszövegekben és az iskolai gyűjtések anyagaiban, mint a régi folklórszövegekben és a drámarészletben, és úgyszintén magasabb arányban fordult elő a mai, mint a régi újságszövegekben.

---

<sup>57</sup> Adott szerkezet adott szövegrészletben való fejkezdetű előfordulásainak százalékos arányát – itt és a továbbiakban is – csak abban az esetben tüntetem fel a táblázatokban, ha adott szerkezetnek adott szövegrészletben legalább tíz előfordulását találtam. Ellenkező esetben csupán a fejevű és a fejkezdetű előfordulások számát közlöm.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	46	0	21	8 (28%)
	ifjúsági	–	–	61	23 (27%)
Folklórszövegek		28	7 (20%)	–	–
Dráma		49	3 (6%)	–	–
Blogok összesen				211	108 (34%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	67	33 (33%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	62	37 (37%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	42	26 (38%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	40	12 (23%)
Iskolai gyűjtések		–	–	5	7 (58%)

5. táblázat: *Igei állítmány + tárgy szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben*

A blogszövegekben a jelöletlen főnévi, jelölt főnévi, illetve a (jelölt) névmási tárgyak pre- és posztverbális megjelenéseinek arányát külön is megvizsgáltam. Érdekes módon mindhárom tárgytípus közel azonos arányban jelent posztverbálisan; a blogszövegek tehát nem tükrözték a Vilks (1998) megfigyelt tendenciát, miszerint a jelöletlen tárgyak ritkábban jelennének meg az ige után, mint a jelölt tárgyak. Úgy tűnik tehát, hogy a mai udmutban a jelöletlen tárgyak számára is egyre inkább elérhetővé válik az ige utáni pozíció.

	Jelöletlen főnév	Jelölt főnév	Névmás (jelölt)
Preverbális	51 (67%)	118 (64,5%)	42 (71%)
Posztverbális	25 (33%)	65 (35,5%)	17 (29%)

6. táblázat: *A morfológiailag jelöletlen és jelölt tárgyak ige előtti és ige utáni előfordulásának aránya a blogszövegekben*

*Ige–tárgy* szórend a leggyakrabban információszerkezetileg jelölt mondatokban, például preverbális fókusz tartalmazó mondatokban (11), fókuszált (10) vagy tagadó (12) igealak, illetve fókuszszerepű (13) tárgy esetén fordult elő. Ugyanakkor arra is találtam több példát, hogy neutrális mondatban állt elő VO szórend: a (14a–d) példák valamennyien szövegkezdő mondatok voltak, vagyis ezeknél a mondat egésze hordozza az új információt, így – a 2.1.2.1.2-ben ismertetettek értelmében – információszerkezetileg neutrálisnak számítanak.

- (10) Kontextus: A szerző ellátogat egy falusi iskolába, és úgy tűnik, a gyerekek nem értik az udmurt beszédet.

*Tatın badźim-jos tod-o udmurt-ez, noš jegit-jos kuts[k]-emın*

itt nagy-PL tud-PRS.3PL udmurt-ACC de fiatal-PL kezd-PTCP.PRF

*inı vınet-inı.*

már elfelejt-INF

'Itt az idősök TUDNAK udmurtul, a fiatalok viszont már kezdik elfelejteni.' (Blog<sub>1</sub>)

- (11) Kontextus: 'Itt az idősök tudnak udmurtul, a fiatalok viszont már kezdik elfelejteni.'

*Arlıdo-os-ıjz-leś-ges kılıl-i udmurt-ez.*

idős-PL-DET-ABL-CMPR hall-PST.1SG udmurt-ACC

'Inkább idősektől hallottam udmurtot.' (Blog<sub>1</sub>)

- (12) *Ud vala soos-tı.*

NEG.2SG ért.CNG.SG 3PL-ACC

'Nem fogod megérteni őket.' (Blog<sub>3</sub>)

- (13) Kontextus: Egy versenyen hány pontot értek el az egyes csapatok

*Mi l'uka-mı 10 ball.*

1PL gyűjt-PST.1PL 10 pont

'Mi 10 pontot szereztünk.' (Blog<sub>1</sub>)

- (14) a. *Mertt-i ukno ulam töd'ı sireń.*

ültet-PST.1SG ablak alatt.ILL.1SG fehér orgona

'Fehér orgonát ültettem az ablakom alá.' (Blog<sub>2</sub>)

b. *„Sakır” art-intı-ın Daral'i ortćıt-i-z lıdźiśkon žıt.*

cukor művészet-hely-INE Darali tart-PST-3SG olvasás est

'A „Cukor” művészklubban Darali felolvasóestet tartott.' (Blog<sub>2</sub>)

c. *Ogjaulonńi-ıś starosta bića podpis-jos (...).*

kollégium-ELA vezető gyűjt-PRS.3SG aláírás-PL

'A kollégiumi vezető aláírásokat gyűjt.' (Blog<sub>2</sub>)



d. *Odig žīt-e      öt'-i      kol'l'ega-os-me      doram      kuno-je.*  
 egy este-ILL meghív-PST.1SG kolléga-PL-1SG.ACC ALL.1SG vendégség-ILL  
 'Egy este meghívtam magamhoz a kollégáimat vendégségbe.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.1.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben az (15)–(19)-ben bemutatott mondatokkal teszteltem az igei állítmány és a tárgy egymáshoz viszonyított pozícióját.<sup>58, 59</sup> Az összes mondat igéje agentív. Az (15)-ös, (16)-os és (19)-es mondatokban a tárgy határozott és morfológiailag jelölt – (16)-ban névmás –, (17)-ben és (18)-ban nem-specifikus határozatlan és jelöletlen. A (18)-as mondat generikus. (A (19)-es mondat információs szerkezetét tekintve valójában nem neutrális, hiszen fókuszált – ráadásul grammatikailag súlyos – tárgyat tartalmaz; azt várhatjuk tehát, hogy az *igei állítmány–tárgy* szórend elfogadottsága e mondat esetében lesz a legmagasabb. Erre a mondatra csak a grammatikalitási ítélethozós feladatot alkalmaztam.)

(15) *Naszt'a      (Kol'a-jez)      šukk-i-z      (Kol'a-jez) (...).*  
 Násztya Miki-ACC megüt-PST-3SG Miki-ACC  
 'Násztya megütötte Kolját.'

(16) Kontextus: 'Mi újság? / A kis Lacink álmos lett, és (...)'  
*mama (so-je)      vjdt-i-z      (so-je).*  
 mama 3SG-ACC lefektet-PST-3SG 3SG-ACC  
 '(...) anyja lefektette őt.'

(17) *Tolon Maša (šjd)      pöžt-i-z      (šjd).*  
 tegnap Mari leves főz-PST-3SG leves  
 'Tegnap Mari levest főzött.'

<sup>58</sup> A tesztmondatokat itt és a továbbiakban is kizárólag az összes tesztelt szórendi variáció helytakarékos illusztrálása végett közlöm oly módon, hogy ugyanazt az elemet zárójelben több pozícióban is feltüntettem (a kérdőívben szereplő tesztmondatokban természetesen egyszerre mindig csak a zárójeles pozíciók egyikében szerepelt a kérdéses elem).

<sup>59</sup> A kérdőíves tesztmondatokhoz itt és a továbbiakban is csak akkor adom meg a megelőző kontextust, ha az nem a 'Mi történt?' vagy azzal szinonim jelentésű kérdés volt.

(18) Kontextus: 'A mezei nyúlról. A mezei nyúl a réten él.'

*So (turjn) síj-e (turjn) (...).*

3SG fű eszik-PRS.3SG fű

'Füvet eszik.'

(19) *Aćim pumita-lo 8 čas-lj kinot'eatr-e öt'-em venger*

maga.1SG fogad-FUT.1SG 8 óra-DAT mozi-ILL meghív-PTCP.PRF magyar

*kuno-os-mes, noš ton – 7 čas-lj t'eatr-e lĭkt-iš finn ad'ami-os-tj.*

vendég-PL-1PL.ACC és 2SG 7 óra-DAT színház-ILL jön-PTCP.IPFV finn ember-PL-ACC

'Én a 8 órára a moziba hívott magyar vendégeket fogadom, te pedig a 7 órára a színházba érkező finn embereket.'

A mondatkiegészítő feladatnál a fejkezdetű, *ige–tárgy* szórendet használó adatközlők aránya meglehetősen alacsony (0–16%) volt (ez ugyanakkor akár azzal is összefüggésben állhat, hogy a kérdőívben a (16)–(18) mondatoknál a mondat befejezéséhez felhasználandó szavak úgy voltak felsorolva, hogy a tárgy megelőzte az igét). A nem-specifikus határozatlan tárgyat tartalmazó (17)-es mondatot az összes válaszadó fejevéig, azaz *tárgy–ige* sorrenddel egészítette ki, a szintén nem-specifikus tárgyat tartalmazó, de generikus (18)-as mondatnál pedig a kitöltők 7%-a használt *ige–tárgy* sorrendet. A legmagasabb arányban (16%) a tulajdonnévi, vagyis határozott és jelölt tárgyat tartalmazó (15)-ös mondatnál produkáltak *ige–tárgy* szórendet a válaszadók; a szintén határozott és jelölt, de névmási tárgyat tartalmazó (16)-os mondatnál azonban mindössze 3% volt az *ige–tárgy* szórendet produkálók aránya.

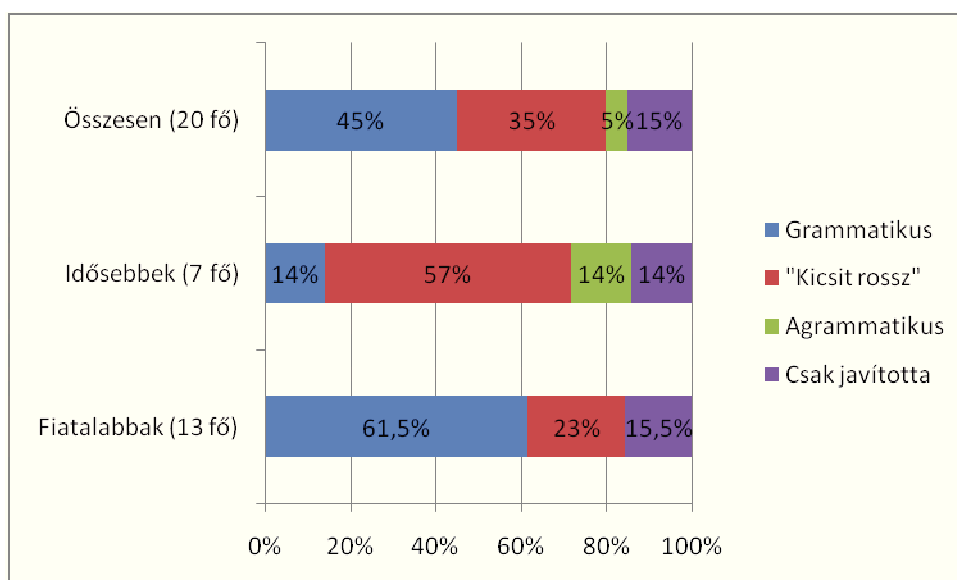
A mondatmegítélő feladatban – várákozásnak megfelelően – a (19)-es mondatot tartották a legmagasabb arányban (87%) grammatikusnak a beszélők; a többi mondatot a válaszadók 45–50%-a jelölte grammatikusnak.

A kétértékelős feladatnál a névmási tárgyas (16)-os mondatnál a kitöltők majdnem fele, 46%-a a fejkezdetű szórendet a fejevéig egyformán jónak vagy az előbbi az utóbbinál jobbnak ítélte, míg a többi mondat esetében ez az arány csak 19–30%-ot tett ki.

Ami tehát a vizsgált grammatikai paraméterek és a szórend összefüggéseit illeti, úgy tűnik, hogy a tárgy fókuszálása, illetve grammatikai súlya valóban kedvez a tárgy posztverbális megjelenésének. Suihkonen (1990) és Vilkuna (1998) alapján továbbá azt vártuk, hogy a határozott és jelölt tárgyak a határozatlan és jelöletlen tárgyaknál elfogadottabbak lesznek posztverbális helyzetben, ez a tendencia azonban csak részben mutatkozott meg. A névmási tárgy viselkedését illetően nem tudtam a kérdőív alapján egyértelmű

megállapításokat tenni.

A fejkezetű szórend produkciójában és megítélésében életkori és területi különbség is mutatkozott. A (15)-ös mondatot csak udmurtiai adatközlők egészítették ki fejkezetű szórenddel – a fiatalok valamivel nagyobb arányban, mint az idősebbek –, a (16)-os és a (18)-as mondatokat pedig kizárólag udmurtiai fiatalok. A (16)–(19) mondatok *ige–tárgy* szórendű változatát udmurtiaiak – életkoruktól függetlenül – és fiatal tatárföldiek ítélték grammatikusnak, a (15)-öst pedig szinte kizárólag fiatal adatközlők (l. 2. ábra). A kétértékelős feladatban a fejkéző és a fejkezetű változatokat egyformán jónak vagy a fejkezetűt jobb/egyedüli jó változatnak ítélték a (15)-ös, (16)-os és (19)-es mondatok esetében szintén a – fiatal és idősebb – udmurtiai, illetve a fiatal tatárföldi adatközlők közül, a határozatlan tárgyat tartalmazó (18)-as mondatnál pedig a fiatal udmurtiai és a fiatal tatárföldi válaszadók közül kerültek ki.



2. ábra: *Ige–tárgy* sorrend elfogadottsága (grammatikalitási ítélethez, (15)-ös mondat)

Összességében tehát a tatárföldi idősebb adatközlők ragaszkodtak a leginkább a *tárgy–ige* szórendhez: *ige–tárgy* szórendet ők egyáltalán nem produkáltak, és szinte soha nem is értékelték azt grammatikusnak, valamint minden esetben jobbnak ítélték a *tárgy–ige* szórendet.

### 5.3.1.6 Összegzés

A kérdőív vonatkozó feladataiban az adatközlők nem túl magas arányban (max. 16%) használtak – neutrális mondatokban – *ige–tárgy* szórendet. Az iskolai gyűjtések és a blogszövegek tanúsága szerint ugyanakkor a posztverbális tárgyat tartalmazó mondatok nem ritkák a mai udmurtban, és neutrális olvasattal is előfordulnak. VO szórend az adataim szerint

határozott és határozatlan, jelölt és jelöletlen tárgyakkal, illetve – legalábbis bizonyos beszélők számára – generikus mondatban is előállhat. A blogszövegekben a jelöletlen tárgyak a jelöltekkel körülbelül azonos arányban jelentek meg az igei állítmány után, ami feltehetően a posztverbális tárgyi pozíció viszonylagos disztribúciós jelöltségének gyengüléséről árulkodik.

A kérdőíves vizsgálat során az udmurtiai adatközlők a tatárföldi beszélőknél, illetve a fiatalabb válaszadók az idősebbeknél gyakrabban produkálták és kedvezőbben ítélték meg az *ige–tárgy* szórendet. A szóban forgó szórend összességében az udmurtiai fiatalok számára bizonyult a legmagasabb arányban grammatikusnak; a fejevégű, *tárgy–ige* sorrendhez pedig a tatárföldi adatközlők ragaszkodtak a legkövetkezetesebben.

### 5.3.2 Igei állítmány és adpozíciós szintagma

#### 5.3.2.1 A vizsgálandó szerkezet

Dryer (1992: 92) vizsgálatai szerint az ige és az adpozíciós szintagma sorrendje korrelál a legszorosabban az ige és a tárgy sorrendjével. Dryer azt azonban nem pontosítja, hogy a korreláció a vonzatszerepű vagy a szabad bővítményként álló – avagy mindkét típusú – adpozíciós szintagmákra vonatkozik-e. A szerkezetet szemléltető angol nyelvű példája – *slept + on the floor* (1992: 108) – szabad határozói adpozíciós szintagmát tartalmaz, ugyanakkor nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy a korreláció ne vonatkozna a vonzatszerepű adpozíciós szintagmákra is, hiszen ezek – éppen vonzat mivoltuk okán – még inkább analógak a tárggyal. (Dryer maga is megjegyzi, hogy az adpozíciós szintagmák – mivel szintén az igei állítmány nominális elemet is tartalmazó kiegészítői – nagy mértékben hasonlítanak a tárgyakra (1992: 92–93); ezt pedig feltehetően inkább a vonzatszerepű adpozíciós szintagmákra érti.) Jelen fejezetben tehát olyan szerkezettypusokat vizsgálunk, amelyek finit igei állítmányból és annak határozói funkciót betöltő, vonzatként (1) vagy szabad bővítményként (2) álló adpozíciós szintagmás bővítményéből állnak.

- (1) *Arszenyij kiállt a fák megmentése mellett.*
- (2) *Nyikita elájult a hosszú buszút során.*

### 5.3.2.2 A szakirodalom

Az udmurt szórenddel foglalkozó szakirodalmi források az adpozíciós szintagmák mondatbeli elhelyezkedését a többi határozói<sup>60</sup> szerepű bővítmény (vagyis az esetragos főnevek és a határozószók) elhelyezkedésével együtt tárgyalják. Az alább ismertetett megállapítások tehát egyben az 5.3.3 alfejezetben vizsgálandó esetragos főnévi bővítményekre is vonatkoznak.<sup>61</sup>

Míg Glezgyenyev (1921: 45) szerint a határozók helye szigorúan meghatározott a mondatban, és végső soron minden fajta határozó mindig megelőzi az állítmányt, Bulicsov (1947: 65) megfigyelése szerint a határozóknak éppen hogy nincs kötött helyük, ami pedig szerinte – több más jelenség mellett – szintén annak a jele, hogy az udmurtban szórendi változás zajlik. Különösen az esetragos és a névutós főnévi határozók mutatnak nagy szabadságot az elhelyezkedésüket illetően (Bulicsov 1947: 65; Gavrilova 1970: 112, 116). Bulicsov (ibid.) és Gavrilova (ibid.) is megállapítják, hogy a határozók (legyenek azok vonzatok vagy szabad bővítmények) állhatnak közvetlenül az ige előtt; a tárgy előtt; a mondat elején, illetve annak végén. Az időhatározó azonban tipikusan a mondat elején, a helyhatározó pedig vagy szintén a mondat elején, vagy – ha a mondat időhatározót is tartalmaz – közvetlenül az időhatározó után vagy a mondat végén áll (Gavrilova 1970: 116).

Vilkuna (1998) a ditranzitív igeék páciensi (tárgyi) és recipiensi (datívuszi) vonzatainak egymáshoz viszonyított szórendjét vizsgálja részletesebben, és megállapítja, hogy a vonzatok grammatikai súlya, valamint szemantikai és információszerkezeti szerepe egyaránt befolyással vannak a bővítmény elhelyezkedésére (1998: 201).

Karpova (2015) vizsgálatai szerint az északi udmurt dialektusokban az esetragos és a névutós határozók aránylag gyakran jelennek meg a mondat végén, az ilyen példák azonban emfatikusak: megfogalmazása szerint a mondatvégi helyzet „kiemeli a határozó stilisztikai informatívását” (2015: 87) (azt azonban nem részletezi, hogy pontosan mit ért ezen).

---

<sup>60</sup> Az udmurt nyelvészeti szakirodalom – az orosz nyelvtanírói hagyományokat követve – valójában a magyar leíró nyelvészetben használatostól eltérően csoportosítja a mondatrészeket. Az orosz leíró nyelvészet ugyanis bizonyos, a magyar leíró nyelvészetben a határozók közé sorolt szintaktikai funkciókat – így például a részes-, az eszköz- és az eredethatározót – ún. indirekt tárgyként elemez. (Az indirekt tárgy fogalma az orosz nyelvészetben ugyanakkor szélesebb értelemben használatos, mint például az angol nyelvészetben – az utóbbiban ugyanis csak a recipiens vagy cél szemantikai szerepű igevonzatok tartoznak ide.) Ez a felosztás ugyanakkor a *vonzat* vs. *szabad bővítmény* dichotómiának sem teljesen feleltethető meg: az orosz nyelvészetben a határozókhoz sorolt bővítmények (pl. a hely- és az időhatározók) általában szabad bővítmények, az indirekt tárgyak (pl. a részes-, az eszköz- és az eredethatározó) egy része viszont tipikusan vonzatszerepű bővítmény, más része pedig vonzat és szabad bővítmény is lehet. A magyar leíró nyelvészeti hagyományokat követve azonban az indirekt tárgyra is határozóként fogok hivatkozni dolgozatomban, és a szerint fogok közöttük különbséget tenni, hogy vonzatszerepű vagy szabad határozók-e.

<sup>61</sup> Az 5.3.3. alfejezetben ezért nem mutatom be ismételtlen a vonatkozó szakirodalmat.

### 5.3.2.3 A szövegvizsgálatok eredményei

A régi szövegekben, valamint a kortárs szövegek nagy részében is a fejevű, *adpozíciós szintagma*–ige sorrend mutatkozott a gyakoribbnak, a kortárs szövegek közül azonban a Blog<sub>3</sub> és a Blog<sub>4</sub> vizsgált szövegrészeiben a fejkezdetű szórend volt a gyakoribb.<sup>62</sup> A fejkezdetű szórendi változat továbbá magasabb arányban fordult elő a blogokban, mint a régi folklórszövegekben és drámarészletben, és szintén magasabb arányban volt jelen az új, mint a régi újságszövegekben.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejevű	fejkezdetű	fejevű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	60	0	20	5 (20%)
	ifjúsági	–	–	36	3 (8%)
Folklórszövegek		22	5 (19%)	–	–
Dráma		22	1 (4%)	–	–
Blogok összesen				124	88 (41,5%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	42	27 (39%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	65	33 (34%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	10	16 (62%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	7	12 (63%)

7. táblázat: Igei állítmány + adpozíciós szintagma szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben

A fejkezdetű, *ige*–*adpozíciós szintagma* sorrend a blogokban a legtöbbször információszerkezetileg jelölt mondatokban fordult elő: fókuszált mondatrész után (3), tagadó igealak esetén (4), illetve fókuszszerepű (5) vagy – éppen ellenkezőleg – a diskurzusban már ismert összetevőt kifejező (6) adpozíciós szintagma esetén, de információszerkezetileg neutrális mondatokban (7a–b) is előfordult.

- (3) *Odig-ze gine jua-nj gine kil'-i-z na točka pukton ponna.*  
 egy-DET.ACC csak kérdez-INF csak marad-PST-3SG még pont tevés -ért  
 'Már csak egyet kellett megkérdezni, hogy feltegyük a pontot az i-re.' (Blog<sub>2</sub>)

- (4) *konduktor-jos tatijn övöl, l'ek šin-jos-ijn uz učk-e*  
 kalauz-PL itt van.NEG.PRS mérges szem-PL-INS NEG.FUT.3 néz-CNG.PL  
*ton šorj (...).*  
 2SG SUBL 'Kalauzok itt nincsenek, nem fognak mérges szemekkel nézni rád.' (Blog<sub>3</sub>)

<sup>62</sup> A blogokban – a keresés megkönnyítése végett – célzottan csak bizonyos névutók – *šariš* 'ról', *ponna* 'ért', *viļin* 'On', *dorin* 'nál', *seren* 'miatt', *bordin* 'nál', *šorin* 'közepén', *jilīn* 'tetején', *durin* 'mentén', *pumīn* 'végén', *ulīn* 'alatt' és ezek egyéb lokális esetekben lévő változatainak elhelyezkedését vizsgáltam.

- (5) *Mon jegit avtor bere, verašk-o tuala-jez šariš.*  
 2SG fiatal szerző után beszél-FUT.1SG mostani-DET -rÓl  
 'Mivel fiatal szerző vagyok, a mai dolgokról fogok beszélni.' (Blog<sub>2</sub>)

- (6) Kontextus: Valakit összecsípkedtek az ágypoloskák.  
*So tuž urm-emjn val ihi piči „paražit-jos” ponna.*  
 3SG nagyon dühöng-PTCP.PRF van.PST már kis parazita-PL -ért  
 'Már nagyon dühös volt a kis paraziták miatt.' (Blog<sub>3</sub>)

- (7) a. Szövegkezdő mondat

*Čukna sult-iško, mjin-iško už dorj (...).*  
 reggel felkel-PRS.1SG megy-PRS.1SG munka ALL  
 'Reggel felkelek, elmegyek a munkába (...).' (Blog<sub>2</sub>)

- b. Kontextus: 'Az időjárás itt is bolond. Egyik nap süt a nap, a másikon esik az eső.'

*Purjš bus völsk-e Dunaj vjle.*  
 szürke köd elterül-PRS.3SG Duna SUBL  
 'Szürke köd terül szét a Duna fölött.' (Blog<sub>3</sub>)

#### 5.3.2.4 A kérdőív eredményei

A kérdőívben az (8)–(11) mondatokkal vizsgáltam az ige és az adpozíciós szintagma egymáshoz viszonyított sorrendjét.<sup>63</sup> A (8)-as mondat igéje – a többi mondatéval ellentétben – agentív. A (10)-es mondat generikus.

- (8) *Ondi agaj (urod pukon-mj vjle) pukš-i-z (urod pukon-mj vjle) (...).*  
 Bandi bácsi rossz szék-1PL SUBL leül-PST-3SG rossz szék-1PL SUBL  
 'Bandi bácsi a rossz székünkre ült rá, és eltörött a szék lába.'

- (9) *Griša (pagža jiljš) uš-i-z (pagža jiljš).*  
 Grisa létra DEL esik-PST-3SG létra DEL  
 'Grisa leesett a/egy létráról.'

<sup>63</sup> A (11)-es mondatnak – amennyiben az 'aggódik' jelentésű igét (mint a megelőző kontextusban szereplő 'szomorúnak tűnik' jelentésű ige szinonimáját) ismert információként értelmezzük benne – valójában olyan olvasata is lehetséges, amelyben az adpozíciós szintagma fókuszált; az információszerkezeti semlegesség e mondat esetében tehát nem feltétlenül garantált.

(10) Kontextus: 'A mezei nyúlról.'

*Lud keč (vož vjln) ul-e (vož vjln).*

mező kecske rét SUPE él-PRS.3SG rét SUPE

'A mezei nyúl a réten él.'

(11) Kontextus: 'Szomorúnak tűnsz. Mi történt?'

*Mon (D'ima šariš) šulmašk-iško (D'ima šariš).*

1SG Gyima -rÓl aggódik-PRS.1SG Gyima -rÓl

'Aggódok Gyima miatt.'

Az egyes feladattípusok eredményei alapján nem rajzolódott ki egyértelmű összefüggés a tesztelt változók (agentív/nem-agentív ige; generikus/nem-generikus mondat) és a fejkezdetű sorrend gyakorisága/ elfogadottsága között. A legmagasabb arányban (39%) a (10)-es, generikus mondatot egészítették ki *ige–adpozíciós szintagma* sorrenddel az adatközlők (a többi mondatnál mindössze 8–12,5% a fejkezdetű szórendet használók aránya), és a kétértékelős feladatban is ennél a mondatnál volt a fejkezdetű szórendet egyedül jónak vagy azt a fejevégűnél jobbnak ítéző kitöltők aránya (30%; a többi mondat esetében ez az arány 4–15%-ot tett ki).

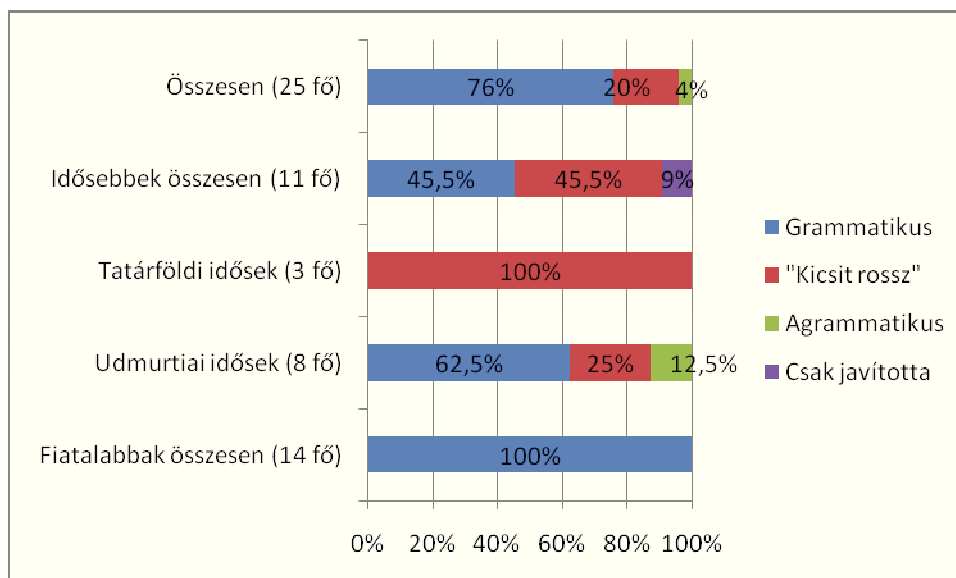
A grammatikalitási ítélethozós feladatban azonban a (11)-es mondatnál bizonyult a legelfogadhatóbbnak az *ige–adpozíciós szintagma* sorrend<sup>64</sup> (itt a kitöltők 76%-a, míg a többi mondatnál 50–59%-uk ítélte ezt grammatikusnak).

A fejkezdetű szórend produkcióját és megítélését illetően életkori és terület szerinti különbség is mutatkozott az adatközlők válaszaiban. A tatárföldi idősök a mondatkiegészítő feladatnál kizárólag fejevégű szerkezeteket produkáltak, a grammatikalitási ítélethozós feladatnál senki nem ítélte közülük grammatikusnak a fejkezdetű szerkezeteket, a kétértékelős feladatnál pedig következetesen a fejevégű szórendi változatokat jelölték egyedüli jónak vagy a fejkezdetűvel szemben jobbnak. A (8)-as, (9)-es és (11)-es mondatokat csak udmurtiai adatközlők egészítették ki fejkezdetű szórenddel – az (8)-as mondatot mindössze egyetlen udmurtiai fiatal –, a (10)-est pedig udmurtiai adatközlőkön kívül tatárföldi fiatalok is. A grammatikalitási ítélethozásnál a (11)-es mondat fejkezdetű variánsát az összes fiatal kitöltő – területtől függetlenül – grammatikusnak ítélte, ahogyan az udmurtiai idősöknek majdnem a

<sup>64</sup> Ez azonban lehetséges, hogy az adpozíciós vonzat előző lábjegyzetben említett fókuszos értelmezési lehetőségével magyarázható.



fele is, l. 3. ábra. A kétértékelős feladatnál a fejkezdetű szórendeket a fejkézdűnél jobbnak jelölő, illetve a két szórendi változatot egyformán jónak tartó adatközlők a legnagyobb arányban a fiatalok – főként az udmurtiai fiatalok – közül kerültek ki, de esetenként egy-két idősebb udmurtiai informáns is ezen válaszlehetőségek valamelyikét választotta.



3. ábra: *Ige-adpozíciós szintagma sorrend elfogadottsága* (grammatikalitási ítélethozás, (11)-es mondat)

### 5.3.2.5 Összegzés

Az írott szövegek vizsgálata azt mutatja, hogy a mai udmurtban a vonzatszerepű és a szabad bővítményként álló adpozíciós szintagma is viszonylag gyakran fordul elő posztverbális helyzetben. Az *ige-adpozíciós szintagma* sorrend az írott szövegek és a kérdőív eredményei szerint neutrális mondatokban is előállhat. A szóban forgó szórend produkciója és megítélése tekintetében életkori és területi megoszlás is mutatkozott: az udmurtiai fiatalok produkálták a leggyakrabban és ítélték meg a legkedvezőbben, az idősebb tatár földi válaszadók pedig egyáltalán nem produkálták, és nem is minősítették grammatikusnak.

### 5.3.3 Igei állítmány és esetragos főnévi vagy névmási határozó

#### 5.3.3.1 A vizsgálandó szerkezet

Dryer (1992: 92) megállapítása szerint az összes, általa vizsgált korrelációs pár közül az ige és az adpozíciós szintagma sorrendje korrelál a legszorosabban az igei állítmány és a tárgy

sorrendjével. Ugyanakkor valójában nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben van főnévi esetragozás – így az udmurtban is – az adpozíciós szintagmák más pozíciókban helyezkednének el, mint az esetragos határozói szerepű főnevek. Jelen fejezetben tehát olyan szerkezeteket vizsgálok, amelyekben a finit igei állítmány határozói szerepű vonzatát ((1), (3)) vagy szabad bővítményét (2) esetragos főnév ((1), (2)) vagy névmás (3) fejezi ki.

- (1) *Arszenyij kiruccant Kirovba.*
- (2) *A menzán soha nem adnak kést.*
- (3) *Átadtam neki a meghívólevelét.*

### **5.3.3.2 A szakirodalom**

Mivel az udmurt szórenddel foglalkozó szakirodalmi források az esetragos főnévi és névmási határozók mondatbeli elhelyezkedését a többi határozói szerepű bővítmény (vagyis az adpozíciós főnevek és a határozószók) elhelyezkedésével együtt tárgyalják, és a dolgozatom szempontjából releváns megállapításokat a 5.3.2.2 pontban már bemutattam, e helyütt eltekintek a vonatkozó szakirodalom ismertetésétől.

### **5.3.3.3 A szövegvizsgálatok eredményei**

A fejkezetű szórend a mai újságszövegekben gyakoribbnak bizonyult, mint a régiekben. A blogokban szintén magasabb volt a fejkezetű szórendi változatok előfordulásának aránya, mint a drámarészletben, a régi folklórszövegekben azonban még gyakoribb volt (igaz, mindössze néhány százalékkal), mint a blogszövegekben. Az összes vizsgált szövegben a fejkéző elrendeződés volt a gyakoribb, ugyanakkor a fejkezetű szórendek aránya sem volt elhanyagolható. (A blogszövegekből – a keresés megkönnyítése végett – csak a datívuszi és az ablatívuszi esetű vonzatokat és szabad bővítményeket gyűjtöttem ki.)

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejező	fejeződetű	fejező	fejeződetű
Újságok	közéleti	70	2 (3%)	76	29 (38%)
	ifjúsági	–	–	81	34 (30%)
Folklórszövegek		34	24 (41%)	–	–
Dráma		49	4 (7,5%)	–	–
Blogok összesen		–	–	142	77 (35%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	39	28 (42%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	44	17 (28%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	16	13 (45%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	43	18 (29,5%)

8. táblázat: Igei állítmány + esetragos főnévi vagy névmási határozó szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben

A fejeződetű elrendeződés a leggyakrabban fókuszált igei állítmány (4) esetén fordult elő, továbbá gyakori volt a diskurzusban már ismert szereplőt kifejező (5), illetve fókuszált (6) bővítménnyel is. A (7)-es, szövegkezdő mondat azt illusztrálja, hogy az *esetragos bővítmény-igei állítmány* sorrend ugyanakkor neutrális mondatban is megjelenhet.

- (4) Kontextus: Egyes mai fiúk olyan gyengék, hogy egy háborúban meg se bírnák tartani a fegyvert.

*Noš nīl-jos šužim-o sijče anoreksičnoj pijaš-jos-lj.*

de lány-PL megőrül-PRS.3PL ilyen anorexiás fiú-PL-DAT

'De a lányok megőrülnek az ilyen anorexiás fiúkért.' (Blog<sub>1</sub>)

- (5) Kontextus: A szerzőt összeismertetik három lánnyal, akik tudnak udmurtul.

*So-in=ik jua-ško nīl-jos-leš: (...)*

az-INS=PTCL kérdez-PRS.1SG lány-PL-ABL

'Úgyhogy azt kérdezem a lányoktól: (...)' (Blog<sub>4</sub>)

- (6) *Koncert siž-emjn val 8 mart-lj no 23 fevral'-lj.*

koncert ajánl-PTCP.PRF van.PST 8 március-DAT és 23 február-DAT

'A koncertet március 8-a és február 23-a tiszteletére rendezték.' (Blog<sub>1</sub>)

- (7) (Szövegkezdő mondat)

*Ötća-zj mon-e odig užrad-e.*

meghív-PST.3PL 1SG-ACC egy rendezvény-ILL

'Meghívtak egy rendezvényre.' (Blog<sub>2</sub>)

#### 5.3.3.4 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (8)–(13)-ban bemutatott mondatokkal teszteltem a szerkezet szórendjét ((10a)-ra csak a mondatkiegészítő és a grammatikalitási ítélethozós feladatokat, a többi mondatra pedig mindhárom zárt kérdéstípust alkalmaztam). A (9)–(10a, b) mondatokban az esetragos főnév vagy névmás vonzat, a többi mondatban szabad határozó. A (8), (9), (10b), (13a–b) mondatokban az obliquusi bővítmény határozott – (10b)-ben névmási –, (10a)-ban és (11)-ben specifikus határozatlan. (10a)-ban a bővítmény grammatikailag súlyos.

- (8) Kontextus: 'Szomorúnak tűnsz. Mi történt? / Gyima miatt aggódok.'

*So (Šibir-e) košk-i-z (Šibir-e).*

3SG Szibéria-ILL elmegy-PST-3SG Szibéria-ILL

'Elment Szibériába.'

- (9) *Ana-je (dišetiš-en-īm) pumišk-i-z (dišetiš-en-īm).*

anya-1SG tanár-INS-1SG találkozik-PST-3SG tanár-INS-1SG

'Anyám találkozott a tanárommal.'

- (10) a. *Mon (kart-e-leš čeber-ges pijaš-en) todmatšk-i*

1SG férj-1SG-ABL szép-CMPR fiú-INS megismerkedik-PST.1SG

*(kart-e-leš čeber-ges pijaš-en) (...)*<sup>65</sup>

férj-1SG-ABL szép-CMPR fiú-INS

b. (...) *no (so-lj) šinmašk-i (so-lj).*

és 3SG-DAT beleszeret-PST.1SG 3SG-DAT

'Megismerkedtem egy, a férjemnél szebb fiúval, és beleszerettem.'

- (11) Kontextus: 'Olyan nagy itt a csönd. Mi történt?' / A fiatalok szórakozni akartak és...'

(...) *(kijče=ke klub-e ekt-ijnj) košk-i-zj*

milyen=PTCL szórakozóhely-ILL táncol-INF elmegy-PST-3PL

*(ekt-ijnj kijče=ke klub-e).*

táncol-INF milyen=PTCL szórakozóhely-ILL

'Elmentek táncolni valami szórakozóhelyre.'

<sup>65</sup> A (10a) mondattal egyúttal a jelzői szerepű közép fokú melléknév és a hasonlító határozó relatív sorrendjét is teszteltem (az utóbbiról l. az 5.3.13.5.2 alfejezetet).

(12) Kontextus: 'A hiúzról'

*Bal'an (ńulesk-jn) ul-e (ńulesk-jn).*

hiúz erdő-INE él-PRS.3SG erdő-INE

'A hiúz az erdőben él.'

(13) Kontextus: 'A nagymamámról'

a. *Peśanaj-e (1927-ti ar-e) vordsk-emjn (1927-ti ar-e).*

nagymama-1SG 1927-ORD év-ILL születik-PTCP.PRF 1927-ORD év-ILL

'A nagymamám 1927-ben született.'

b. *So (44-ti škola-jn) uža-z (44-ti škola-jn).*

3SG 44-ORD iskola-INE dolgozik-PST.3SG 44-ORD iskola-INE

'A 44-es számú iskolában dolgozott.'

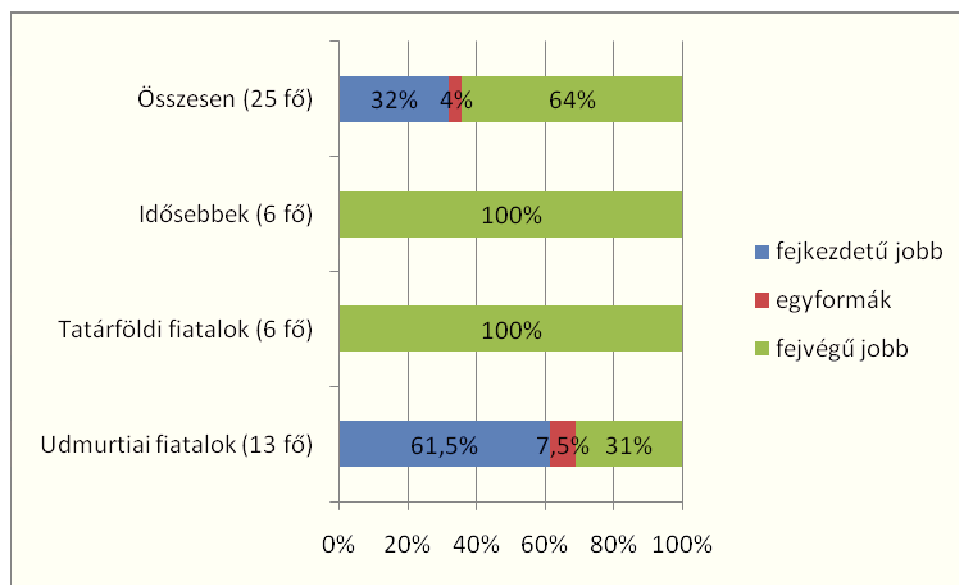
Az időhatározói szabad bővítményt tartalmazó (13a) esetben magasabb arányban választották vagy ítélték grammatikusnak a kitöltők a fejkezetű változatot, mint a többi tesztmondat nagy részénél (a mondatkiegészítő feladatnál 58%, a mondatminősítésnél 76%, a kétértékelősnél pedig 65% volt a fejkezetű sorrendet választók, ill. az azt grammatikusnak tartók aránya), a főnévi vonzatot tartalmazó (9)-es mondatnál pedig alacsonyabb arányban, mint a legtöbb tesztmondatnál (a mondatkiegészítő feladatban 22%, a grammatikalitási ítélethozósban 60%, a kétértékelősben pedig 30% volt a fejkezetű szórendet választók vagy az azt grammatikusnak tartók aránya). Ebből arra következtethetnénk, hogy a szabad határozók a vonzatszerepű határozóknál elfogadottabbak posztverbális helyzetben, a többi mondatnál kapott értékek azonban nem feltétlenül erősítik meg ezt a feltételezést: a névmási vonzatot tartalmazó (10b) mondat például a mondatkiegészítő és a grammatikalitási ítélethozós feladatokban (13a)-hoz hasonló értékeket – 56%, illetve 75% – ért el, a szabad határozós (13b) a mondatkiegészítőben pedig jóval alacsonyabbat (16%). A posztverbális névmási vonzatnál kapott viszonylag magas értékek egybecsengenek Ponarjadov megfigyelésével, miszerint posztverbális helyzetben gyakran alacsony kommunikatív értékű bővítmények jelennek meg az udmurtban (2010: 45): a személyes névmások ugyanis általában a diskurzusból vagy a kontextusból már ismert (jelen esetben (10a)-ban bevezetett) szereplőre utalnak, vagyis valóban alacsony kommunikatív értékű bővítmények.

A mondatkiegészítő feladatnál az (8), (9), (10a) és (13b) mondatokban kizárólag udmurtiai adatközlők használtak fejkezetű szórendet – (8)-ban és (10a)-ban közülük is csak a

fiatalok –, (10b)-ben, (11)-ben és (13a)-ban az udmurtiai adatközlőkön kívül fiatal tatárföldi udmurtok is. A névmási vonzatot tartalmazó (10b) mondatot az összes fiatal tatárföldi és udmurtiai válaszadó fejkezetű szórenddel egészítette ki. (13a)-nál az udmurtiai fiatalok igen magas aránya, 79%-a használt fejkezetű szórendet.

A mondatmegítélős feladatnál az (8), (9), (10a), (11), (13a–b) mondatokat szintén udmurtiai adatközlők – korosztályuktól függetlenül –, illetve fiatal tatársztániak tartották grammatikusnak; a névmási vonzatos (10b)-t azonban még néhány idősebb tatárföldi válaszadó is jól formáltnak ítélte.

A kétértékelős feladatnál (10b)-nél és (13b)-nél csak udmurtiai adatközlők értékelték a fejkezetű változatot a fejbégűvel egyformán jónak, egyedüli jónak vagy a fejbégűnél jobbnak; (8)-nál csak udmurtiai fiatalok (l. 4. ábra); (9)-nél, (12)-nél és (13a)-nál pedig a fiatal és idősebb udmurtiai adatközlőkön kívül tatárföldi fiatalok is. (9)-nél az udmurtiai fiatalok fele szerint ugyanolyan jó vagy jobb a fejkezetű változat a fejbégűnél. (13a)-nál az udmurtiai válaszadók 40%-a szerint egyformán jó a két változat, 40%-uk szerint a fejkezetű a jobb; (13b)-nél pedig 33%-uk értékelte egyformán jóra a két alternánst, és 43%-uk jelölte a fejkezetű szórendet jobbnak.



4. ábra: *Ige–esetragos főnévi határozó szórendje* (kétértékelős feladat, (8)-as mondat)

### 5.3.3.5 Összegzés

Minden vizsgált szövegben a fejbégű, *esetragos bővítmény–igei állítmány* szórend mutatkozott a gyakoribbnak, ugyanakkor a régi folklórszövegekben és a modern szövegekben a fejkezetű szórendek aránya sem volt elhanyagolható (28–42%). A szövegvizsgálatok és a

kérdőív tanúsága szerint a fejkazdetű szórend neutrális mondatban is előfordulhat. Az *igei állítmány-esetragos bővítmény* sorrend produkciójában és megítélésében elsősorban területi, másodsorban korcsoport szerinti különbség mutatkozott (általában életkortól függetlenül az udmurtiai, ritkábban a fiatal udmurtiai és a fiatal tatárföldi válaszadók produkálták és tartották grammatikusnak nagyobb arányban). A kérdőív eredményei szerint a névmási vonzatok posztverbális megjelenése viszonylag magas elfogadottságnak örvend – a posztverbális névmást tartalmazó mondatot még néhány tatárföldi idős adatközlő is grammatikusnak ítélte –, ami megerősíti Ponarjadov megállapítását, miszerint az ige után gyakran a diskurzusban már ismert összetevők jelennek meg (2010: 45).

### 5.3.4 Kopula és állítmánykiegészítő

#### 5.3.4.1 A vizsgálandó szerkezet

Kopulának olyan lexémát tekintünk, amely „nem-igei (névszói, határozói) állítmányok esetén a predikáció eszközeként kötelezően megjelenik a mondatban” (Havas 2015b). A névszói (1) vagy határozó(szó)i (2) állítmányt,<sup>66</sup> amely mellett a kopula kötelezően megjelenik, állítmánykiegészítőnek nevezzük. A szerkezet feje (igerendű tagja) a kopula, bővítménye (tárgyrendű tagja) az állítmánykiegészítő.

A kopula sok nyelvben azonos a létigével, l. (1)–(2). Egyes munkák (pl. Lengyel 2000b: 254–255; M. Korchmáros 2006: 163–165) ugyanakkor kopulának tekintenek olyan ígétet is, amelyek a predikáció kifejezésén túl bizonyos lexikális és/vagy aspektuális többletjelentéis hordoznak, l. pl. (3), ezek szórendjét azonban – Dryer (1992), valamint az Havas (2015b) hagyományát követve – nem vizsgálom dolgozatomban.

- (1) *Szergej nagyanyja fejőnő volt.*
- (2) *Ötre ott leszek.*
- (3) *Szergej lélekben gyerek maradt.*

---

<sup>66</sup> A magyar nyelvészetben a határozó és a létige által alkotott szerkezetet (pl. *Hamarosan Budapestén leszek*) nem összetett állítmányként, hanem határozó és igei állítmány együtteseként elemzik, vagyis a határozó mellett megjelenő létigét a magyarban hagyományosan nem tekintik kopulának (l. Lengyel 2000c: 406–408). A kopula és az állítmánykiegészítő fenti definícióját követve én azonban az ilyen szerkezeteket is *állítmánykiegészítő + kopula*-típusú szerkezeteknek tekintem az udmurtban.

### 5.3.4.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Az udmurtban megkülönböztethető egy *va-* ~ *vj* - tövű, 'van' jelentésű (4), illetve egy *lu-* tövű, 'van, szokott lenni; lesz, válik vmivé' jelentésű (5) létige; mindkettő használatos kopulaként is. A *va-* ~ *vj* tövű kopula azonban jelen idő kijelentő módban, állító mondatokban egyetlen számban és személyben sem jelenik meg a mondatban, vagyis névszói-igei állítmány helyett ilyenkor névszói állítmány használatos (6).

Tagadó mondatokban azonban – ha a kopula nem a *lu-* tövű létige tagadó alakja – jelen idő kijelentő módban (minden számban és személyben) megjelenik az állítmánykiegészítő mellett az *övöl* 'nem lenni, nincs, nem' tagadószó (7). Mivel az *övöl*-nek a tagadás kifejezésén túl predikatív funkciója is van – a létige helyett használatos például jelen idejű tagadó egzisztenciális és birtoklásmondatokban, l. 5.3.8.1, 5.3.8.2 –, az egzisztenciális ige jelen idejű tagadó alakjának, a (7)-hoz hasonló mondatokban pedig egyúttal kopulának tekintettem, és az ilyen típusú szerkezeteket is bevontam vizsgálataimba.

Az állítmánykiegészítő az udmurtban – szófaját tekintve – lehet alanyesetű (6), esetragos (5b) vagy névutós (bővített) főnév, névmás (4), melléknév (5), melléknévi igenév vagy akár határozószó (7).

(4) *Ta kníga tijnad vjlem.*

ez könyv 2SG.GEN van.PST2.SG

'Ez a könyv a tiéd volt.' (GSzUJ 1970: 106)

(5) a. (...) *mjnam šuan-e lu-o-z udmurt.*

1SG.GEN esküvő-1SG van-FUT-3SG udmurt

'Az én esküvőm udmurt lesz.' (Blog<sub>3</sub>)

b. *Doklad lu-o-z žuč kıl-jn.*

előadás van-FUT-3SG orosz nyelv-INE

'Az előadás orosz nyelven lesz.' (Blog<sub>1</sub>)

(6) *Ton dano murt kolhoz-jn.*

2SG megbecsült ember kolhoz-INE

'Megbecsült ember vagy a kolhozban.' (GSzUJ 1970: 144)



(7) *Mon tatın övöl.*

1SG itt van.NEG.PRS

’Nem vagyok itt.’ (Tyimerhanova 2006: 28)

### 5.3.4.3 A szakirodalom

A kopulás szerkezet szórendjével szakirodalmi forrásaink közül csak Gavrilova (1970) és Vilkuna (1998) foglalkozik külön, így a többi forrás kapcsán legfeljebb annyit feltételezhetünk, hogy az egyes szerzők az ige és bővítményeinek sorrendjéről írt észrevételeiket (l. 4. fejezet) a kopulás szerkezetekre is érvényesnek gondolják.

Gavrilova (1970: 111) szerint a névszói–igei állítmányokban a kopula az állítmánykiegészítő szófajától függetlenül általában a névszói rész után áll (8). Ha azonban a névszói rész „jelentését ki akarjuk hangsúlyozni”, az állítmánykiegészítő a mondat végére kerül (9):

(8) *Tulis nunal-jos pumen kuž-eš lu-o.*

tavasz nap-PL lassan hosszú-PL van-PRS.3PL

’Tavasszal lassan hosszabbak lesznek a nappalok.’ (Gavrilova: 1970: 111)

(9) a. *Ton odno=ik lu-o-d otl'ičńik.*

2SG mindenképpen van-FUT-2SG kitűnő\_tanuló

’Mindenképpen kitűnő tanuló leszel.’ (Gavrilova: ibid.)

b. *Žogen ton lu-o-d dīšetis.*

hamarosan 2SG van-FUT-2SG tanár

’Hamarosan tanár leszel.’ (Gavrilova: ibid.)

Vilkuna korpuszában az állítmánykiegészítő szinte minden előfordulásánál közvetlenül a kopula előtt helyezkedett el, a fordított szórendre Vilkuna mindössze egyetlen példát talált (Vilkuna 1998: 183), amelyet azonban nem idéz (ahogyan az állítmánykiegészítő–kopula sorrendű szerkezetek számát sem közli). A szakirodalom alapján tehát e szerkezetről is a fejező elrendeződés tűnik neutrálisnak.

#### 5.3.4.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A fejkezdetű szórendi változatok aránya magasabb volt a mai újságszövegekben, mint a régiekben, és szintén magasabb volt a blogokban, mint a vizsgált drámarészletben. A fejkezdetű szórend a régi szövegek közül csak a folklórszövegekben fordult elő (mivel azonban a szerkezetnek mindössze 4 előfordulását találtam a vizsgált folklórszövegekben, a fejkezdetű előfordulások gyakoriságát ez esetben nem találom érdemesnek összevetni a blogokból kapott értékekkel). A legtöbb szövegtípusban a fejkézdű példák nem csak gyakoribbak, hanem egyúttal dominánsak<sup>67</sup> is voltak (arányuk meghaladta a fejkezdetű sorrendek kétszeresét). Az iskolai gyűjtésekre azonban a fejkezdetű előfordulások egyértelmű túlsúlya volt jellemző.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejkézdű	fejkezdetű	fejkézdű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	8	0	9	2 (18%)
	ifjúsági	–	–	14	1 (7%)
Folklórszövegek		3	1 (25%)	–	–
Dráma		9	0	–	–
Blogok összesen		–	–	239	45 (16%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	147	21 (12,5%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	54	16 (23%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	19	7 (27%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	19	1 (5%)
Iskolai gyűjtések		–	–	1	23 (96%)

9. táblázat: *Kopula + állítmánykiegészítő szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészletekben*

Az iskolai gyűjtés során a diákoknak jövőbeli terveikről és álmaikról kellett néhány mondatot írniuk. Az adatközlők nagy része „... szeretnék lenni”-típusú mondatot is leírt a válaszában, és ezek a mondatok – ahogy arra a fenti táblázat is utal – szinte minden esetben ’akar’-kopula-állítmánykiegészítő szórendűek voltak, l. pl. (10) (megjegyzendő azonban, hogy az ’akar vmit csinálni’ jelentésű szerkezetben – ahogyan azt 5.3.5.2-ban részletezni fogom – a lexikális ige (vagyis jelen esetben a kopula) nem-finit alakban áll):

<sup>67</sup> A domináns kifejezés a szövegvizsgálatok eredményeinek ismertetésekor itt és a továbbiakban is kizárólag adott szórendnek a jelen kutatás során vizsgált szövegekben való gyakoriságára vonatkozik.

- (10) *Mīnam pot-e lu-em-e zaššitnik aslam šajer-e-len.*<sup>68</sup>  
 1SG.GEN kijön-PRS.3SG van-PTCP.PRF-1SG védő saját.GEN.1SG ország-1SG-GEN  
 'A hazám védelmezője szeretnék lenni.'

Elképzelhető, hogy a posztverbális állítmánykiegészítő a (10)-eshez hasonló mondatokban fókuszált, vagyis hogy a diákok tulajdonképpen a 'Mi szeretnél lenni?' kérdésre gondolva adtak választ. Ebben az esetben mondataink természetesen nem tekinthetők neutrálisnak. A posztverbális állítmánykiegészítőt tartalmazó mondatok között azonban akadtak olyan, 'akar'–főige–bővítmény, illetve 'akar'–kopula–állítmánykiegészítő sémájú mondatok is, amelyek inkább azt fejtik ki, hogy a válaszadó *mit szeretne csinálni* a jövőben, l. (11) – az ilyen mondatokban az állítmánykiegészítő fókuszként való értelmezése kevésbé valószínű.

- (11) *Mīnam pot-e azlaňaz lu-em-e MČS-ňik,*  
 1SG.GEN kijön-PRS.3SG jövőben van-PTCP.PRF-1SG katasztrófavédelmi\_szakember  
*jurtt-em-e muket ad'ami-os-lj, kuke soos-lj kule jurttet.*  
 segít-PTCP.PRF-1SG más ember-PL-DAT amikor 3PL-DAT kell segítség  
 'Szeretnék katasztrófavédelmi szakember lenni a jövőben, segíteni másoknak, amikor segísége van szükségük.'

A posztverbális állítmánykiegészítő a blogokból gyűjtött példák egy részében egyértelműen fókuszált volt, l. pl. (12), de neutrális információs szerkezetű példákat is találtam (13a–d).

- (12) Kontextus: 'Természetesen szabad – mondta – néhány szavazatot más párt jelöltjeire is adni.'

*No tros-ez med lu-o-z A. ponna.*  
 de sok-DET PTCL van-FUT-3SG A. számára  
 'De a legtöbb szavazat A.-ra legyen.' (Blog<sub>2</sub>)

<sup>68</sup> Ebben a példamondatban a birtokos szerkezet is fejkezdetű (*birtok–birtokos*) sorrendben szerepel, tulajdonképpen az egész mondat olyan szórendű, mint amilyen az orosz megfelelője (*Ja xoču stat' zaščitnikom svoej rodiny*) volna.

(13) a. (Szövegkezdő mondat)

*Mi vetl-i-mj Vamja-je (so lu-o-z kl'iínika, al'i puktišk-e na).*  
1PL jár-PST-1PL Vamja-ILL 3SG van-FUT-3SG klinika, most építődik-PRS.3SG még  
'Vamjába mentünk (ez egy klinika lesz, még építik). (Blog<sub>1</sub>)

b. Kontextus: Egy pár egyik tagja számon kéri a másikat a villamoson.

*So val čilkjt vožan.*  
3SG van.PST tiszta féltékenység  
'Ez tiszta féltékenység volt.' (Blog<sub>3</sub>)

c. Kontextus: Egy divatbemutató leírása

*Kol'l'ekci-os val tuž pörtem-eš.*  
kollekcio-PL van.PST nagyon különböző-PL  
'A kollekciók nagyon különbözőek voltak.' (Blog<sub>1</sub>)

#### 5.3.4.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben az (14)–(17)-ben bemutatott mondatokkal teszteltem az állítmánykiegészítő + *kopula* szerkezet szórendjét. Csak főnévi (14) és melléknévi (15–17) állítmánykiegészítőket vizsgáltam. A (15)-ös mondatban az állítmánykiegészítő és a *kopula* idiomatikus kifejezést alkot. A (16)-os mondat meteorológiai jelenséget ír le, így jelentése közel áll egy személytelen szerkezetéhez. A (17)-es generikus mondat.

(14) Kontextus: 'A nagymamám a 44-es iskolában dolgozott.'

*So (djšetiš) val (djšetiš).*  
3SG tanár van.PST tanár  
'Tanár volt.'

(15) *Anna (köto) lu-i-z (köto).*

Anna hasas van-PST-3SG hasas 'Anna terhes lett.'

(16) *Tunne kwaž (šunjt) lu-i-z (šunjt), no vań ljmj šuna-z.*

ma időjárás meleg van-PST-3SG meleg és összes hó elolvad-PST.3SG  
'Ma meleg lett az idő, és az összes hó elolvadt.'

(17) Kontextus: 'A mamutok az ősi időkben élt állatok.'

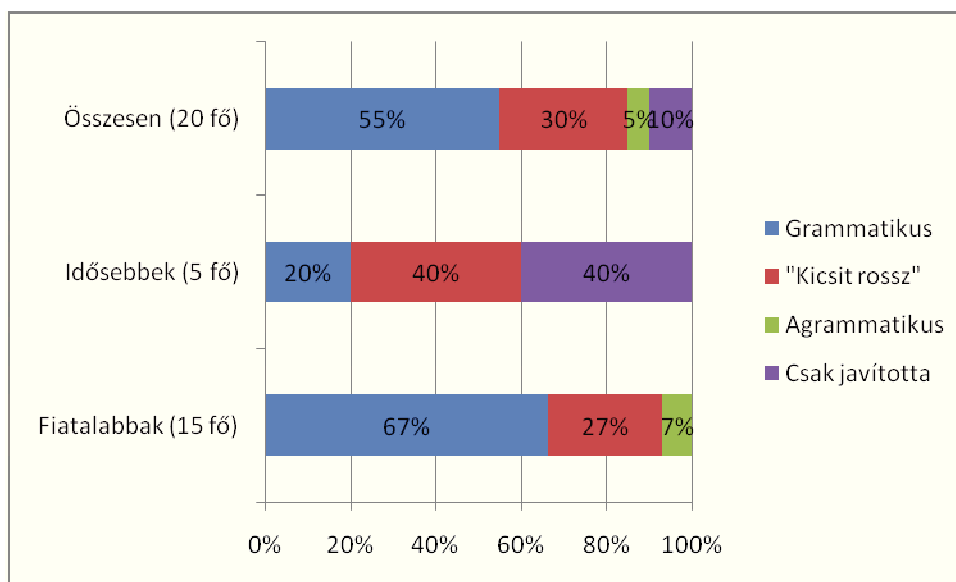
*Soos (köškemjt'-eš) vjlil'l'am (köškemjt'-eš).*

3PL félelmetes-PL van.PST2.PL félelmetes-PL

'Félelmetesek voltak.'

A mondatkiegészítő feladatnál a (16)-os és a (17)-es mondatot elenyésző (5%, ill. 4%), a (14)-es és a (15)-ös mondatot szintén nem túl magas (16%, ill. 20%) arányban egészítették ki fejkezdetű szórenddel az adatközlők. Az idősebb korcsoportba tartozó tatárföldi kitöltők ezúttal sem használtak egyáltalán fejkezdetű szórendet.

A grammatikalitási ítélethozásnál – várakozásomnak megfelelően – a (14)-es mondatot tartották a legmagasabb arányban (55%) grammatikusnak a kitöltők. Ezenkívül a generikus (17)-es mondatnak is viszonylag magas volt az elfogadottsági aránya (40%). Az adatközlők válaszaiban területi és életkori megoszlás is mutatkozott. A tatársztáni idősebbek közül senki sem tartott grammatikusnak egyetlen mondatot sem. A (15)-ös és a (16)-os mondatot a tatársztáni fiatalok közül sem minősítette jónak senki. Továbbá az összes tesztmondatról elmondható, hogy szinte kizárólag fiatalok – a (17)-est csak udmurtiai fiatalok – minősítették grammatikusnak. Az (14)-es mondatnál kapott eredményeket az 5. ábra szemlélteti.



5. ábra: Kopula–állítmánykiegészítő szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélethozás, (14)-es mondat)

A „kétértékelős” feladatnál szintén a (14)-es mondatot ítélték a legmagasabb arányban (27%) jónak a beszélők; ebből 15% ráadásul jobbnak tartotta a fejkezdetű variánst a fejkézőnél. Összességében e szerkezettypusnál is a fiatalok tartották jobbnak a fejkezdetű szórendet.

Tatársztánban az összes kérdésnél szinte mindenki a fejezetű szórendet tartotta jobbnak a fejkezetűvel szemben; kérdésenként mindössze egyetlen fiatal adatközlő minősítette a fejkezetű szórendet legalább olyan jónak vagy akár jobbnak, mint a fejezetűt.

A fejezetű szórendet leginkább preferálónak tehát ezúttal is a tatársztáni idősebbek, a fejkezetű szórendet legmagasabb arányban produkálónak és elfogadónak pedig a fiatalabb udmurtiai adatközlők bizonyultak.

Összességében tehát – várakozásomnak megfelelően – a (14)-es mondatban bizonyult a legelfogadottabbnak a *kopula–állítmánykiegészítő* sorrend. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az idiomatikus kifejezést tartalmazó (15)-ös mondatot a kitöltők 20%-a produkálta és 25%-a tartotta grammatikusnak fejkezetű szórenddel: úgy tűnik tehát, hogy egyes adatközlők számára akár állandósult szókapcsolatok esetében sem elképzelhetetlen a *kopula–állítmánykiegészítő* szórend.

#### 5.3.4.6 Összegzés

A szövegvizsgálatok és a kérdőív tanúsága szerint a *kopula–állítmánykiegészítő* szórend nem csak jelölt, hanem pragmatikailag neutrális kontextusban is előfordulhat, dominánsnak azonban a fejezetű szórend tűnik. A fejkezetű sorrend produkciójában és megítélésében területi és életkori különbség mutatkozik: a tatárföldi adatközlők az udmurtiaiakhoz képest, illetve az idősebb adatközlők a fiatalabbakhoz képest ritkábban produkálták és rosszabbnak ítélték a *kopula–állítmánykiegészítő* sorrendet.

### 5.3.5 'akar' jelentésű segédige és főige

#### 5.3.5.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben olyan szerkezeteket vizsgállok, amelyek 'akar' jelentésű igéből – mint fejből vagy tárgyrendű tagból – és a neki alárendelt nem-finit igéből – mint bővítményből vagy tárgyrendű tagból – tevődnek össze (vö. Dryer 1992: 94), l. (1).

- (1) *Az őrnagy úr dobozolni akar.*

### 5.3.5.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Az 'akar' + főige szerkezet az udmurtban a *potijnj* 'kimegy; akar, szeretne, kíván' ige egyes szám harmadik személyű alakjából és a főige befejezett melléknévi igenévi alakjából áll össze. Utóbbin jellemzően az akarás experiensének személyére utaló birtokos személyjel is megjelenik (2), de ez akár el is maradhat (3). Az akarás experiensére – szintén fakultatívan – genitívuszi esetű főnév vagy névmás is utalhat.

- (2) *(Mjnam) uža-m-e pot-e.*  
1SG.GEN dolgozik-PTCP.PRF-1SG kijön-PRS.3SG  
'Dolgozni akarok.'

- (3) *Mjnam reakcija šariš pot-e vera-m.*  
1SG.GEN reakció -rÓl kijön-PRS.3SG mond.PTCP.PRF  
'Én a fogadtatásról szeretnék beszélni.' (Blog<sub>2</sub>)

### 5.3.5.3 A szakirodalom

A szakirodalomban nem találunk a szóban forgó szerkezet szórendjére vonatkozó információkat. Így csak annyit tudunk megállapítani, hogy a leíró nyelvtanok és a nyelvkönyvek többsége (a GSzUJ (1962), valamint Kozmács (1998), Zaguljajeva–Resetnyikova (2003), Ganyejev–Perevozcsikov (2005: 40), Tyimerhanova (2006), Kel'makov–Hännikäinen (2008: 229–230) és Szamarova–Sztrelkova (2011) nyelvkönyve) fejeződéssel mutatja be, Kondratyeva és Fjodorova (2010) nyelvkönyve azonban fejeződéssel tanítja a szerkezetet.

### 5.3.5.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A vizsgált régi szövegekben és az új újságszövegekben nem találtam elegendő előfordulását a szerkezetnek. A blogokban a fejeződéssel sorrend gyakoribbnak, sőt, egyben dominánsnak mutatkozott: aránya minden vizsgált szövegmintában meghaladta a fejeződéssel szórend előfordulásainak kétszeresét. Az iskolában gyűjtött nyelvi anyagban azonban az adatközlők jóval gyakrabban használtak fejeződéssel szórendet (75%), mint fejeződéssel (25%).

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	1	0	0	0
	ifjúsági	–	–	0	0
Folklórszövegek		0	0	–	–
Dráma		0	0	–	–
Blogok összesen		–	–	214	56 (21%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	125	18 (13%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	83	36 (30%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	1	2
Blog <sub>4</sub>		–	–	5	0
Iskolai gyűjtések		–	–	9	27 (75%)

10. táblázat: 'akar' jelentésű segédige + főige szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben

A blogokban a fejkezdetű szórendek nagyobb része (61%-a) tagadott segédige esetén (4), fókuszált mondatrész után (5), az akarás, óhajtás intenzitását kifejező *tuž* 'nagyon' (6) és *siče* 'annyira' (7) határozószavak, illetve kérdő-vonatkozó névmások után fordult elő. Ezekben a mondatokban azonban a fókuszált elemek, a kérdőszók, a tagadó segédige vagy a tagadó igealak egésze, valamint a fok- és mértékhatározók feltehetően a közvetlenül preverbális fókuszpozíciót (Tánczos 2010, l. 4.1.4) foglalják el, vagyis az ilyen mondatok nem tekinthetők neutrálisnak.<sup>69</sup>

- (4) *Oj akil't-i iñi dišetsk-ja, ug pot*  
 jaj megun-PST.1SG már tanul-CVB NEG.PRS.3SG kijön.CNG.SG  
*dišetsk-em-e.*  
 tanul-PTCP.PRF-1SG  
 'Jaj, meguntam már a tanulást, nem akarok már tanulni.' (Blog<sub>1</sub>)

- (5) Kontextus: 'A rövid történetét ott tudjátok megnézni.'  
*Mynam reakcija šariš pot-e vera-m.*  
 1SG.GEN reakció -rÓl kijön-PRS.3SG mond-PTCP.PRF  
 'Én a fogadtatásról szeretnék beszélni.' (Blog<sub>2</sub>)

<sup>69</sup> Az alárendelt igének az 'akar' jelentésű ige mögé kerülése tagadás és fókuszálás esetén ugyanakkor csupán tendencia az udmurtban, nem szintaktikai kényszer: a blogokban ugyanis a fejvégű sorrend is előfordult tagadás és fókuszálás esetén, valamint kérdőszavak és fok- és mértékhatározók után.



- (6) Kontextus: 'Március 31-én lesz a Zemfira koncertje.'

*Tuuuuuuuuuuuuž pot-e val mĭn-em!!!!'*

nagyon kijön-PRS.3SG van.PST megy-PTCP.PRF

'Naaaaaaaagyon szeretnék rá elmenni!' (Blog<sub>2</sub>)

- (7) *Sĭče pot-e ħi vĭljš kušt-em zök no šekĭt puħovik-ez,*

olyan kijön-PRS.3SG már DEL ledob-PTCP.PRF vastag és nehéz tollkabát-ACC

*tol sapeg-ez.* (Blog<sub>2</sub>)

tél csizma-ACC

'Annyira szeretném már ledobni magamról a vastag és nehéz tollkabátot, téli csizmát.'

Az 'akar'–*alárendelt ige* szórend azonban a vizsgált szövegek tanúsága szerint neutrális információszerkezetű mondatokban is megjelenhet:

- (8) Kontextus: Egy udmurt modell magáról mesél.

*L'emĭet malpan-e – pot-e vuĭl-em-e Norvegi-je.*

rózsaszín gondolat-1SG kijön-PRS.3SG utazik-PTCP.PRF-1SG Norvégia-ILL

'Az álmom: szeretnék eljutni Norvégiába.' (Invozso 2014/3: 33)

- (9) (Szövegkezdő mondat)

*Tunne ta kezĭt (...) tol nunal-e mĭnam pot-i-z gurt-e*

ma ez hideg tél nap-ILL 1SG.GEN kijön-PST-3SG falu-ILL

*bert-em.*

visszamegy-PTCP.PRF

'Ma, ezen a hideg (...) téli napon kedvem támadt hazamenni.' (Blog<sub>2</sub>)

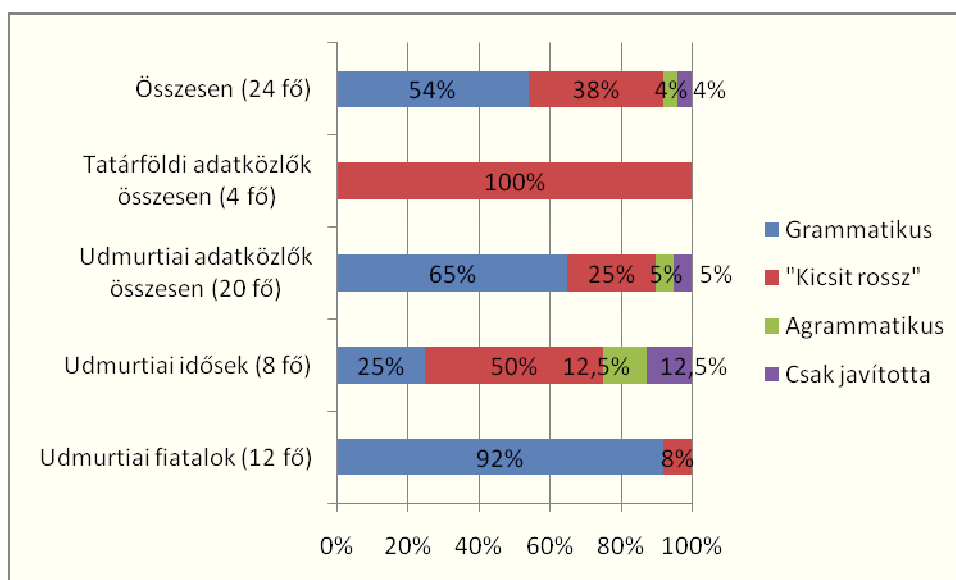
### 5.3.5.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (10)–(12) mondatokkal teszteltem a szerkezet szórendjét. A (11)-es és a (12)-es mondatban az 'akar' jelentésű segédige 'aludni akar, álmos' jelentésű állandósult szókapcsolatot alkot a főigével. A (12)-es generikus mondat. Feltételezésem az volt, hogy a fejkezetű sorrend a (10)-es mondatnál lesz a leggyakoribb és a legelfogadottabb, a (12)-esnél pedig a legkevésbé gyakori, illetve a legkevésbé elfogadott.

- (10) *Jegit-jos-len (šuldırjašk-em-zi) pot-i-z (šuldırjašk-em-zi) (...).*  
 fiatal-PL-GEN szórakozik-PTCP.PRF-3PL kijön-PST-3SG szórakozik-PTCP.PRF-3PL  
 'A fiatalok szórakozni akartak (és elmentek táncolni valami szórakozóhelyre).'
- (11) *Piçi Vlad'ik-mj-len (iž-em-ez) pot-i-z (iž-em-e)z (...).*  
 kicsi Laci-1PL-GEN alszik-PTCP.PRF-3SG kijön-PST-3SG alszik-PTCP.PRF-3SG  
 'Kicsi Lacink álmos lett (aludni akart)(, és anya lefektette őt).'
- (12) *Ber žit piçi nunj-os-len (iž-em-zi) pot-e*  
 késő este kicsi baba-PL-GEN alszik-PTCP.PRF-3PL kijön-PRS.3SG  
*(iž-em-zi).*  
 alszik-PTCP.PRF-3PL  
 'Késő este a kisbabák álmosak (aludni szeretnének).'

A mondatkiegészítő feladatnál az adatközlők csak elenyésző mértékben produkálták az 'akar'–*alárendelt ige* sorrendet; a (10)-es mondatnál fejkezdetű szórendet használó adatközlők aránya (7%) pedig csak minimális mértékben haladta meg a (11)-es és a (12)-es mondatnál fejkezdetű szórendet használókét (3%). A mondatmegítélő feladatnál azonban – feltételezésemnek megfelelően – a (10)-es mondatot fogadta el a legtöbb adatközlő (54%), a (12)-est pedig a legkevesebb (35%) a fejkezdetű sorrenddel.

E szerkezet esetében is mutatkozott életkori és területi megoszlás a fejkezdetű szórend produkciójában és megítélésében. A mondatkiegészítő feladatnál kizárólag fiatal udmurtiai beszélők használtak fejkezdetű sorrendet. A grammatikalitási ítélethozós feladatnál a tatárföldi idősebb kitöltők egyik mondatot sem minősítették grammatikusnak (a (10)-es mondatot még a tatárföldi fiatalok sem). A (10)-es mondatnál az udmurtiai adatközlők válaszaiban markáns korosztályos különbség mutatkozott: a fiataloknak a 92%-a, az idősebbeknek pedig mindössze a 25%-a fogadta el a fejkezdetű szórendet, l. 6. ábra. A (11)-es mondatnál a tatárföldi adatközlők válaszaiban is mutatkozott hasonló jellegű (bár kevésbé markáns) különbség. Végezetül a kétértékelős feladatnál kizárólag az udmurtiai adatközlők, és közülük is főleg a fiatalabb korosztályba tartozók között voltak olyanok, akik egyformán jóra értékelték a kétféle szórendi változatot, vagy a fejkezdetűt találták jobbnak.



6. ábra: 'Akar' jelentésű módbeli segédige-főige szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélethez, (10)-es mondat)

### 5.3.5.6 Összegzés

A blogszövegek tanúsága szerint az 'akar'-főige sorrend a leggyakrabban fókuszált összetevő után fordul elő, de neutrális mondatban is megjelenhet. Az utóbbi észrevételt az iskolai gyűjtések és a kérdőív eredményei is megerősítik. A fejkizdetű szórendet az udmurtiai – főleg a fiatal udmurtiai – adatközlők produkálták és ítélték grammatikusnak a legnagyobb arányban, a fejkizetű szórendhez pedig a tatárföldi idősek ragaszkodtak a legkövetkezetesebben.

## 5.3.6 Egyéb módbeli vagy aspektuális segédigék és főige

### 5.3.6.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben olyan szerkezetek szórendjét vizsgálom, amelyek lexikális tartalmú, nem-finit igealakból (főigéből) és módbeli (1a–b) (szükségszerűséget, lehetőséget, képességet, szándékot stb. kifejező) vagy aspektuális (2) (a főige által kifejezett jelentéstartalom időbeli lefolyásának mikéntjére vonatkozó) jelentésűrnialatú finit igealakból – segédigéből vagy ún. segédigeszerű igéből – tevődnek össze. Minthogy szintaktikailag a nem-finit igealak van alárendelve a finit igealaknak, az utóbbit tartjuk fejnek, az előbbi pedig bővítménynek.<sup>70</sup>

<sup>70</sup> A magyar leíró nyelvészetben hagyományosan meg szokás különböztetni modális és aspektuális segédigéket

- (1) a. *I should finish my thesis soon.*  
       'Hamarosan be kellene fejeznem a disszertáciomat.'  
       b. *Hamarosan be kell fejeznem a disszertáciomat.*

- (2) *Károly hetente egyszer szokott fürdeni.*

### 5.3.6.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Kutatásom során a *bigatɨnj* 'tudni, -hat/-het', *jaratɨnj* 'szeretni', *jaranj* 'szabad', *luɨnj* (*lue*) 'lehet; bír, tud, képes', *kule* 'kell'<sup>71</sup> és az előző, 5.3.5 fejezetben külön tárgyalt *potɨnj* (*pote*) 'akar, szeretne'<sup>72</sup> modális jelentéstartalmú, valamint a *kutskɨnj* 'kezdeni' aspektuális jelentéstartalmú igéknek a főigéhez viszonyított elhelyezkedését vizsgáltam. Az említett igéket az udmurt leíró nyelvészetben hagyományosan segédigének tartják, l. pl. UKK (2011: 241–246) (néhányik ige viselkedése valójában a magyar segédigeszerű igékére emlékeztet). A vizsgált igék nagy része a főige infinitívuszi alakját vonzza, l. (3), a *luɨnj* segédige mellett pedig a főige 'lehet' jelentésben infinitívuszból (4a), 'bír, tud, képes' jelentésben pedig befejezett melléknévi igenévi alakban áll (4b).

- (3) *Ug                    jara                    supil't-inj.*  
       NEG.PRS.3SG    szabad.CNG.SG    pletykál-INF  
       'Nem szabad pletykálkodni.' (Blog<sub>3</sub>)

és ún. segédigeszerű igéket (l. pl. Lengyel 2000b, M. Korchmáros 2006). A segédigék kizárólag vagy főként grammatikai jelentést hordoznak, lexikai jelentésük csekély, és összetett állítmányt alkotnak a főigével (ilyen a magyarban a *szokott* ige [Lengyel 2000b: 258], illetve az angolban a *should, can, may, might* igék). A segédigeszerű igék (ide sorolják a magyar *kell, lehet, akar, tud, szabad* stb. modális igéket) a grammatikai jelentés mellett lexikai jelentést is kifejeznek – pl. *Kell egy szemetesekuka ebbe a terembe* –, és önmagukban alkotják a mondat állítmányát (a mellettük álló nem-finit igealaknak a hagyományos elemzés szerint saját – tipikusan tárgyi vagyf alanyi – szintaktikai funkciója van). Dolgozatom szempontjából a segédigék és a segédigeszerű igék közötti különbségtétel ugyanakkor nem különösebben lényeges, mivel a mellettük megjelenő nem-finit igealakhoz képest mind a segédigéket, mind a segédigeszerű igéket fejnek tartjuk.

<sup>71</sup> A *kule* 'kell' igei besorolása véleményem szerint valójában vitatható: noha egymaga is képes a mondat állítmányát alkotni, számban és személyben nem ragozódik, többes száma és tagadó alakjai pedig nem az igékhez, hanem a melléknemekhez hasonló módon képződnek:

- (i) *Ukšo lašan jir-ez kule övöl višjt-inj.*  
       pénz felől fej-ACC kell van.PRS.NEG gyötör-INF  
       'A pénz miatt nem kell aggódni.' (Blog<sub>1</sub>)

Egyes nyelvészek (módbeli) segédigének tartják, de szófaji besorolása egyelőre nincs egyértelműen eldöntve (Valentyin Kelmakov és Olga Sztrelkova személyes közlése). Modális jelentéstartalma és a jelen fejezet szempontjából releváns szintaktikai tulajdonsága (infinitívuszi alakú lexikális ige lehet neki alárendelve) okán azonban a módbeli segédigékkel együtt tárgyalom dolgozatomban.

<sup>72</sup> A *jaranj* '1. tetszik 2. szabad', a *luɨnj* '1. van, lesz 2. 'lehet; bír, tud, képes', valamint a *potɨnj* '1. kimegy 2. szeretne, akar' igék módbeli segédigeként csak egyes szám harmadik személyű alakjukban használatosak.

- (4) a. (...) *t'el'evizor-ez kıl-ıñi ik ug lu-j.*  
 televízió-ACC hall-INF PTCL NEG.PRS.3SG lehet.CNG.SG  
 'Hallani sem lehet a tévét.' (Blog<sub>1</sub>)

- b. *Nokjı dıř-em-e ug lu-j vıl' nıl-jos-lı*  
 sehogyan megszokik-PTCP.PRF-1SG NEG.PRS.3SG bír-CNG.SG új lány.PL.DAT  
*komnata-ıř.*  
 szoba-ELA  
 'Sehogy sem tudom megszokni az új szobatársnőimet.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.6.3 A szakirodalom

A GSzUJ (1962) és a nyelvkönyvek nagy része fejevégű példákkal mutatja be a szerkezetet, Kondratyeva–Fjodorova (2010: 49, 93) azonban fejkézdetű sorrendben tanítja legalábbis a *kule* 'kell' és a *jaranı* 'szabad' segédigés szerkezeteket.

Vilkuna (1998: 184) az *infinitívusz + igei állítmány* szerkezetekben a fejevégű szórendet (5) tekinti neutrálisnak, Bulicsov (1947: 57) pedig ugyanezt tartja gyakoribbnak. Bulicsov ugyanakkor megemlíti, hogy az infinitívusz az igei állítmány mögött is megjelenhet, l. (6) (1947: 56). Az infinitívusz és az igei állítmány sorrendjét Gavrilova (1970: 111) szerint az (is) befolyásolja, hogy az infinitívusz összetett állítmányt alkot-e a ragozott igével (7), avagy a ragozott ige argumentumaként (8) van-e jelen a mondatban: az utóbbi esetben ugyanis az infinitívusz inkább követi a ragozott igét (Gavrilova azt azonban nem árulja el, hogy milyen kritériumok alapján gondolja úgy, hogy a *kutskıñi* 'kezdeni' ige összetett állítmányt alkot a mellette álló főnévi igenévvel, míg a *jaratıñi* 'szeret' ige mellett álló infinitívusz argumentum).

- (5) *Mıñim už-e mın-ıñi kule.*  
 1SG.DAT munka-ILL megy-INF kell  
 'Dolgozni kell mennem.' (Vilkuna 1998: 184)

- (6) *Mon tod-iřko buko-jez kwasa-nı.*  
 1SG tud-PRS.1SG járom-ACC görbít-INF  
 'Tudok jármot görbíteni.' (Bulicsov 1947: 56)

(7) *Sad-jn učj ěird-jni kutsk-i-z.*

kert-INE fülemüle énekel-INF kezd-PST-3SG

‘A kertben énekelni kezdett a fülemüle.’ (Gavrilova 1970: 111)

(8) *Kin=o ug jarat-i vož sado šures-jos kuža vetl-jni, soos-len*

ki =Q NEG.PRS.3SG szeret-CNG.SG zöld kertes út-PL mentén jár-INF 3PL-GEN

*salkjm vužer-azi šutetsk-isa puk-jni, malpašk-jni.*

hűvös árnyék-INE.3PL pihen-CVB ül-INF gondolkodik-INF (Gavrilova: ibid.)

‘Ki ne szeretne zöld sétányokon járni, hűs árnyukban megpihenni, gondolkodni.’

Karpova adatai szerint az északi nyelvjárásokban a főnévi igenév gyakrabban kerül a ragozott ige mögé, mint az irodalmi nyelvben (2015: 89), l. pl. (9). Az inverciónak szerinte azonban speciális funkciója van, „kiemeli” a főnévi igenevet, „stilisztikai jelentőséget” kölcsönöz neki (ibid.) (az idézett példa alapján véleményem szerint ez azonban nem feltétlenül nyilvánvaló):

(9) *pöći trsk-is’ mon kutsk-i uža-nj.*

kicsi idő-ELA 1SG kezd-PST.1SG dolgozik-INF

‘Kiskoromban kezdtem el dolgozni.’ (Karpova 2015: 89)

A szakirodalom alapján tehát lényegében azt látjuk, hogy a fejkéző mellett a fejkezdetű elrendeződés sem ritka ennél a szerkezetnél. A fejkezdetű sorrendet ráadásul ezúttal a legtöbb szakirodalmi forrás nem hozza összefüggésbe jelölt információs szerkezettel.

#### 5.3.6.4 A szövegvizsgálatok eredményei

Az írott szövegekben a *kule* ‘kell’, *bigatijnj* ‘tudni, -hat/-het’, *jaranj* ‘szabad’ és *lujnj* ‘lehet; bír, tud, képes’ előfordulásait vizsgáltam. Míg a régi újság- és drámarészletben a szerkezet fejkéző elrendeződése volt jellemző, a kortárs ifjúsági újság és a blogok tanúsága szerint a mai udmurtban nem ritka a fejkezdetű szórend (főleg a *kule* ‘kell’ és a *jaranj* ‘szabad’ alaptagokkal).

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	6	0	4	0
	ifjúsági	–	–	10	9 (47%)
Folklórszövegek		0	0	–	–
Dráma		9	1 (10%)	–	–
Blogok összesen		–	–	150	98 (39,5%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	61	42 (41%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	71	39 (35,5)
Blog <sub>3</sub>		–	–	16	10 (38,5%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	2	7 (78%)

11. táblázat: Módbeli/aspektuális *finit ige + nem-finit ige* szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben

A fejkezdetű sorrend a leggyakrabban fókuszált összetevő után (10), a módbeli segédige kiemelése, fókuszálása (11), illetve tagadása (12) esetén fordult elő, neutrális információs szerkezetű példát nem találtam rá a szövegekben.

(10) *Vekći puži-lj, pe, vekći t'eśma kule pon-inj.*

vékony minta-DAT úgymond vékony fonal kell tesz-INF

'Vékony mintához vékony fonalat kell használni.' (Blog<sub>1</sub>)

(11) Kontextus: 'Ami a koncert műsorvezetőit illeti, ők is nagyon ügyesek voltak.'

*Kaljk art'ist-jos, bigat-o šuldirt-inj (...).*

nép művész-PL tud-PRS.3PL szórakoztat-INF

'Populáris előadóművészek, tudnak szórakoztatni.' (Blog<sub>1</sub>)

(12) (...) *ta dunhe-jn ad'ami-lj ug jara viś-inj (...).*

ez világ-INE ember-DAT NEG.PRS.3SG szabad.CNG.SG betegeskedik-INF

'Ebben a világban az embernek nem szabad betegeskednie.' (Blog<sub>2</sub>)

### 5.3.6.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a *bigatijnj* 'tudni, -hat/-het' (13a), *jaratijnj* 'szeret' (13b), *kule* 'kell' (14), *lujinj* 'lehet' (15) modális, valamint a *kutskijnj* 'kezdeni' (16) aspektuális segédige főigéhez viszonyított pozícióját vizsgáltam egy-egy tesztmondattal.

(13) Kontextus: 'Musztafáról. Musztafa egyiptomi férfi. Három felesége van. Musztafa jól rajzol.'

a. *Mustafa (ekt-*ini*) bigat-e (ekt-*ini*) (...)*

Musztafa táncol-INF tud-PRS.3SG táncol-INF

'Musztafa tud táncolni (...)'

b. *(...) no (kır'za-ni) jarat-e (kır'za-ni).*

és énekel-INF szeret-PRS.3SG énekel-INF

'(...) és szeret énekelni.'

(14) *Mınım (dışetsk-*ini*) kule (dışetsk-*ini*), noş mınam ug pot-*i*.*

1SG.DAT tanul-INF kell tanul-INF de 1SG.GEN NEG.PRS.3SG kijön.CNG.SG

'Tanulnom kell, de nincs kedvem.'

(15) Kontextus: 'Udmurtiáról. Udmurtia forrásokban gazdag (ország). Ebben a forrásokban gazdag országban...'

*(...) tros pörtem pumo miñeral'noj vu (bašt-*ini*) lu-e (bašt-*ini*).*

sok különböző féle ásványi víz vesz-INF lehet-PRS.3SG vesz-INF

'(...) sok különböző ásványvizet lehet venni.'

(16) *Aresjem Vaña-je (vetl-*ini*) kutsk-i-z (vetl-*ini*).*

éves Ivánka-1SG jár-INF elkezd-PST-3SG jár-INF

'Az egyéves Ivánkám elkezdett járni.'

A legmagasabb arányban (41%) a (13b), a legalacsonyabb arányban (6%) pedig a (16)-os mondatot egészítették ki az adatközlők fejkezdetű szórenddel; a többi mondatnál a fejkezdetű szórendet használó adatközlők aránya 15–26% között mozgott. A grammatikalitási ítélethozós feladatnál azonban a (15)-ös mondat kapta a legjobb minősítést (a kitöltők 70%-a tartotta jónak), de a többi mondatot is a kitöltők több mint fele (54–60%-a) grammatikusnak minősítette.

A tatárföldi idősebb adatközlők ezúttal sem egészítették ki egyetlen mondatot sem fejkezdetű szórenddel, és az (13a–b), valamint a (14)-es és a (16)-os mondatokat sem minősítette közülük grammatikusnak senki. Az (13a), (14), (15) és (16) mondatoknál ezúttal azonban a tatárföldi fiatalok sem használtak egyáltalán fejkezdetű szórendet, l. 7. ábra, ((13b)-

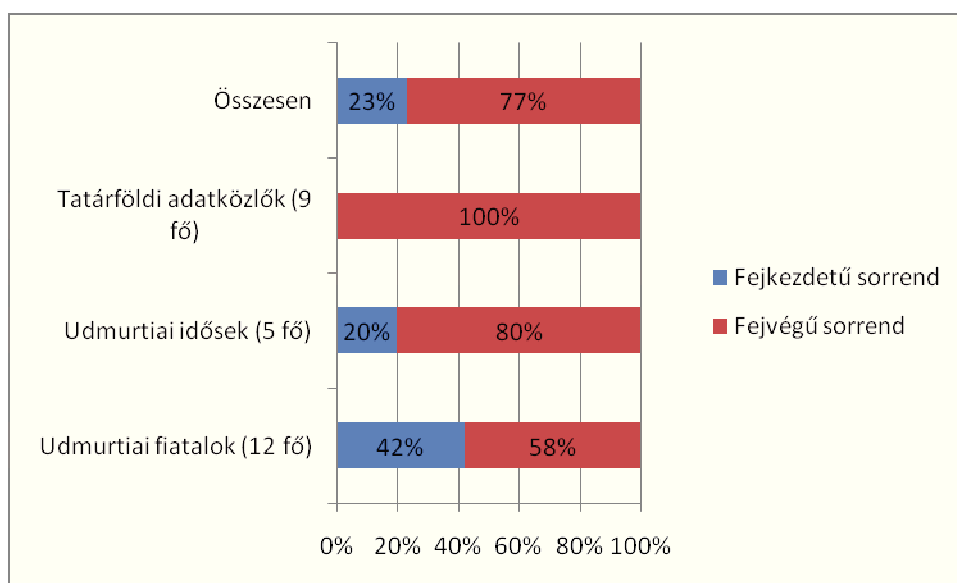


t viszont a 67%-uk fejkezetű szórenddel egészítette ki), a (14)-es mondatot pedig közülük sem ítélte grammatikusnak senki. A többi mondatot azonban a tatárföldi fiatalok 67–100%-a grammatikusnak találta, vagyis mutatkozott korosztályos különbség a tatárföldi kitöltők választásaiban.

Az udmurtiai adatközlőknél csak az idősebb korcsoportnál, és náluk is csak a (15)-ös és a (16)-os mondat esetében fordult elő, hogy a korosztály egyetlen tagja sem használt fejkezetű szórendet. Ugyanezeket a mondatokat az udmurtiai fiatalok 25, illetve 13%-a fejkezetű szórenddel egészítette ki. Az udmurtiai fiatalok ezenkívül több mondatnál is kedvezőbben ítélték meg a fejkezetű sorrendet, mint az udmurtiai idősek ((13a)-t az udmurtiai fiatalok 78%-a, az udmurtiai időseknek pedig a 17%-a találta jónak; a (14)-es mondatnál az elfogadás mértéke 67% vs. 17%, a (15)-ösnél 83% vs. 37,5%, a (16)-osnál pedig 91% vs. 43% volt).

A kétértékelős feladatnál főleg területi különbség mutatkozott a kitöltők választásaiban. A tatárföldi adatközlők korosztályuktól függetlenül szinte mindig a fejkéző szórendi változatokat ítélték jobbnak vagy egyedüli jónak, az udmurtiai adatközlőknek azonban több mint az egynegyede egyformának ítélte meg a kétféle szórendi változatot (13a) és (16) esetében, és szintén körülbelül az egynegyedük a fejkezetű szórendet találta jobbnak vagy egyedüli jónak (1b3)-nél és (14)-nél.

Az adatközlők válaszaiban tehát elég markáns területi különbség, sok esetben pedig korosztályos különbség is mutatkozott.



7. ábra: Módbeli segédige és főige sorrendje (mondatkiegészítés, (14)-es mondat)

### 5.3.6.6 Összegzés

A fejkezetű *módbeli/aspektuális segédige-főige* sorrend nem ritka a mai udmurtban, és – legalábbis a kérdőív tanúsága szerint – neutrális információszerkezetű mondatban is előfordulhat. A kérdőív eredményei szerint a fejkezetű szórendet a fiatal beszélők nyelvterületétől függetlenül kedvezőbben ítélik meg, mint az idősebbek, az udmurtiai beszélők pedig összességében jobbnak ítélik meg és gyakrabban is használják, mint a tatárföldiek.

### 5.3.7 Igei állítmány és módhatározószó

#### 5.3.7.1 A vizsgálandó szerkezet

Minthogy Dryer (1992) korrelációs párnak a módhatározószó – mint szófaji kategória –, és nem a módhatározó – mint szintaktikai kategória –, valamint az ige kettősét tartja, jelen fejezetben én is kifejezetten az – egyébként módhatározói funkciót betöltő – módhatározószók és az igei állítmány relatív sorrendjére koncentrálok. E fejezet tehát az (1)-es típusú szerkezetek<sup>73</sup> szórendjére fókuszál, és nem célja például a névutós névszók, kérdő névmások vagy határozói igenevek által kifejezett módhatározók pozíciójának vizsgálata.<sup>74</sup>

- (1) *Ta kolhozńík kal'l'en uža.*  
ez kolhoz munkás    lassan    dolgozik.PRS.3SG  
'Ez a kolhoz munkás lassan dolgozik.'

#### 5.3.7.2 A szakirodalom

Glezgyenyev (1921: 45), Konyihova (1964: 80) és Gavrilova (1970: 115) szerint a módhatározók az udmurtban (közvetlenül) az ige előtt helyezkednek el, ahogyan azt a fenti példában is láttuk. Bulicsov (1947: 74) megerősíti, hogy a módhatározók a leggyakrabban az állítmány előtt állnak, de hozzáteszi, hogy azért ettől eltérő helyzetben is előfordulhatnak (példákkal azonban nem illusztrálja állítását).

Vilkuna (1998: 204) eredményei szintén arra mutatnak, hogy a módhatározók az esetek

---

<sup>73</sup> Az udmurtban a módhatározószók – mint általában a határozószók – morfológiailag lehetnek képzetlenek, l. (1) vagy képzetek. A képzetlen módhatározószók azonos alakúak a megfelelő melléknévvel (ha az adott lexéma jelzői vagy állítmányi szerepet tölt be a mondatban, melléknévnek tartjuk, ha módhatározóit, módhatározószónak).

<sup>74</sup> A névutós és esetragos főnevek által kifejezett módhatározók sorrendjét az 5.3.2 és 5.3.3, a kérdő névmások pozícióját az 5.3.12 fejezetekben érintem.

döntő többségében az ige közvetlenül megelőző pozíciót foglalják el, ez az elhelyezkedési lehetőség szerint ugyanakkor nem kizárólagos. A módhatározók ugyanis nem-közvetlenül az ige előtt is, állhatnak l. (2) (bár minél távolabb kerülnek az igtől, adatai szerint annál kevésbé elfogadhatók az anyanyelvi beszélők számára), és tulajdonképpen követhetik is az ige (noha az utóbbira kizárólag felszólító módú igealakokkal, elenyésző számban akadtak példák Vilkuna korpuszában).

- (2) *Žogak Odot'-len anaj-ez žök šörjš pot-i-z.*  
gyorsan Odoty-GEN anya-3SG asztal mögül kijön-PST-3SG  
'Odoty anyja gyorsan előjött az asztal mögül.' (Vilkuna 1998: 204)

A fenti művek szerint a *módhatározószó-ige* szerkezet tehát erős tendenciát mutat a fejevű elrendeződésre. Karpova (2015) északi udmurt dialektusokon végzett vizsgálatai szerint azonban az északi nyelvjárásokban nem ritka a fok-mérték-, illetve a módhatározók ige utáni, mondatvégi megjelenése, l. pl. (3). Az ilyen példákat Karpova azonban emfatikusnak, stilisztikailag jelöltnek tartja (2015: 88), megfogalmazásából azonban nem derül ki egyértelműen, hogy pontosan milyen pragmatikai funkciója volna ezekben az esetekben az inverzióknak.

- (3) Kontextus: 'Kit vehetne fel? Nehéz megmondani.'  
*Ben L'ina aka kjrža derevn'-jn tužun žeč.*  
hát Lina néni énekel.PRS.3SG falu-INE nagyon jól  
'Hát Lina néni a faluból nagyon jól énekel.' (Karpova 2015: 88)

### 5.3.7.3 A szövegvizsgálatok eredményei

A módhatározószók nagy része az általam vizsgált régi és kortárs szövegekben is (közvetlenül vagy nem-közvetlenül) az ige előtt állt. (A blogokban – a keresés megkönnyítése végett – célzottan csak bizonyos módhatározószók – *umoj* 'jól', *žeč* 'jól', *urod* 'rosszul', *čeber* 'szépen', *žog* 'gyorsan', *kal'l'en* 'lassan', *gaň-gaň* 'nyugodtan', *jun* 'erősen', *suro-požo* 'keverten', valamint az orosz eredetű *professional'no* 'szakszerűen, professzionálisan' és *namerenno* 'szándékosan' módhatározószók – elhelyezkedését vizsgáltam.)

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	22	0	9	0
	ifjúsági	–	–	12	0
Folklórszövegek		2	0	–	–
Dráma		17	1 (6%)	–	–
Blogok összesen		–	–	68	10 (13%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	27	5 (16%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	31	2 (6%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	7	2 (22%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	3	1 (25%)

12. táblázat: *Módhatározó + ige szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben*

A régi szövegekben és az új újságszövegekben a fejvégű sorrend (szinte) kizárólagos volt, a blogokban azonban – még ha elég alacsony arányban is – fejkezdetű sorrendek is előfordultak, leginkább akkor, ha a módhatározó fókuszált volt (4). Neutrális információszerkezetű fejkezdetű példákat azonban nem találtam a szövegekben.

- (4) Kontextus: 'Jaj, ne beszéljünk már az udmurtságról. Unom már.'

*Ul-em pot-e gań-gań.*

él-PTCP.PR.FF kijön-PRS.3SG nyugodtan

'Nyugodtan szeretnék élni.' (Blog<sub>1</sub>)

#### 5.3.7.4 A kérdőív eredményei

A kérdőívben az (5)–(8) mondatokkal teszteltem a szerkezet szórendjét. A (6)-os mondat mellérendelt módhatározókat, vagyis grammatikailag súlyos bővítményt tartalmaz. A (7)-es generikus mondat. Mivel a blogok tanúsága szerint az *állítmány–módhatározós* szórend inkább fókuszált módhatározó esetén fordul elő, összehasonlításképpen a fókuszált módhatározó pozícióját is teszteltem (8) (a fókusz a mondatot megelőző kérdésben jelen lévő módhatározói kérdőszó hívta elő).

- (5) Kontextus: 'Musztafa egyiptomi férfi. Három felesége van.'

*Mustafa (umoj) suredaşk-e (umoj).*

Musztafa jól rajzol-PRS.3SG jól

'Musztafa jól rajzol.'

- (6) Kontextus: 'Két kollégám van, Léna és Ljuda. Léna fiatalabb Ljudánál.'

*So zib-zib kišnomurt, (šipit no kal'l'en) verašk-e (šipit no kal'l'en.)*

3SG csendes asszony halkan és lassan beszél-PRS.3SG halkan és lassan

'Csendes asszony, halkan és lassan beszél.'

- (7) Kontextus: 'A nyúl a mezőn él. Fűvet eszik és (...)'

*(...) (žog) bižil-e (žog).*

gyorsan fut-PRS.3SG gyorsan

'Fűvet eszik és gyorsan fut.'

- (8) Kontextus: 'Hogy telt a szabadnapod?'

*(Umoj) ortč-i-z (umoj).*

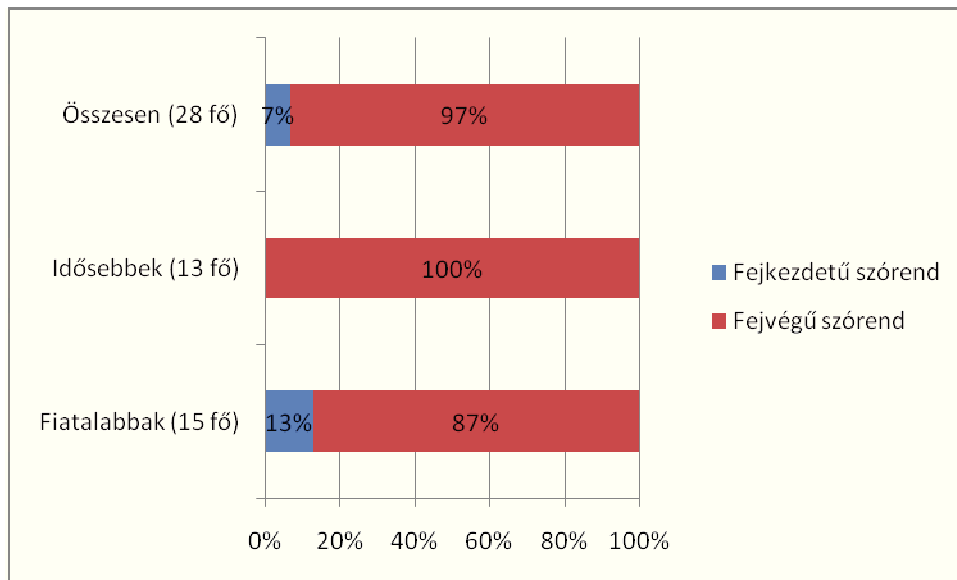
jól telik-PST-3SG jól

'Jól telt.'

A mondatkiegészítő feladatnál az adatközlők a legnagyobb arányban (22%) várákozásomnak megfelelően a fókuszált módhatározós mondatban (8) használtak fejkezdetű sorrendet, a neutrális mondatok közül pedig a mellérendelt módhatározószókat tartalmazó (6)-os mondatban (12,5%). A mondatmegítélő feladatnál szintén ezeket a mondatot tartották a legtöbben (52%, ill. 59%) grammatikusnak. Mindez arra utal, hogy a fókuszálás és a módhatározó grammatikai súlya valóban kedvezhet a módhatározó állítmány utáni pozicionálásának. A kétértékelős feladatban szintén a grammatikailag súlyos módhatározós mondat esetében volt a legmagasabb azok aránya, akik egyformán jóra értékelték a két szórendi változatot vagy a fejkezdetű variánst ítélték jobbnak (a fókuszos mondatot ezzel a feladattal nem vizsgáltam).

Az (5)-ös, valamint a generikus mondatnál (7)-es mondatoknál az adatközlők elenyésző hányada (3%, illetve 7%) használta a fejkezdetű sorrendet (l. 8. ábra), grammatikusnak pedig 41, illetve 45%-uk találta azt. A kétértékelős feladatnál a generikus mondatot egy fiatal udmurtiai kitöltő kivételével mindenki a fejező szórenddel ítélte jobbnak.

A fiatalabb adatközlők szinte minden mondatban nagyobb arányban produkálták, illetve tartották grammatikusnak a fejkezdetű sorrendet, mint az idősebbek. A tatárföldi idősök egyetlen mondatot sem produkáltak vagy tartottak jónak fejkezdetű sorrendben, és a kétértékelős feladatnál is következetesen mindig a fejező elrendeződést tartották jobbnak.



8. ábra: Igei állítmány és módhatározószó sorrendje (mondatkiegészítés, (7)-es mondat)

### 5.3.7.5 Összegzés

Az *igei állítmány–módhatározószó* sorrend a blogszövegek és a kérdőív tanúsága szerint is viszonylag ritka a mai udmurt nyelvben (bár valamivel gyakoribbnak tűnik, mint a régi szövegekben). A fejkezdetű szórend inkább fókuszált módhatározószó és grammatikailag súlyosabb bővítmény esetén fordul elő, neutrális mondatokban marginális a használata. A fiatalok az idősebeknél nagyobb arányban használták és tartották jónak a fejkezdetű szórendet; a fejvégű szórendhez pedig e szerkezet esetében is a tatárföldi idősebbek ragaszkodtak a leginkább.

### 5.3.8 Igei állítmány és alany

Dryer (1992) vizsgálatai szerint az alany is tárgyrendű összetevő, SV szórend ugyanis nagyobb arányban fordul elő OV, mint VO nyelvekben (1992: 105). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Dryer nyelvmintájában az SV szórend a VO nyelvekben – az észak-amerikai nyelvek kivételével – is gyakoribbnak bizonyult, mint a VS szórend (vagyis OV implikálja SV-t, de VO nem implikálja VS-t). A szakirodalom szerint ez azzal magyarázható, az alanyok gyakran egyúttal topikok is, a topikális elemek pedig a mondat elején hajlamosak megjelenni (l. Mallinson–Blake 1981: 151).

Az udmurt szórendet vizsgáló munkák egyetértenek abban, hogy az alany „normális esetben” megelőzi az állítmányt, és az *állítmány–alany* szórendet – amelyre gyakran inverzióként, illetve fordított szórendként hivatkoznak – szinte minden esetben valamiféle

pragmatikailag jelölt jelentéstartalommal hozzák összefüggésbe (vö. Bulicsov 1947: 35; Gavrilova 1970: 110; Vilkuna 1998: 191–193; Tánczos 2010: 224; Tyimerhanova 2011). Az SV sorrend dominanciája véleményem szerint az udmurtban is azzal magyarázható, hogy az alanyok gyakran egyúttal topikok is. Az *alany* + *ige* sorrendjének vizsgálatát értekezésemben ezért két olyan szerkezettípusra korlátozom, amelyekben az alany nem topik szerepét tölti be, hanem új információt vezet be a diskurzusba: az egzisztenciális mondatokra (l. 5.3.8.1) és a predikatív birtoklásmondatokra (l. 5.3.8.2).

### 5.3.8.1 Létege és alany egzisztenciális mondatokban

#### 5.3.8.1.1 A vizsgálandó szerkezet

Az egzisztenciális mondat olyan, ún. nem-kanonikus szintaktikai szerkezetű mondatípus, amely – az itt alapul vett definíció (l. McNally 2011: 1830) értelmében – valamely, a diskurzusban korábban nem említett dolog (valamely térben vagy időben való) létezéséről vagy jelen levéséről (vagy a létezés, jelen levés tagadásáról) tesz állítást. Nem-kanonikus felépítésen azt értjük, hogy a mondat szerkezete valamilyen vonatkozásban eltér az adott nyelvben egyébként általános, jelöletlen mondatfelépítéstől: az angolban például az egzisztenciális mondatokat a *there* expletív elem vezeti be, az alany pedig követi bennük az állítmányt, l. (1) (holott az angolban a legtöbb mondatípusban az *alany*–*állítmány* szórend használatos általános, neutrális szórendként, l. (5); a franciában és a finnben az egzisztenciális mondat állítmánya nem egyeztetődik számban azzal a névszóval, amely létezéséről a mondat állítást tesz, l. (2), (3) (a franciában így ez a névszó szintaktikai értelemben nem is tekinthető alanynak, és a finn egzisztenciális mondatokban jelen lévő posztverbális névszó alany mivolta is vitatható). Az egzisztenciális mondatok ezenkívül gyakran tartalmaznak valamilyen helyhatározót, l. (1)–(3); állítmányuk tipikusan – de nem feltétlenül, l. (3) a létige –, az állítmány névszói vonzata pedig az ún. *határozottsági korlátozás* (*Definiteness Restriction*) értelmében – illetve azzal összefüggésben, hogy a vonzat új elemet vezet be a diskurzusba – a legtöbb nyelvben csak határozatlan, egyes vagy többes szám harmadik személyű névszó lehet, l. (4) (McNally 2011: 1833).

- (1) *There are some cockroaches in the kitchen.*  
 'A konyhában csótányok vannak.'
- (2) *Keittiö-ssä on torakoita.*  
 konyha-INE van.PRS.3SG csótány.PART.PL  
 'id.'
- (3) *Il y a des cafards dans la cuisine.*  
 EXPL ott van\_neki.PRS.3SG ART.INDEF.PL csótány.PL INE ART.DEF.F konyha  
 'id.'
- (4) *\*Il y a les cafards dans la cuisine.*  
 EXPL ott van\_neki.PRS.3SG ART.DEF.PL csótány.PL INE ART.DEF.F konyha  
 'id.'

Az (5)-ös típusú, ún. lokatív mondatok a fentiek értelmében tehát nem tekinthetők egzisztenciális mondatnak, mivel nem vezetnek be új szereplőt a diskurzusba (a dolognak vagy személynek, amelynek a valahol való létezéséről állítást tesznek, deiktikusan vagy anaforikusan már jelen kell lennie a diskurzusban (McNally 2011: 1830).

- (5) *The cockroaches are in the kitchen.*  
 'A csótányok a konyhában vannak.'

#### 5.3.8.1.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Ahogy az 5.3.4.2-ben említettem, az udmurtban megkülönböztethető egy *va-* ~ *vj-* tövű, 'van' jelentésű (6), illetve egy *lu-* tövű, 'van, szokott lenni; lesz, válik vmivé' jelentésű (7) létige. A *va-* tövű alakok, illetve az értekezésben a létige tagadó alakjának tekintett (l. 5.3.4.2) *öväöl* 'nincs, nem' ige számban és személyben nem ragozódnak (6) (szemben a *lu-* tövű létigével, l. (7)). (A *vj-* tövű, ún. 2. múlt idejű alakoknak egyes és többes számuk van: *vjlem* (Sg) vs. *vjlil'l'am* (Pl)).



- (6) *Tatjn vań kńiga-os, korka-os.*  
 itt van.PRS könyv-PL ház-PL  
 'Itt könyvek és házak vannak.' (Nazarova 2014: 90)

- (7) *Tatjn lu-o-zi korka-os.*  
 itt van-FUT-3PL ház-PL  
 'Itt házak lesznek.'

#### 5.3.8.1.3 A szakirodalom

Az egzisztenciális mondatokat Winkler leíró nyelvtanai (Winkler 2001: 65–66, 2011: 141) és Tyimerhanova (2006), illetve Kel'makov–Hännikäinen (2008: 35) nyelvkönyve igevégű sorrendben mutatják be, l. (8), Nazarova (2014) nyelvkönyvében azonban csak a tagadó példamondatok igevégűek (10), az állítókból az alany követi a létigét (9). Vilkuna (1998: 191) szerint az egzisztenciális mondatokban leginkább a grammatikailag súlyos alany állhat az ige után (1998: 191).

- (8) *Visjet-jn žök, pukon, žaži, kojka vań.*  
 szoba-INE asztal szék polc ágy van.PRS  
 'A szobában van asztal, szék, polc, ágy.' (Tyimerhanova 2006: 28)

- (9) *Tatjn vań žök no pukon.*  
 itt van.PRS asztal és szék  
 'Itt van asztal és szék.' (Nazarova 2014: 90)

- (10) *Tatjn intji övöl.*  
 itt hely van.NEG.PRS  
 'Itt nincs hely.' (Nazarova 2014: 90)

#### 5.3.8.1.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A vizsgált régi szövegekben és mai újságszövegekben nem találtam elegendő előfordulását a szerkezetnek. Az iskolai gyűjtések és a blogok tanúsága szerint a mai udмурtban az egzisztenciális mondatokban a *létige–alany* sorrend jóval gyakoribb, mint az *alany–létige* sorrend – sőt, egyben dominánsnak mondható –, és ez a szórend neutrális információs

szerkezetű mondatokban (11–12) is megjelenhet.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	1	0	0	0
	ifjúsági	–	–	0	0
Folklórszövegek		1	0	–	–
Dráma		0	0	–	–
Blogok összesen		–	–	16	40 (71%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	3	21 (87,5%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	9	13 (59%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	2	6 (75%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	2	0
Iskolai gyűjtések		–	–	4	11 (73%)

13. táblázat: *Ige + alany szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben (egzisztenciális mondatok)*

- (11) Téma: A ház leírása, ahol az adatközlő 15 év múlva élni szeretne (iskolai gyűjtés)

*Azbar-ın lu-o-z munčo (...).*

udvar-INE van-FUT-3SG fürdőház

'Az udvaron lesz egy fürdőház.'

- (12) (Szövegkezdő mondat)

*Tolon val pumişkon.*

tegnap van.PST találkozó

'Tegnap volt egy találkozó.' (Blog<sub>2</sub>)

#### 5.3.8.1.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (13)-ban bemutatott mondattal vizsgáltam a létige és az alany egzisztenciális mondaton belüli szórendjét.

- (13) Kontextus: 'A falunk nagy és szép.'

*Otın (kinot'eatr no klub) vań (kinot'eatr no klub).*

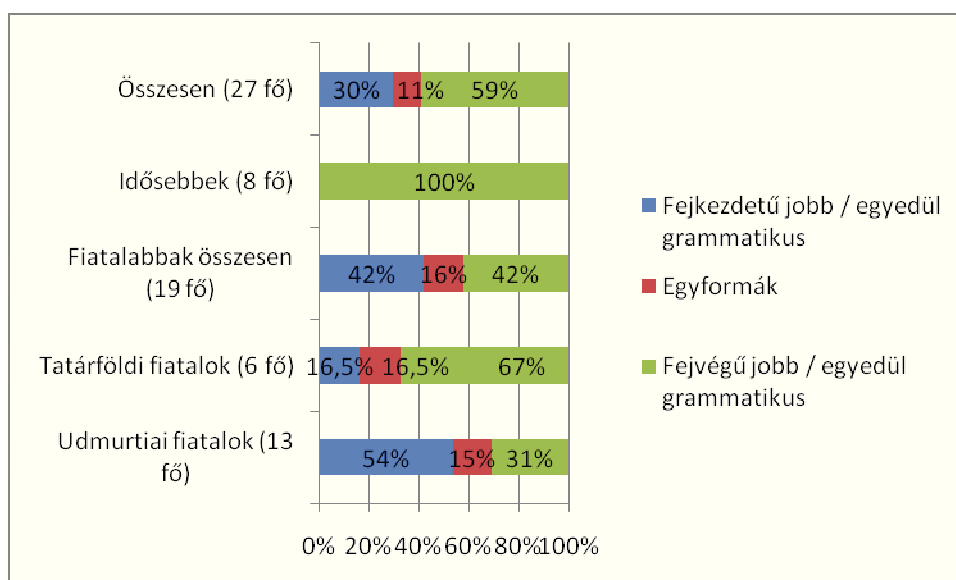
ott mozi és diszkó van.PRS mozi és diszkó

'Van benne mozi és diszkó.'

A mondatkiegészítős és a grammatikalitási ítélethozós feladatok eredményei – a blogokhoz hasonlóan – arra mutatnak, hogy az egzisztenciális szerkezetekben széles körben használatos

a fejkezetű, *létige–alany* sorrend: a mondatkiegészítő feladatban az adatközlők 71%-a produkálta, a grammatikalitási ítélethozós feladatban pedig 78%-uk értékelte grammatikusnak ezt a sorrendet (az udmurtiai fiataloknak a 100%-a, a tatárföldi idősök közül azonban senki sem), egyértelműen agrammatikusnak pedig egyetlen adatközlő sem minősítette. Az udmurtiai adatközlők összességében is jóval magasabb arányban produkálták (84%) és találták jónak (94%) a fejkezetű szórendet, mint a tatársztáni informánsok (44, illetve 20%).

A kétértékelős feladatnál az idősebb adatközlők lakóhelyüktől függetlenül valamennyien a fejkéző variánst ítélték jobbnak, l. 9. ábra. A fiataloknak azonban majdnem a fele a fejkezetű változatot jelölte meg jobbnak, 16,5%-uk pedig egyformán jónak találta a két szórendi változatot. Az udmurtiai fiatalok nagyobb arányban preferálták a fejkezetű variánst, mint a tatárföldiek.



9. ábra: *Létige és alany sorrendje egzisztenciális mondatban* (kétértékelős feladat, (13)-as mondat)

#### 5.3.8.1.6 Összegzés

A blogok és az iskolai gyűjtések tanúsága szerint a mai udmurtban – legalábbis a fiatal udmurtok körében – az egzisztenciális mondatokban már neutrális szórendként is gyakrabban használatos a fejkezetű, *létige–alany* sorrend, mint a fejkéző, *alany–létige* sorrend. A kérdőív eredményei szerint a *létige–alany* sorrendet a legnagyobb arányban a fiatal udmurtiai adatközlők, a legkevésbé pedig az idős tatárföldi adatközlők használják és tartják grammatikusnak.

### 5.3.8.2 Létige és birtok predikatív birtoklásokmondatban

#### 5.3.8.2.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben az ún. intranszitiv predikatív birtoklásmondatok szórendjét vizsgálom. Az intranszitiv birtoklásmondatokban a birtoklás tényére vagy annak hiányára az egzisztenciális ige utal; a birtok az egzisztenciális ige alanya, a birtokost pedig valamilyen nem-nominatívuszi esetű névszó fejezi ki (Stassen 2013),<sup>75</sup> l. (1)–(2).<sup>76</sup> A finnugor nyelvek többségében – így az udmurtban is –, valamint az oroszban<sup>77</sup> a birtoklás tényének vagy hiányának legjelöltebb kifejezőmódja a birtoklásmondat.<sup>78</sup>

(1) *Annának van egy papagája.*

(2) *Annának szerencséje volt.*

Az intranszitiv birtoklásmondatok tehát voltaképpen az egzisztenciális mondatok altípusának tekinthetők: mindkét mondatípus valami vagy valaki létezéséről (vagy létezése tagadásáról) tesz állítást; a birtoklásmondatok felépítése – akárcsak az egzisztenciális mondatoké – gyakran szintén nem-kanonikus, valamint az alany és az állítmány mellett mindkét mondatípusban gyakran megjelenik valamilyen határozói esetben lévő névszó (az egzisztenciális mondatokban tipikusan egy helyhatározó, a birtoklásmondatokban pedig a birtokost kifejező névszó).

A szórendi tipológiai kutatások hagyományosan nem foglalkoznak a predikatív birtoklásmondatok – mint külön frázistípus – szórendjével. Ez alighanem azzal (is) magyarázható, hogy a világ számos nyelvében – így az angolban is, l. (3) – a predikatív birtoklás legjelöltebb kifejezőmódja tranzitív szerkezettel történik (az ilyen típusú szerkezetekben az állítmány a latin *habere*, azaz kb. 'birtokol' jelentésű ige megfelelője, a

---

<sup>75</sup> Ha a birtok a birtokos személyére utaló jellel van ellátva, a birtokos kifejezése bizonyos nyelvekben el is maradhat, l. pl. *Van egy papagájom.*

<sup>76</sup> Az uráli nyelvészetben gyakran *habeo-szerkezet*ként hivatkoznak a birtoklásmondat ezen típusára, ez az elnevezés azonban némiképp félrevezető, hiszen a latin *habeo* (*habere*) ige (sok más indoeurópai nyelv birtoklást kifejező igéjéhez hasonlóan, l. pl. (3)) tranzitív, vagyis nem az uráli nyelvekre jellemző birtokos szerkezetet építi ki.

<sup>77</sup> Az orosz nyelvben a birtoklásmondat valószínűleg finnugor hatásra alakult ki (l. Veenker 1967). A szláv nyelvek többségében 'habere' igés, a (3)-assal analóg szerkezet használatos a birtoklás tényének/hiányának kifejezésére.

<sup>78</sup> A birtoklás léte vagy hiánya kifejezésének egyéb, jelöltebb módjai is lehetnek: a magyarban például szintén birtoklást fejeznek ki a *birtokolni vmit*, a *bírni vmivel* és a *rendelkezni vmivel* igék. Ezek azonban általában valamilyen többletjelentést is hordoznak, és/vagy használatuk bizonyos stílusrétegekhez kötött.

birtokos alanyi, a birtok pedig tárgyi kifejezésmódot kap):

(3) *Anne has a parrot.*

’Annának van egy papagája.’

Az alábbi megfontolások okán azonban úgy véltem, hogy disszertációmban indokolt a predikatív birtoklásmondatokban jelen lévő létige és a birtokot kifejező névszó sorrendjével is foglalkoznom:

1. Az udmurtban a predikatív birtoklásmondatok szórendi váltakozást mutatnak, a létige a birtok után (4) és a birtok előtt (5) is állhat bennük.<sup>79</sup>

(4) *So-len pijaš-ez vań.*

3SG-GEN fiú-3SG van.PRS

’Van egy fiúja.’ (Blog<sub>3</sub>)

(5) *Ažkej-len vilem 6 pi-jez (...).*

Azskej-GEN van.PST2.SG 6 fiú-3SG

’Azskejnek hat fia volt (...).’ (Blog<sub>1</sub>)

2. Az SVO alapszórendű finn és orosz nyelvekben a predikatív birtoklásmondatok *birtokos–létige–birtok* neutrális szórendet mutatnak, ahogyan azt a (6)-os finn, illetve a (7)-es orosz példamondatok szemléltetik. Mivel egy finit igealak és egy névszó alkotta szószerkezetben mindig az előbbit tartjuk fejnek, a birtoklásmondatok fejének a létige tekintendő. A birtokot kifejező névszó tehát – bármi is legyen szintaktikai funkciója – a létige alárendelt tagja, vagyis az SVO alapszórendű finn és orosz nyelvekben a létige és a birtokot kifejező névszó *fej–bővítmény* neutrális sorrendet mutat a predikatív birtoklásmondatokban, ami korrelál az ige és a tárgy alapszórendjével.

(6) *Anna-lla on papukaija.*

Anna-ADE van.PRS.3SG papagáj

’Annának van egy papagája.’

---

<sup>79</sup> A birtokost kifejező névszónak a birtoklásmondatokban mutatott szórendjével nem foglalkozom dolgozatomban.

- (7) *U Anny jest' popugaj.*  
 ADE Anna.GEN van.PRS papagáj  
 'id.'

3. A predikatív birtoklásmondat neutrális szórendje a magyarban is korrelációt mutat a tárgy és az ige egymáshoz viszonyított *neutrális* szórendjével. Noha a magyar nyelv *alapszórendjét* illetően megoszlanak a vélemények (Havas (2015c) szerint SOV, a generativista hagyomány szerint (S)VO az alapszórend (l. pl. É. Kiss 2011)), az kétségtelen, hogy neutrális mondatokban a névelő nélküli, határozatlan tárgyak az ige előtt helyezkednek el (8), a névelős határozatlan (9a) és a határozott (9b) tárgyak azonban követik az igét, ahogyan arról a 3. fejezet elején, valamint 4.1.3-ban és 5.3.1.1-ben már szó esett. A birtoklásmondat felépítése szintén ehhez a sémához hasonlóan alakul a neutrális mondatokban: ha a birtokot nem-specifikus névszó fejezi ki, a birtok a létige előtt áll (2), vagyis a szerkezet a *bővítmény-fej* modellt követi, a specifikus jelentésű birtok viszont követi a létigét (1), vagyis a birtoklásmondat ilyenkor *fej-bővítmény* sorrendet mutat.

- (8) *Anna vodkát ivott.*  
 (9) a. *Anna iszik egy vodkát.*  
 b. *Anna megitta a Kalasnyikov vodkánkat.*

#### 5.3.8.2.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Az udmurt predikatív birtoklásmondatban (l. (4)–(5)) a birtokost kifejező névszó genitívusban áll, a birtokot kifejező névszón pedig általában megjelenik a birtokos számára és személyére utaló birtokos személyjel, illetve – többes számú birtok esetén – az *-os/-jos* többesjel. A szerkezet állítmánya a létige egyes vagy többes szám harmadik személyű, bármely igeidejű és -módú, állító vagy tagadó alakja. (Kijelentő mód jelen időben, tagadó ragozásban az állítmány az *övol* 'nincs(enek)' ige (11), amelyet – akárcsak a kopulás szerkezetek (l. 5.3.4.2) és az egzisztenciális mondatok (l. 5.3.8.1.2) esetében – a létige jelen idő kijelentő módú tagadó alakjaként értelmeznek dolgozatomban).<sup>80</sup>

<sup>80</sup> A szerkezet mutat bizonyos morfoszintaktikai változatokat: a birtokon néha nem jelenik meg a birtokos személyjel, l. (13); ha a birtok el van látva birtokos személyjellel, a birtokost kifejező névszó el is maradhat, akárcsak a magyarban; bizonyos esetekben pedig – például ha a birtoknak mennyiségjelzője van – a létige kifejezése is elmaradhat (kijelentő mód jelen időben), l. (i):

(i) *Saša-len kjk nilpi-jez.*  
 Szása-GEN két gyerek-3SG 'Szásának két gyereke van.'

### 5.3.8.2.3 A szakirodalom

Az udmurt szórenddel kapcsolatos munkák nem foglalkoznak külön a birtoklásmondatok belső szórendjével. Winkler leíró nyelvtanai, ill. azon nyelvkönyvek, amelyek bemutatják a birtoklásmondat sémáját, *birtokos–birtok–létige* sorrendű példákat közölnek (Winkler 2001: 66, 2011: 142; Kozmács 1998: 22; Tyimerhanova 2006: 28, 2012: 73; Kel'makov–Hännikäinen (2008: 87–88). Az *övöl* 'nincs(enek)' állítmányú szerkezetekre Tyimerhanova (2012) azonban *birtok–létige* és *létige–birtok* szórendű példákat is hoz, a példamondatok közé pedig egyenlőségjelet tesz – azaz minden bizonnyal szinonimnak tartja a két szórendi változatot:

- (10) *Maša-len khiga-jez övöl.* (= *Maša-len övöl khiga-jez.*)  
 Mása-GEN könyv-3SG van.NEG.PRS Mása-GEN van.NEG.PRS könyv-3SG  
 'Másának nincs könyve.' (Tyimerhanova 2012: 73)

### 5.3.8.2.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A vizsgált régi szövegekben és új újságszövegekben nem találtam elegendő előfordulását a szerkezetnek. A blogokban a fejkezdetű szórendi változatok átlagos aránya viszonylag magas (38%) volt.

	Régi szövegek		Kortárs szövegek	
	fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
<b>Újságok</b>	0	0	0	0
<b>közéleti</b>	–	–	4	0
<b>ifjúsági</b>	0	1	–	–
<b>Folklórszövegek</b>	2	0	–	–
<b>Dráma</b>	–	–	45	28 (38%)
<b>Blogok összesen</b>	–	–	18	11 (38%)
<i>Blog<sub>1</sub></i>	–	–	21	14 (40%)
<i>Blog<sub>2</sub></i>	–	–	2	2 (50%)
<i>Blog<sub>3</sub></i>	–	–	4	1 (20%)
<i>Blog<sub>4</sub></i>	–	–	3	4 (57%)
<b>Iskolai gyűjtések</b>	–	–		

14. táblázat: *Ige + alany szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben (predikatív birtoklásmondatok)*

A blogokban a fejkezdetű sorrend sokszor jelölt szórendként fordult elő, például tagadás (11) esetén, akadtak azonban neutrális információs szerkezetű példák is (12). Ilyenek egyébként az

iskolai gyűjtésekben is voltak: a (13)-as mondat például a „Hogyan képzeled el az életedet felnőttkorodban?” témájú fogalmazások egyikének kezdőmondata volt – a kontextus alapján tehát valószínűtlen, hogy a mondatban bármely mondatrész fókuszált lenne.

- (11) *Ad'ami-os-len* *övöl* *na* *privjčka-zi* *blog* *ljdž-ini*.  
 ember-PL-GEN van.NEG.PRS még szokás-3PL blog olvas-INF  
 'Az embereknek nem vált még szokásukká a blogolvasás.' (Blog<sub>1</sub>)

- (12) *Tunne* *mil'am* *voobšše* *val* *kost'um-jos-len* *nunal-zi*.  
 ma 1PL.GEN egyébként van.PST ruha-PL-GEN nap-3PL  
 'Ma egyébként „ruhanapunk” volt.'

- (13) *15 ar* *ortčisa* *mjinam* *lu-o-z* *badžim* *korka*.  
 15 év múlva 1SG.GEN van-FUT-3SG nagy ház  
 'Tizenöt év múlva lesz egy nagy házam.'

#### 5.3.8.2.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (14)–(19)-ben bemutatott mondatokkal vizsgáltam a szerkezet szórendjét (a (19)-es mondatra csak a mondatkiegészítő és a grammatikalitási ítélethozós, a – (17)-es mondatnál egyébként analóg – (18)-as mondatra pedig csak a grammatikalitási ítélethozós feladatot alkalmaztam). A (15)-ös mondat generikus. A (16)–(18) mondatokban a birtoknak számnévi jelzője van, és valószínűleg lehetséges a számnévi jelző fókuszált értelmezése (a (17)-esben és a (18)-asban a megelőző kontextus miatt, amely topikként azonosítja a birtokot, a (16)-osban pedig abban az esetben, ha előfeltételezzük, hogy Musztafának *van* felesége); a neutrális olvasat e mondatok esetében tehát nem feltétlenül garantált, ahogyan tulajdonképpen a (19)-esben sem, ahol pedig az egész birtoknak – a 'plenáris ülés'-sel szembeállított – kontrasztív fókuszos értelmezése is lehetséges.

- (14) Kontextus: 'Artyom és Násztja lakásban élnek.'  
*Soos-len* *(l'emur-zi no punj-zi)* *vañ* *(l'emur-zi no punj-zi)*.  
 3PL-GEN maki-3PL és kutya-3PL van.PRS maki-3PL és kutya-3PL  
 'Van egy makijuk és egy kutyájuk.'



(15) Kontextus: 'A hiúzról. A hiúz az erdőben él. A macskánál nagyobb.'

*Pel' jıl-jos-az so-len (kuź gon-jos-iz) vań (kuź gon-jos-iz).*  
fűl csúcs-PL-INE.3SG 3SG-GEN hosszú szőr-PL-3SG van.PRS hosszú szőr-PL-3SG  
'A fűlén hosszú szőrök vannak.'

(16) Kontextus: 'Musztafáról. Musztafa egyiptomi férfi.'

*So-len (kwiń kišno-jez) vań (kwiń kišno-jez).*  
3SG-GEN három feleség-3SG van.PRS három feleség-3SG  
'Van három felesége./Három felesége van.'

(17) Kontextus: 'A kollégáimról'

*Mįnam vań kįk kol'l'ega-je: L'ena no L'uda.*  
1SG.GEN van.PRS két kolléga-1SG Léna és Ljuda  
'Van két kollégám/két kollégám van: Léna és Ljuda.'

(18) Kontextus: 'A gyerekeimről'

*Mįnam vań kįk nįlpi-je: Žeńa no L'era.*  
1SG.GEN van.PRS két gyerek-1SG Zsenya és Lera  
'Két gyerekem van: Zsenya és Lera.'

(19) Kontextus: 'Nem jöttetek a plenáris előadásra. Mi történt?'

*15 čas-iśen mil'am (finn d'el'egaci-jen pumiśkon) val (finn d'el'egaci-jen pumiśkon).*  
15 óra-EGR 1PL.GEN finn delegáció-INS találkozó van.PST finn delegáció-INS találkozó  
'15 órától találkozónk volt a finn delegációval / a finn delegációval volt találkozónk.'

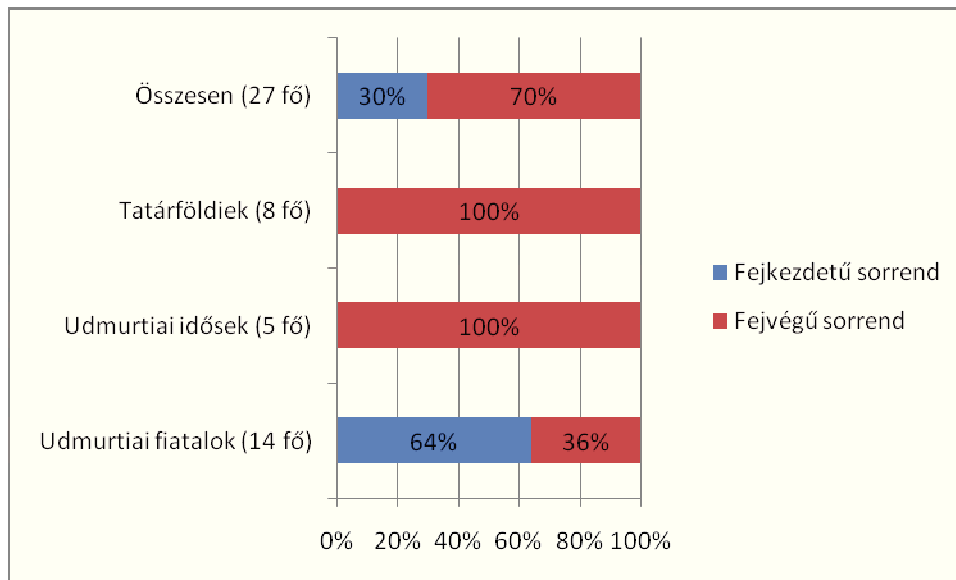
A mondatkiegészítő és a grammatikalitási ítélethozós feladatok eredményeit összevetve nem rajzolódott ki egyértelmű tendencia a fejkezdetű sorrend használata és elfogadottsága, valamint a birtok morfoszintaktikai vagy információszerkezeti tulajdonságai között. A mondatkiegészítő feladatnál a (16)-os és a (18)-as mondatokat az adatközlőknek több mint a fele (59, illetve 63%-a), a (14)-es mondatot közel a fele (46%-a) egészítette ki fejkezdetű sorrenddel; a generikus (15)-ös mondat esetében ez az arány 30, a (19)-es esetében pedig 10%-ot tett ki. A grammatikalitási ítélethozós feladatnál viszont a (14)-es mondat mutatkozott

a legelfogadottabbnak (a kitöltők 88%-a minősítette grammatikusnak) és a (16)-os a legkevésbé elfogadhatónak (55%), míg a többi mondat elfogadottsága 68–75% körül mozgott.

A fejező sorrendhez ezúttal is a tatárköldi idősebb adatközlők ragaszkodtak a leginkább (egyetlen mondatot sem egészítettek ki fejeződetű sorrenddel; a grammatikalitási ítélethozós feladatnál szinte minden mondatot mindannyian agrammatikusnak minősítettek; a kétértékelős feladatban pedig minden esetben a *birtok–létiqe* szórendet minősítették jobbnak), fejeződetű sorrendet pedig az udmurtiai fiatalok használtak a legnagyobb arányban (a (15)-ös mondatot például kizárólag udmurtiai fiatalok fejezték be fejeződetű szórenddel, l. 10. ábra). A mondatkiegészítés feladatban egyébként a fiatal tatársztániak is alacsonyabb arányban (0–50%) használtak *létiqe–birtok* szórendet, mint az udmurtiai idők (a generikus (15)-ös, valamint a (19)-es mondatot a fiatal tatárköldiek közül sem egészítette ki senki fejeződetű szerkezettel), vagyis ezúttal is mutatkozott területi különbség az udmurtiai és a tatárköldi adatközlők választásai között.

Korosztályos különbség néha csak a tatárköldi kitöltők válaszaiban, máskor azonban az egész nyelvterületen mutatkozott (a (18)-as mondatot például az udmurtiai fiatalok 80%-a, az udmurtiai idők 40%-a, a tatársztáni fiatalok 80%-a, a tatársztáni időknek pedig a 0%-a minősítette grammatikusnak).

A kétértékelős feladatban a *létiqe–birtok* szórendet a *birtok–létiqe* szórenddel egyformán jónak vagy az előbbi az utóbbinál jobbnak ítélok aránya az udmurtiai fiatalok között volt a legmagasabb (a (15)–(17) mondatoknál az udmurtiai fiataloknak közel a fele – 44–46%-a – találta jobbnak a fejeződetű sorrendet). A (17)-es mondatnál a tatárköldi fiatalok és az udmurtiai idők is viszonylag magas arányban (67%, illetve 40%) ítélték a fejeződetű szórendet jobbnak a fejezőgúnél.



10. ábra: *Létige és alany sorrendje predikatív birtoklásmondatban* (mondatkiegészítés, (15)-ös mondat)

#### 5.3.8.2.6 Összegzés

A kortárs szövegek és a kérdőív tanúsága szerint a *létige–birtok* szórend meglehetősen gyakori a mai udmurtban – főleg az udmurtiai, és különösen a fiatal udmurtiai beszélők nyelvhasználatában –, és információszerkezetileg neutrális mondatban is előfordul. A *fejvégű birtok–létige* szórend következetes használata a kérdőív eredményei szerint leginkább a tatárföldi idősebb adatközlőkre jellemző.

### 5.3.9 Mondatbevezető és alárendelt mellékmondat

#### 5.3.9.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben az angol *that* és a magyar *hogy* kötőszónak megfeleltethető – vagyis az alárendeltség tényét kifejező, aszemantikus, mondatrész-szereppel nem bíró, tipikusan (de nem feltétlenül) – vonzatszerépű<sup>81</sup> mellékmondatot bevezető – alárendelő kötőszavaknak az alárendelt mondatához képest elfoglalt pozícióját vizsgálom. Az ilyen típusú kötőszavakra a generatív nyelvészetben és a nyelvészeti tipológiában angolul a *complementizer*, magyarul a *mondatbevezető*<sup>82</sup> terminussal szokás hivatkozni.<sup>83</sup> A szerkezet feje (igerendű tagja) a

<sup>81</sup> A angolban például a *that* mondatbevezető vonatkozó – vagyis nem vonzatszerépű – mellékmondatot is bevezethet: *The film that we saw yesterday was awful* 'A film, amit megnéztünk tegnap, szörnyű volt'.

<sup>82</sup> A magyar leíró nyelvészetben a *hogy* kötőszóra *tartalomkifejtő kötőszó* elnevezéssel szoktak hivatkozni,

mondatbevezető, bővítménye (tárgyrendű tagja) pedig az alárendelt mellékmondat. A mondatbevezető által bevezetett mellékmondat a leggyakrabban alany (1), tárgy (2a) vagy vonzatszerepű határozó (3) funkcióját tölti be.

- (1) *Lehet, hogy mégsem fejezem be ma ezt a fejezetet.*
- (2) a. *Áron azt mondta, hogy akár egy ötödik évet is eltöltene Oroszországban.*  
b. *Áron azt mondta, akár egy ötödik évet is eltöltene Oroszországban.*
- (3) *Örülök annak, hogy végre megjött a jó idő.*

A mondatbevezető megjelenése egyes nyelvekben bizonyos szintaktikai környezetekben opcionális, l. (2a–b). A tárgyi alárendelő mondatok sajátos altípusát alkotják az ún. függő beszédben idézett mondatok, amelyekben a főmondati állítmány közlést (2a–b), kérdést (4a–b), felszólítást stb. kifejező ige. Bizonyos nyelvekben – így például az angolban vagy az oroszban – a függő beszédben idézett kérdő mondatokban nem jelenhet meg a mondatbevezető (4a–b):

- (4) a. *Ona sprosi-l-a, (\*čto) možno li vojtī v universitet*  
3SG.F kérdez-PST-SG.F (\*hogy) lehet Q bemegy-INF ILL egyetem  
*bez propusk-a.*  
nélkül engedély-GEN  
'Megkérdezte, (hogy) be lehet-e menni az egyetemre engedély nélkül.'
- b. *Ona sprosi-l-a, (\*čto) kogda budet moj-a zaščita.*  
3SG.F kérdez-PST-SG.F (\*hogy) mikor van.FUT.3SG POSS-SG.F védés  
'Megkérdezte, (hogy) mikor lesz a védésem.'

---

dolgozatomban azonban az általános nyelvészetben elterjedtebb *mondatbevezető* kifejezést fogom használni (még ha az udmurt esetében ez nem is feltétlenül szerencsés, hiszen itt a mondatbevezető gyakran az alárendelt mondat végén helyezkedik el, l. 5.3.9.2).

<sup>83</sup> A *mondatbevezető* / *complementizer* kategória valójában bizonyos nem-aszemantikus, tartalmas határozói alárendelő kötőszavakat (pl. az angol *if* vagy a magyar *ha* kötőszavakat) is magába foglal, ezek elhelyezkedését azonban – minthogy Dryer (1992) a *határozói alárendelő* + *alárendelt mondat* együttesére külön korrelációs párként hivatkozik – a következő alfejezetben (5.3.10) tárgyalom.

### 5.3.9.2 A szakirodalom

Az udmurtban 'hogya' jelentésű kötőszóként a *šuiša* (5), valamint az oroszból átvett *čto* (6) és *čtoby* (7) használatosak (a *čtoby* kötőmódú alárendelt mondatbeli predikátumot kívánó főmondati igék esetén fordulhat elő). A nyelvkönyvek csak a *šuiša* kötőszót tanítják (l. pl. Nazarova (2014: 158)), és bizonyos szakirodalmi források (pl. Vilks 1998: 184–185) is csak az utóbbiról ejtenek szót. A *šuiša* a szakirodalom szerint az alárendelt mondat végén áll, l. (5) (GSzUJ 1974: 51; Vilks 1998: 185).<sup>84</sup> Ha az alárendelt mondat a főmondati állítmány után helyezkedik el, megjelenése opcionális (Vilks: *ibid.*).

- (5) *Kule, pe Zapad-li vožmat-inj, aš-me-len d'emokrat'ija šuiša.*  
kell úgymond nyugat-DAT megmutat-INF maga-1PL-GEN demokrácia hogy  
'Meg kell mutatni a nyugatnak, hogy demokrácia van nálunk.' (Blog<sub>2</sub>)

A *čto* és a *čtoby* – akárcsak az orosz nyelvben – az alárendelt mondat elején jelenik meg az udmurtban is, l. (6)–(7). Azt, hogy a *šuiša* mellett a *čto* is használatos az udmurtban, Perevoscsikov (1939: 24–31), a GSzUJ (1974: 51), Sutov (1999: 18) és Tanczos (2013: 101–102) is megemlíti. A GSzUJ (1974: 51) szerint a *čto* inkább az 1940–50-es években volt elterjedt, Tanczos (2013: 101–102) azonban rámutat, hogy a mai udmurtban sem marginális a használata.

- (6) *Bogdan šu-i-z val, čto tatjn Sovjetskij Sojuz šöm*  
Bogdán mond-PST-3SG AUX.PST hogy itt Szovjetunió íz  
*kil'-emjn na.*  
megmarad-PTCP.PRF még  
'Bogdán azt mondta, hogy itt még megmaradt a szovjet idők íze.' (Blog<sub>1</sub>)

<sup>84</sup> A *šuiša* kötőszó történetileg a *šujnj* 'mondani' ige egyidejűséget kifejező határozói igenévi alakja. A mai udmurt nyelvben megtalálható *šuiša* kötőszavas alárendelő mondatok az (i)-ben bemutatott típusú, nem valódi alárendelő szerkezetekből fejlődtek ki, amelyekben a 'mondva' határozói igenevet – annak tárgyaként – egy egyenes beszédként idézett mondat előzi meg, és a „főmondat” ragozott igés állítmánya követi (vö. Bausev 1929: 13) (a *šuiša* által bevezetett tagmondat eredetileg tehát módhatározói funkciót tölthetett be).

(i) *Sobere palesmurt ad'ami-leš: „Tjad nim-ŋd kŋžj?” šu-ŋsa jua-m.*  
azután erdei\_szellem ember-ABL 2SG.GEN név-2SG hogyan mond-CVB kérdez-PST.2.3SG  
'Azután az erdei szellem megkérdezte az embertől, hogy hogy hívják.'

A főmondat állítmánya a *šuiša* kötőszóvá való átértelmeződése és az (i)-es típusú szerkezetek valódi alárendelő mondati alakulása után is történetileg gyakran a *šuiša*-s tagmondat után állt (Sutov 1999: 17–18), az általam vizsgált kortárs szövegekben azonban a *šuiša*-s tagmondat már gyakrabban áll a főmondat állítmánya mögött, mint előtte, l. pl. (5).

- (7) *Mīnam tuž pot-e, čtoby ta postanovka-jez vīl'jšen med*  
 1SG.GEN nagyon kijön-PRS.3SG hogy ez színdarab-ACC újra PTCL  
*šud-o-zī scena vīljin.*  
 játszik-FUT-3PL színpad SUPE  
 'Nagyon szeretném, hogy újra előadják ezt a színdarabot.' (Blog<sub>1</sub>)

Winkler (2001) és Tánczos (2013) szerint a mai beszélt nyelvben a *šuiša* és a *čto(by)* együttes használata, vagyis a kettős kötőszóhasználat (8) is előfordul (Winkler 2001: 75, 2011: 165; Tánczos 2013: 100–101).<sup>85</sup>

- (8) *Mon tod-iško, čto so līkt-o-z šuiša.*  
 1SG tud-PRS.1SG hogy 3SG jön-FUT-3SG hogy  
 'Tudom, hogy el fog jönni.' (Tánczos 2013: 101)

Ahogy Tánczos (2013: 107) rámutat, mind a *šuiša*, mind a *čto* – vagy akár mindkettő egyszerre – főmondati kérdő predikátum (9) esetén is megjelenhet opcionálisan az alárendelt mondatban. A *čto* kötőszó tehát – ahogyan arra Tánczos (ibid.) felhívja a figyelmet – olyan szintaktikai környezetben is előfordulhat az udmurtban, amelyben az orosz nyelvben nem állhat (l. 4a–b). Megjegyzendő azonban, hogy Tánczos (2013) példája eldöntendő alárendelt kérdést tartalmaz; azt a kérdést, hogy kiegészítendő függő kérdésekben is megjelenhet-e valamelyik vagy mindkét kötőszó, a szerző nem tárgyalja.

- (9) *Mon jua-j, čto Ivan t'el'evizor učk-e =a (šuiša).*  
 1SG kérdez-PST.1SG (hogy) Iván televízió néz-PRS.3SG=Q (hogy)  
 'Megkérdeztem, hogy Iván tévét néz-e.' (Tánczos 2013: 107 alapján)

A kettős kötőszóhasználat Tánczos szerint „felfogható úgy, mint egy közbülső állomás a fejező nyelv fejkezdetűvé válásának útján” (2013: 96).

A *šuiša* és a *čto* kötőszavas mondatok, valamint a kettős kötőszóhasználat megítélését Tánczos anyanyelvi beszélőkkel tesztelte. Tárgyi alárendelő mondatokban, illetve 'fontos', 'kell' jelentésű főmondati predikátum esetén a tesztalanyok egyformán grammatikusnak ítélték ugyanazon mondat udmurt kötőszavas, orosz kötőszavas és kettős kötőszót tartalmazó variánsait (2013: 101). 'Mond' jelentésű főmondati állítmány esetén azonban az orosz

<sup>85</sup> Kettős kötőszóhasználat bizonyos határozói alárendelő kötőszavakkal is lehetséges, l. 5.3.10.

kötőszavas (valamint a kötőszó nélküli) változatot (10) preferálták az adatközlők a tárgyi alárendelő mondatokban.<sup>86</sup> Tánczos (2013) vizsgálatai szerint tehát létezik olyan szintaktikai környezet, amelyben a *što* kötőszót, illetve a fejkezdetű szerkesztésmódot preferálják a beszélők a fejevű szerkesztésmód ellenében.

- (10) *Mon šu-iško, (što) so līkt-o-z.*  
 1SG mond-PRS.1SG (hogy) 1SG jön-FUT-3SG  
 'Azt mondom, hogy el fog jönni.' (Tánczos 2013: 12)

### 5.3.9.3 A szövegvizsgálatok eredményei

A régi szövegmintákban a *što* és a *štoby* kötőszók egyáltalán nem fordultak elő, és a kortárs szövegek nagy részében is a fejevű szerkezetek túlsúlyát vagy kizárólagosságát figyelhetjük meg. A fejkezdetű szórend a Blog<sub>1</sub> esetében azonban dominánsnak mutatkozott. A blogokban azonban a *šujša* kötőszó szórványosan az alárendelt mondat közepén is megjelent (11a–b) – olyan helyzetben tehát, amelyről a szakirodalom nem tesz említést.

	Régi szövegek			Kortárs szövegek		
	fejevű	fejkezdetű	fejevű	fejkezdetű	mondat-közepi	kettős kötőszó
Újságok közéleti	1	0	2	0	0	0
ifjúsági	–	–	6	0	0	0
Folklórszövegek	11	0	–	–	–	–
Dráma	2	0	–	–	–	–
Blogok összesen	–	–	76	45 (35%)	2 (1,5%)	5
Blog <sub>1</sub>	–	–	13	44 (70%)	1 (1,5%)	5 (8%)
Blog <sub>2</sub>	–	–	44	0	1 (2%)	0
Blog <sub>3</sub>	–	–	7	1 (12%)	0	0
Blog <sub>4</sub>	–	–	12	0	0	0

15. táblázat: Mondatbevezető + alárendelt mondat szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben

- (11) a. *Mon jua-j, kīži mar ortč-i-z šujša kīketi pol*  
 1SG kérdez-PST.1SG hogyan mi telik-PST-3SG hogy második alkalom  
*knīga-jez-len prezentaci-jez.*  
 könyv-3SG-GEN bemutató-SG3  
 'Megkérdeztem, hogy sikerült a második könyvbemutatója.' (Blog<sub>1</sub>)

<sup>86</sup> Tánczos szerint mindez azzal állhat összefüggésben, hogy a *šujša* kötőszó a *šujni* 'mondani' ige gerundiumi alakja (2013: 102).

b. *Oskjt-o*                      *soos-jz, lešt-o-zi*                      *šuiša, tolsur-ož,*                      *pe.*  
 elhítt-PRS.3PL    3PL-ACC elkészít-FUT-3PL    hogy    december-TERM    úgymond  
 'Elhítték velük, hogy elkészítik decemberig.' (Blog<sub>2</sub>)

A kortárs szövegek alapján tehát feltételezhető, hogy a mai udmurt beszélők között nagyok az egyéni eltérések a kötőszó-preferenciát illetően. Emellett azonban az is lehetséges, hogy a mai udmurt informális beszélt nyelvben valójában gyakoribb a *čto*-val és a *čtoby*-vel bevezetett mellékmondatok használata, mint az írott szövegekben, és a *šuiša* dominanciája a Blog<sub>2</sub>, Blog<sub>3</sub> és Blog<sub>4</sub> szövegeiben az írott nyelvi normának való megfelelési törekvést (is) tükrözi.<sup>87</sup> A *čto* és a *čtoby* kötőszavak használata esetén az udmurt irodalmi norma megsértése ugyanis különösen szembetűnő, hiszen az „udmurto” és az „orosz” szerkezetek közötti különbség e paraméternél a szórenden kívül a lexikát is érinti.

A Blog<sub>1</sub> vizsgált szövegrészeiben a *čto* kötőszó a leggyakrabban – Tánczos (2013: 96) eredményeivel összhangban – tárgyi vagy alanyi mellékmondat bevezetőjeként fordult elő, de akár határozói (12) szerepű mellékmondat élén is állhatott.

A beágyazott kiegészítendő és eldöntendő kérdések az általam vizsgált blogszövegekben mindig a *šuiša* kötőszóval álltak, l. pl. (13).

(12) *Mon šumpot-iško, čto sijče ad'ami-jen verašk-i (...).*  
 1SG örül-PST.1SG    hogy    ilyen    ember-INS    beszél-PST.3SG  
 'Örülök, hogy beszélhettem ilyen emberrel (...).' (Blog<sub>1</sub>)

(13) *Jua-nj      no vožjt      lu-i-z      kad'      kijče      kand'idat      lu-o-d      šuiša.*  
 kérdez-INF is szégyen lesz-PST-3SG    mintha    milyen    kandidátus van-FUT-2SG    hogy  
 'Szinte szégyelltem megkérdezni, hogy milyen kandidátus leszel.' (Blog<sub>1</sub>)

A kötőszó mondat közepén való megjelenése (11a–b) feltételezésem szerint szintén a fejezőből fejkezdetűvé tartó szórendi változás indikátoraként értelmezhető (a kettős kötőszóhasználathoz hasonlóan, l. Tánczos 2013: 96). Ebben az esetben a feltételezett változás azonban nem az orosz eredetű kötőszó mondaton belüli jelenlétével, hanem az

<sup>87</sup> A Blog<sub>1</sub> írója egy helyütt úgy nyilatkozik, hogy az az ún. *suro-požo*, azaz 'kevert', orosz szavakkal és szerkezetekkel elegyített udmurt nyelvváltozat, amelyet blogjában használ, híven tükrözi a beszélt udmurtnak a saját maga által, illetve a falujában használt változatát ([http://udmurto4ka.blogspot.ru/2014/09/blog-post\\_63.html](http://udmurto4ka.blogspot.ru/2014/09/blog-post_63.html)). Amennyiben pedig a Blog<sub>1</sub> szövegei jól tükrözik a szerző falujában beszélt udmurt nyelvváltozat sajátosságait, bizvást feltételezhetjük, hogy egyes beszélők gyakrabban használják udmurt beszédükben az orosz mondatbevezetőket, mint az udmurt *šuiša*-t.



udmurt funkcionális elem abszolút tagmondatvégi pozíciójának meggyengülésével függene össze.

#### 5.3.9.4 A kérdőív eredményei

A mondatbevezető és az alárendelt mondat sorrendjét, illetve az alárendelt mondatban alkalmazott kötőszót a (14)–(15)-ben bemutatott, tárgyi alárendelő mondatokkal teszteltem. (15)-ben a főmondati állítmány 'mond' jelentésű ige – Tánczos (2013: 12) megfigyelése alapján tehát azt várhatjuk, hogy a beszélők ennél a mondatnál a *čto* mondatbevezetőt fogják preferálni a *šuiša* ellenében, illetve hogy a *čto* itt gyakoribbnak és elfogadottabbnak fog bizonyulni, mint (14)-nél. A kettős kötőszóhasználatra a mondatmegítélős és a kétértékelős feladatokkal nem kérdeztem rá; a mondatkiegészítő feladatnál azonban a megadott szavaknál a *šuiša* és a *čto* együttes jelenléte *čto/šuiša* formában lehetővé tette az adatközlők számára, hogy akár mindkét kötőszót használják a mondatban.

(14) *Ataj tod-e, (čto) Saša tunne „kik” bašt-i-z (šuiša).*  
apa tud-PRS.3SG hogy Szása ma kettő kap-PST-3SG hogy  
'Apa tudja, hogy Szása ma kettést kapott.'

(15) *Trešner-jos vera-lo, (čto) sport tuž pajdajo (šuiša).*  
edző-PL mond-PRS.3PL hogy sport nagyon hasznos hogy  
'Az edzők azt mondják, hogy a sport nagyon egészséges.'

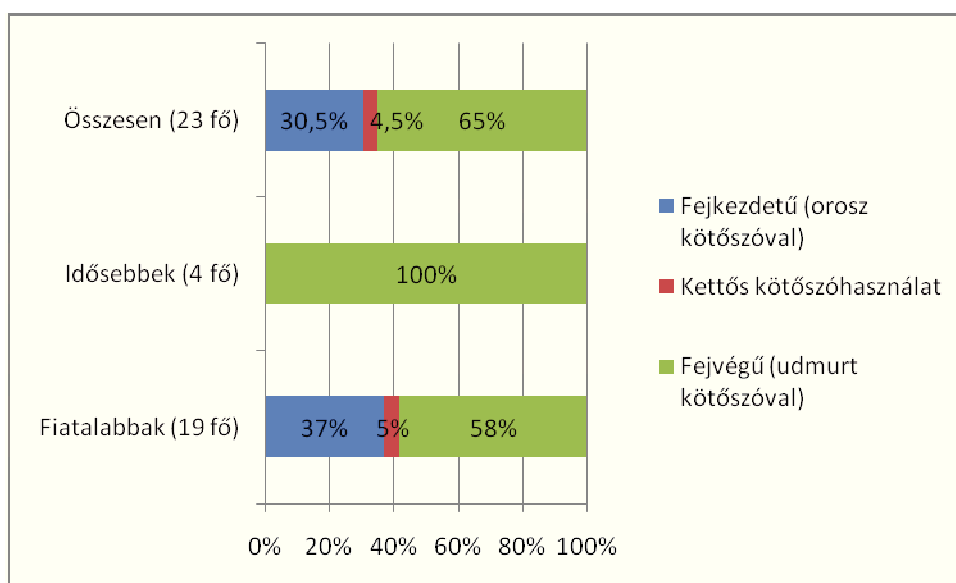
Az eredmények csak részben feleltek meg várakozásomnak: bár a fejkezdetű szórend a (15)-ös mondatnál valóban gyakoribbnak és elfogadottabbnak bizonyult, mint a (14)-esnél, a válaszadók zöme (15)-nél is a fejevégű szórendet preferálta a fejkezdetű ellenében. A tagmondataleji kötőszavas változatot a mondatkiegészítő feladatban (15)-nél az adatközlők 29%-a, (14)-nél pedig 16%-a produkálta, a grammatikalitási ítélethozós feladatban pedig (15)-nél a válaszadók 50%-a, (14)-nél 33%-a ítélte grammatikusnak. A kétértékelős feladatban (14) esetében a kitöltők 20%-a, (15)-nél pedig mindössze 7%-a minősítette egyformán jónak a kétféle szórendi változatot, a fejkezdetű változatot a fejevégűnél jobbnak vagy egyedüli jónak ítélnők aránya pedig a (15)-ös mondat esetében 24% volt, míg az (14)-esnél csupán 3,5%.

A kettős kötőszóhasználat – akárcsak a blogszövegekben – marginálisnak bizonyult, a (14)-es tesztmondatnál a válaszadók 12,5%-a, a (15)-ösnél pedig 8%-uk hozott létre kettős

kötőszavas mondatot. Olyan mondatot, amelyben a kötőszó az alárendelt mondat közepén jelent volna meg, egyetlen adatközlő sem produkált.

A kettős kötőszóhasználat és a fejkezdetű, orosz kötőszavas szerkesztésmód is a fiatalabb korosztályra volt inkább jellemző. (15)-nél kizárólag fiatal adatközlők produkálták a tagmondateleji kötőszavas és a kettős kötőszavas verziót, l. 11. ábra. A mondatmegítélős feladatban a fejkezdetű változatot (14)-nél kizárólag, (15)-nél pedig szinte kizárólag fiatalok minősítették jónak. A kétértékelős feladatban (15)-nél szintén kizárólag fiatalok ítélték a kétféle változatot egyformán jónak vagy a fejkezdetűt a fejkégnél jobbnak. A kétértékelős feladatban a (14)-es mondatnál inkább területi megoszlás mutatkozott, itt ugyanis csak udmurtiai kitöltők – életkoruktól függetlenül – értékelték a két szórendi variánst egyformán jónak vagy a fejkezdetűt a fejkégnél jobbnak.

A tatárföldi idősök ezúttal is következetesen ragaszkodtak a fejké, udmurt kötőszavas változathoz: szinte kizárólag ilyen szórendet produkáltak; egyetlen esetben sem ítélték grammatikusnak a fejkezdetű, orosz kötőszavas szórendi változatot; és minden esetben a fejké alternánst tartották a fejkezdetű változatnál jobbnak vagy egyedüli jónak.



11. ábra: *Mondatbevezető és alárendelt mondat sorrendje* (mondatkiegészítés, (15)-ös mondat)

### 5.3.9.5 Összegzés

A fejké szerkesztésmód összességében gyakoribbnak bizonyult a fejkezdetűnél, a Blog<sub>1</sub> vizsgált szövegrészleteiben azonban a fejkezdetű elrendeződés nem csak gyakoribbnak, hanem egyúttal dominánsnak is bizonyult. A tagmondateleji mondatbevezetők sokféle

grammatikai környezetben előfordulhatnak a mai udmurtban – legalábbis a beszélt és az informális írott nyelvben: állhatnak alanyi, tárgyi és határozói mellékmondatok élén, bevezethetnek kijelentő, kérdő, felszólító mondatokat. Kettős kötőszóhasználat az általam vizsgált szövegekben és a kérdőíves felmérésben ritkán fordult elő. A kérdőív eredményei szerint a kettős kötőszóhasználat és az orosz kötőszavas, fejkezetű szerkesztésmód leginkább a fiatalabb korosztályra, legkevésbé pedig a tatár földi idősebb beszélőkre jellemző.

Az udmurt *šuisa* kötőszó a blogszövegekben szórványosan az alárendelt mondat belsejében is előfordult, ami feltételezésem szerint szintén az eredetileg szigorúan fejevégű szerkesztésmód lazulásáról, a fejkezetű szerkesztésmód felé való elmozdulásáról tanúskodik.

### 5.3.10 Határozói alárendelő kötőszó és alárendelt mondat

#### 5.3.10.1 A vizsgálandó szerkezet

Határozói alárendelő Dryer (1992: 103) olyan, alárendelő kötőszónak is nevezett *lexémákat* ért, amelyek egy határozói funkciójú mellékmondatnak a főmondattal való szemantikai viszonyát kódolják (mint például az (1)–(2) mondatokban az okhatározói *mert* és a feltételes *ha* kötőszavak).<sup>88</sup> Dryer (2013d) továbbá a hasonló funkciót betöltő *kötött morféimákat, szuffixumokat* is a határozói alárendelők közé sorolja. Mivel azonban a határozói alárendelést kifejező kötött morféimák az udmurtban voltaképpen igenévképzők, és mint ilyenek, nem valódi alárendelt mondatokban, hanem nem-finit, mellékmondat értékű szerkezetekben jelennek meg, értekezésemben Dryer (1992) meghatározását követem, és csak azon határozói alárendelők alárendelt tagmondatban elfoglalt pozícióját vizsgálom, amelyek önálló lexémák – vagyis kötőszavak –, és azokat is csak azokban az esetekben, amikor valódi, finit alárendelt mondatban fordulnak elő.<sup>89</sup> A szerkezet feje (igerendű tagja) a határozói alárendelő kötőszó, bővítménye (tárgyrendű tagja) pedig az alárendelt mondat.

---

<sup>88</sup> Határozói funkciójú mellékmondatot valójában ún. aszemantikus tartalomkifejtő (a magyar *hogy* kötőszónak megfeleltethető) kötőszó is bevezethet, l. pl. *Attól fáj a lábam, hogy bicikliztem 340 km-t.* Aszemantikus jellegükből kifolyólag ezek a kötőszavak azonban nem tesznek eleget a határozói alárendelők fentebb ismertetett meghatározásának (a főmondat és az alárendelt mondat között fennálló kapcsolatot csak szintaktikailag jelölik, szemantikailag nem), így e kötőszavakat nem sorolom a határozói alárendelők közé, szórendjüket külön (ahogyan azt Dryer 1992 is teszi), az előző, 5.3.9 fejezetben tárgyaltam.

<sup>89</sup> Tipológiaiilag az SOV nyelvekre inkább az igeneves, az SVO nyelvekre pedig a ragozott ígés, véges tagmondatokkal kifejezett alárendelés a jellemző (Koptjevskaja-Tamm 1994). A funkcionálisan egymásnak megfeleltethető igeneves szerkezetek és alárendelt tagmondatok megoszlását Sutov (1999) és Salánki (2007: 176–180) is vizsgálta az udmurtban – eredményeik a véges alárendelésnek az igeneves szerkezetekkel szembeni térnyeréséről tanúskodnak –, és én is érintem a vonatkozó mellékmondatok elhelyezkedését vizsgáló 5.3.16 fejezetben, így ezzel a témakörrel e helyütt nem foglalkozom.

- (1) *Ma nem a menzán ebédeltem, mert megint csak kotlett és hajdina volt.*  
 (2) *Ha nem lett volna szombaton is órám, el tudtunk volna utazni Kazanyba.*

### 5.3.10.2 A szakirodalom

A vonatkozó szakirodalom (GSzUJ 1962: 327–333; GSzUJ 1974: 50–108; Sutov 1999; UKK 2011: 343–345; Salánki 2007: 181–184) alapján meglehetősen tarka kép rajzolódik ki a határozói alárendelő kötőszavak elhelyezkedéséről. Bizonyos kötőszavak tipikusan az alárendelt tagmondat elején jelennek meg, l. pl. (3): ilyenek az okhatározói *malj ke šuono* 'mert' kötőszó, az oroszból átvett határozói alárendelő kötőszavak (pl. *jes'li* 'ha'), valamint a kérdő-vonatkozó névmásként is használatos kötőszavak (pl. *ku*, *kuke* 'amikor', *kijtjn* 'ahol', *kijzi* 'ahogyan' stb.), l. pl. (4) (az utóbbiak esetenként a mondat belsejében is állhatnak). A kötőszóként is használatos névutók – pl. *bere* 'mivel', *djrja* 'amikor', *seren* 'amiatt, hogy', *mivel*, *čože* 'amíg' – tipikusan az alárendelt mondat végén helyezkednek el, l. pl. (5), bizonyos kötőszavak – *ke* 'ha', *ke no* 'noha' – pedig az alárendelt mondat végén és közepén (utóbbira l. (6)) is megjelenhetnek. Jellemzően az alárendelt mondat közepén áll a *gine* 'amint' kötőszó, az *ugo(š)* 'mivel, mert, hiszen' pedig a tagmondat elején, végén és közepén is állhat. Néhány orosz–udmurt kötőszópár esetében (*jes'li... ke* 'ha', *raz... bere* 'mivel, miután, minthogy', *χοτ'а / kot'... ke no* 'noha') ún. kettős kötőszóhasználat (7) is lehetséges, az alárendelt mondat elején ilyenkor az oroszból kölcsönzött, végén vagy közepén pedig az udmurt kötőszó áll.

- (3) *Oštorma-Jumja-ış mi samoj ber bert-i-mj, malj ke šuono*  
 Ostorma-Jumja-ELA 1PL SUPL későn visszamegy-PST-1PL mert  
*Srednij Kumor-e ötčal'l'a-zj na.*  
 Szrednyij Kumor-ILL meghív-PST.3PL még  
 'Ostorma-Jumjából mi értünk vissza a legkésőbb, mert még Szrednyij-Kumorba is meghívtak minket.' (Blog<sub>1</sub>)
- (4) *Kijtčj muš mumj pukš-e, otčj ik muš palep no.*  
 ahová méh anya ül-PRS.3SG oda PTCL méh raj is  
 'Ahová a méhkirálynő leszáll, oda száll le a méhraj is.' (GSzUJ 1974: 74)

- (5) *Imperial'izm vaň na đirja, čelovečestvo jalan*  
 imperializmus van.PRS még amikor emberiség mindig  
*šulemšugjašk-ono lu-e ažlaň-jn ulon-ez ponna.*  
 aggodalmaskodik-PTCP.NEC lehet-PRS.3SG tovább-INE élet-DET -ért  
 'Amíg az imperializmus létezik, az emberiség mindig aggodalmaskodhat a jövőjéért.'  
 (GSzUJ 1974: 64)

- (6) *Milkjd ke kapči, už no kapči.*  
 kedv ha könnyű munka is könnyű  
 'Ha a kedv jó, a munka is könnyű.' (GSzUJ 1974: 90)

- (7) *Xot'a mon ljdž-i ke=no, al'i nomjr jir-am ug likt-i.*  
 hír 1SG olvas-PST.1SG hír most semmi fej-ILL.1SG NEG.PRS.3SG jön-CNG.SG  
 'Hír olvastam, most semmi nem jut az eszembe.' (Salánki 2007: 181)

A kettős kötőszóhasználat – pontosabban a *raz... bere* 'mivel, miután, minthogy' és a *xot'a... ke no* 'noha' kötőszópárok együttes használata – Salánki megállapítása szerint széles körben elterjedt a mai udmurt beszélőközösségben (tesztmondatait az adatközlők több mint 50%-a grammatikusnak találta), főleg az izsevszki udmurtok és a középső nyelvjárásterület beszélői között, korosztályos bontást tekintve pedig az idősebbek körében (2007: 182). Az utóbbi körülmény Salánki szerint arra utalhat, hogy a szerkezet nem új jövevény az udmurt nyelv rendszerében (ibid.).

### 5.3.10.3 Formális és disztribúciós jelöletlenség; grammatikai rendszeren belüli és textuális gyakoriság

Ahogy az az előző, 5.3.10.2 pontban írottak alapján látható, a mai udmurtban a határozói alárendelő kötőszavak és az alárendelt mondat egymáshoz képesti elhelyezkedésének lehetőségei túlmutatnak a fejező vs. fejezdetű elrendeződés – lineáris értelemben vett – bináris oppozícióján. Kézenfekvő ugyanakkor azt feltételezni, hogy az alárendelt mondat közepén megjelenő kötőszók és a kettős kötőszóhasználat – mint a fejező és a fejezdetű közötti „átmeneti” szerkezetek – a határozói alárendelt mondatok fejezőből fejezdetűvé való átalakulásának folyamatáról tanúskodnak (l. még: Tánczos 2013: 96, 111).

A szórendi különbségek e szerkezettípus esetében szembetűnő jelöltségbeli és

(grammatikai rendszeren belüli) gyakoriságbeli különbségekkel párosulnak.

Ami a jelöletlenség kérdését (l. 2.1.2) illeti, disztribúciósan a tagmondateleji alárendelő kötőszavak tűnnek a legjelöletlenebbnek, mivel ezek összességében többféle szintaktikai környezetben fordulhatnak elő, mint a tagmondatvégi, -közepi vagy a kettős kötőszavak: a helyhatározói alárendelő mondatokat ugyanis kérdő-vonatkozó névmások vezetik be, ezek pedig – ahogyan azt az előző, 5.3.10.2 pontban már említettem – a leggyakrabban az alárendelt mondat elején jelennek meg, l. (4). Formálisan viszont a tagmondatvégi és -közepi kötőszavas szerkesztésmód tűnik jelöletlennek. Egyfelől a kettős kötőszóhasználat természeténél fogva több morféma jelenlétét kívánja meg, mint a „szimpla” kötőszóhasználat, vagyis a kettős kötőszóhasználat formálisan jelöltnek számít a többi elrendeződéssel szemben. Másfelől a főmondatban leginkább bizonyos tagmondateleji kötőszavas alárendelésekben jelenhet meg utalószó, l. (4), a mondatvégi és -közepi kötőszavas alárendelésekben jellemzően nem találunk ilyen elemet.

Ha Hawkins (1983) grammatikai rendszeren belüli gyakoriság-tesztjét (l. 2.1.3.2) alkalmazzuk, a tagmondateleji kötőszavas alárendelés tűnik a leggyakoribbnak: tagmondateleji kötőszavakból ugyanis valamivel több van, mint tagmondatvégiekből; a kettős kötőszópárok száma jól behatárolható és korlátozott, és a jellemzően a tagmondat közepén megjelenő kötőszavakból van a legkevesebb.

Természetesen érdemes volna az egyes kötőszólexémák textuális gyakoriságát is megvizsgálnunk, valamint azt is, hogy adott határozói viszony – például az okhatározás – adott szövegben milyen arányban van mondateleji, mondatközépi és mondatvégi kötőszavas alárendelő mondatokkal kifejezve. Ilyen széles körű vizsgálatot azonban e dolgozat keretei nem tesznek lehetővé. A továbbiakban a textuális gyakoriságot illetően ezért egyetlen kötőszópár, a 'ha' jelentésű, mondatvégi vagy -közepi udmurt *ke*, illetve a tagmondateleji, oroszból átvett *jes'li* feltételes kötőszavak pozicionálási tendenciáira fókuszálok.

#### **5.3.10.4 A szövegvizsgálatok eredményei**

A *jes'li* kötőszó előfordulására, illetve a kettős kötőszóhasználatra a régi szövegrészletekben egyáltalán nem találtam példát, a *ke* kötőszó mondat közepén való megjelenése – a mondatvégi mellett – azonban már ezekben a szövegekben sem volt ritka. A fejevű elrendeződés, vagyis a *ke* tagmondatvégi megjelenése (8) a modern újságszövegekben kizárólagosnak, és a blogszövegekben is gyakorinak bizonyult. Kettős kötőszóhasználat (9a–b) csak a blogszövegekben fordult elő, ott is kifejezetten ritkán (ami Salánki (2007: 182)

eredményeinek ismeretében váratlan); meglepő módon azonban olyan példa is akadt rá, amelyben a *jes'li* nem a tagmondat elején, hanem annak belsejében, a topik után helyezkedett el (9b). Fejkezetű szórend (10a–b) csak a *Blog<sub>1</sub>* vizsgált szövegrészleteiben fordult elő, érdekes módon azonban az orosz és az udmurt kötőszavak együttes (*jes'li ke*) mondateleji megjelenésével is (10b).

		Régi szövegek			Kortárs szövegek				
		fej- végű	mond atko- zépi	fejkez- detű	fejvégű (ke)	mondat- középi (ke)	kettős kötőszó	fejkezetű <i>jes'li</i>	fejkezetű <i>jes'li</i> <i>ke</i>
Újságok	közéleti	2	4	0	1	0	0	0	0
	ifjúsági	–	–	–	14	0	0	0	0
Folklórszövegek		4	4	0	–	–	–	–	–
Dráma		3	6	0	–	–	–	–	–
Blogok összesen		–	–	–	72	49 (35%)	3 (2%)	12 (9%)	6 (4%)
<i>Blog<sub>1</sub></i>		–	–	–	42	40 (39%)	3 (3%)	11 (11%)	6 (6%)
<i>Blog<sub>2</sub></i>		–	–	–	18	4 (17%)	0	1 (4%)	0
<i>Blog<sub>3</sub></i>		–	–	–	6	5 (45%)	0	0	0
<i>Blog<sub>4</sub></i>		–	–	–	6	0	0	0	0

16. táblázat: Határozói alárendelő kötőszó + alárendelt mondat szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészletekben

- (8) *Aśseos juan-jos malpal'l'a-sal-zi ke, šudiś-jos-lj no kapč'i-ges*  
 maga.3PL kérdés-PL gondol-COND-3PL ha játékos-PL-DAT is könnyű-CMPR  
*lu-įsal.*

van-COND.SG

’Ha ők maguk átgondolnák a kérdéseket, a játékosoknak is könnyebb lenne.’ (Blog<sub>2</sub>)

- (9) a. *Eššo no kruto-ges lu-įsal, jes'li soos tancpol-įn ke*  
 még is menő-CMPR van-COND.SG ha 3PL táncparkett-INE ha  
*ekt-įsal-zi, jegit-josįn čoš.*  
 táncol-COND-3PL fiatal-PL-INS együtt

’Még menőbb lenne, ha a táncparketten táncolnának, együtt a fiatalokkal.’ (Blog<sub>1</sub>)

b. *Til'ad udmurt-jos-len jes'li ne šektaškon ke, to ekton da*  
 2PL.GEN udmurt-PL-GEN ha nem megvendéglés ha akkor tánc és  
*šuldirjaškon, no mil'emlj ta vañmjz kel's-e.*  
 szórakozás és 1PL.DAT ez minden tetszik-PRS.3SG  
 'Nálatok, udmurtoknál ha nem evés-ivás, akkor tánc és szórakozás van, de nekünk ez  
 mind tetszik.' (Blog<sub>1</sub>)

(10) a. *Kjži soos-tj džšet-o-d jarat-jnj inkwaž-ez, jes'li gurt-jos-jn*  
 hogyan 3PL.ACC tanít-FUT-2SG szeret-INF természet.ACC ha falu-PL-INE  
*žagkujan bak-jos no övöl?*  
 szemeteskuka tartály-PL is van.NEG.PRS  
 'Hogyan tanítod meg őket a környezetvédelemre, ha a falvakban szemeteskukák  
 sincsenek?' (Blog<sub>1</sub>)

b. *Umoj lu-įsal, jes'li ke programmka-os lešt-įsal-zi.*  
 jó van-COND.SG ha ha programfüzet-PL készít-COND-3PL  
 'Jó lenne, ha készítenének programfüzeteket.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.10.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (11)-ben bemutatott mondatokkal, tagmondatvégi és tagmondatközépi (ige utáni) (11a), valamint tagmondateleji (11b) helyzetekben vizsgáltam a 'ha' jelentésű kötőszavakat. A mondatkiegészítő feladatban a felhasználandó szavak felsorolásánál az udmurt és az orosz kötőszó is meg volt adva *jes'li/ke* alakban. A grammatikalitási ítélethozós feladatban az adatközlőknek a (11b) mondat mindkét kötőszót egyszerre tartalmazó változatáról, a „többértékelős” feladatban pedig – a mondatvégi *ke*-s változaton – kívül a (11a–b)-ban bemutatott variációk mindegyikéről grammatikalitási ítéletet kellett hozniuk.

(11) a. *Arakj-mj (kel's-i-z ke) tñjd (kel's-i-z ke),*  
 pálinka-1PL tetszik-PST.3SG ha 2SG.DAT tetszik-PST.3SG ha



b. *Jes'li (ke) arakj-mj kel's-i-z tijnid,*  
 ha ha pálinka-1PL tetszik-PST-3SG 2SG.DAT  
*ojdo kut ta butilka-jez sör-ad.*  
 PTCL fog.2sgIMP ez üveg-ACC mögött-ILL.2SG  
 'Ha ízlett a pálinkánk, nosza vidd el ezt az üveget magaddal.'

Az eredmények azt mutatják, hogy a kötőszó mondatvégi és -közepi megjelenése gyakoribb és elfogadottabb, mint a mondat elején való megjelenése. A mondatkiegészítő feladatban a kitöltők 60%-a hozott létre fejező tagmondatot; mondatközepi kötőszavasat 30%-uk, fejezőt – általában csak az orosz, ritkábban az orosz és az udmurt kötőszó együttes felhasználásával – pedig 10%-uk. Meglepő módon mondatközepi kötőszavas szerkezetet az orosz *jes'li* (11c), fejezőtű szórendet pedig az udmurt *ke* (11d) kötőszóval is produkált néhány (az utóbbi esetében valójában mindössze egyetlen) adatközlő.

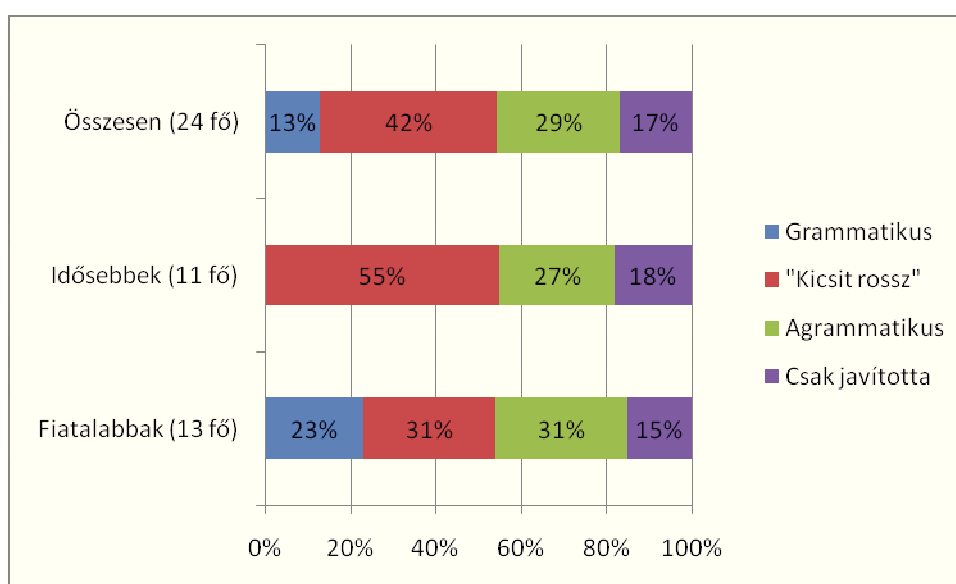
(11) c. *Arakj-mj jes'li kel's-i-z tijnid (...)*  
 pálinka-1PL ha tetszik-PST-3SG 2SG.DAT

d. (?) *Ke arakj-mj kel's-i-z tijnid (...)*  
 ha pálinka.1PL tetszik-PST-3SG 2SG.DAT  
 'Ha ízlett a pálinkánk (...)'

A grammatikalitási ítélethozós feladatban a (11b) mondat mindkét kötőszót egyszerre tartalmazó változatát az adatközlők meglehetősen alacsony arányban (12,5%) ítélték csak grammatikusnak; mintegy egynegyedük, 24%-uk pedig egyértelműen agrammatikusnak minősítette ezt a változatot. (Megjegyzendő, hogy a mondatnak a csak a *jes'li* kötőszót tartalmazó változatának tesztelése feltehetően kedvezőbb eredményt adott volna, a mondateleji kettős kötőszóhasználat ugyanis minden bizonnyal markánsan jelölt szerkezetet eredményez.) A többértékelős feladatban a megadott mondatok közül a kitöltők 72%-a a mondatközepi *ke* kötőszavas mondatot jelölte a legjobbnak vagy egyedüli jónak, 16%-uk egyformán jónak ítélte a mondatközepi *ke*-s és a mondateleji *jes'li (ke)* kötőszavas verziókat, 4%-uk mindhárom tesztelt változatot egyformán jónak ítélte, és szintén 4–4%-uk a szerkezet fejezőtű előfordulásait (11b) jelölte a legjobbnak vagy egyedüli jónak.

A fejezőtű szórendek a fiatal adatközlők körében bizonyultak a legelfogadottabbnak, a fejező szórendhez pedig az idősebbek ragaszkodtak a leginkább. A mondatkiegészítő

feladatban a tatárföldi és az udmurtiai idők is kizárólag fejező tagmondatokat hoztak létre, mondatközépi és mondateleji kötőszavas szórendet tehát – területtől függetlenül – csak a fiatalabb adatközlők egy része produkált. A grammatikalitási ítélethozás feladatban a (11b) mondat mindkét kötőszót egyszerre tartalmazó változatát szintén a – tatárföldi és udmurtiai – fiatalok egy része ítélte csak grammatikusnak, l. 12. ábra. A többértékelős feladatban a mondatközépi és mondateleji kötőszavas szórendeket egyformán jónak ítélő adatközlők szintén a fiatalok közül kerültek ki; az orosz kötőszavas, fejeződetű változatokat a legjobbnak vagy egyedüli jónak jelölők pedig a fiatal udmurtiaiak közül.



12. ábra: *Mondateleji kettős kötőszóhasználat 'ha' jelentésű kötőszóval (jes'li ke)* (grammatikalitási ítélethozás, (11b) mondat)

### 5.3.10.6 Összegzés

A határozói alárendelő kötőszavak elhelyezkedése nagy változatosságot mutat az udmurt nyelvben; a szóban forgó szerkezet fejező, fejeződetű, „fejközepű”, illetve „keretes” – mondatvégi és -eleji kötőszót egyaránt tartalmazó – elrendeződést is mutathat. Szövegvizsgálataim és kérdőíves felmérésem eredményei szerint a 'ha' jelentésű kötőszavak szórványosan olyan pozíciókban is megjelenhetnek, amelyekről a korábbi szakirodalom nem tesz említést: a két kötőszó megjelenhet együttesen, *jes'li ke* formában az alárendelt mondat elején, a *jes'li* pedig nem csak a tagmondat legelején, hanem annak belsejében, a topik után is állhat (kettős kötőszóhasználat esetén is).

A szórendi különbségek e szerkezettípusnál jelöltségbeli és (grammatikai rendszeren belüli) gyakoriságbeli különbségekkel is együtt járnak. A formális jelöletlenség kritériuma

szerint a kötőszó mondat végén és közepén való megjelenése számít jelöletlennek, a disztribúciós jelöletlenség kritériuma szerint azonban a mondateleji; a grammatikai rendszeren belüli gyakoriság kritériuma szerint a fejkezdetű elrendeződés a leggyakoribb, textuálisan viszont – legalábbis a feltételes *ke* és *jes’li* kötőszavak előfordulásait összevetve – a fejevégű.

A kérdőíves vizsgálat eredményei szerint a fiatal udmurtok kedvezőbben ítélik meg a fejkezdetű (*jes’li*-vel vagy *jes’li ke*-vel bevezetett) feltételes alárendelt mondatokat, és – a mondatközepi kötőszavas feltételes mondatokhoz hasonlóan – gyakrabban is használják őket, mint az idősebbek.

### 5.3.11 Kérdő partikula és mondat

#### 5.3.11.1 A vizsgálandó szerkezet

Kérdő partikulán olyan kérdőszót (l. (1a)) vagy klitikumot (1b) értünk, amely eldöntendő kérdést kódol (vagyis olyan kérdést, amelyre ’igen’, ’nem’, vagy ’talán’ jelentésű válasz adható grammatikusan):

- (1) a. *Vajon kaptak kést a vagdalthoz?*  
b. *Kaptak-e kést a vagdalthoz?*

A kérdő partikula és a mondat többi része korrelációs párt alkotnak (Dryer 1992); a szerkezet feje a kérdő partikula, bővítménye pedig a mondat kérdő partikula nélküli része. A kérdő partikulák elhelyezkedése nagy változatosságot mutat a világ nyelveiben: állhatnak a mondat elején vagy végén; a mondat első konstituense után, enklitikus helyzetben; valamely, az igéhez képest meghatározott pozícióban, és egyéb helyzetekben is (Dryer 1992: 102).

#### 5.3.11.2 A szakirodalom

A szakirodalom alapján a kérdő partikulák elhelyezkedése – a határozói alárendelő kötőszavakéhoz hasonlóan (l. 5.3.10.2) – meglehetősen változatos képet mutat az udmurtban. Bizonyos kérdő partikulák (*-a*, *-o*, *-te*) a mondat valamely szavához (az *-a* és az *-o* a fókuszált elemhez (l. (2a)) vagy az állítmányhoz (2b–c), a *-te* a tagadó igéhez) enkliticizálódnak, így a

mondat belsejében (2a–b) vagy annak végén (2c) jelennek meg.<sup>90</sup> A *meda* 'vajon, hát, ugyan' partikula szintén vagy a mondat belsejében, vagy a mondat legvégén áll, a *šat* 'vajon, hát, -e' kérdőszó a szakirodalomban fellelhető példák alapján a mondat belsejében (3a) vagy a mondat elején (3b), az oroszból átvett *neuželi*, illetve *neužto* 'vajon; valóban, csakugyan' pedig tipikusan mondatkezdő pozícióban (4) jelennek meg.

(2) a. *Kyďoke=a vamyšt-i-d, pereš-e?*  
 messzire=e lép-PST-2SG öreg-1SG  
 'Messzire indultál-e, öregapám?' (GszUJ 1962: 346)

b. *Tyrm-o-z=a kužym?*  
 elég-FUT-3SG=e erő  
 'Elegendő lesz-e az erő?' (GszUJ 1962: 346)

c. *So tolon berytsk-i-z=a?*  
 3SG tegnap hazajön-PST-3SG=e  
 'Hazajött tegnap?' (Krasznova 2010: 116)

(3) a. *Tunne šat kwa'eti čislo?*  
 ma vajon hatodik szám  
 'Ma vajon hatodika van?' (GszUJ 1962: 347)

b. *Šat ton jangyś jaratontem jaraton-yn?*  
 vajon 2SG hibás szerelem\_nélküli szerelem-INE  
 'Vajon hibás vagy a szerelem nélküli szerelemben?' (UKK 2011: 348)

(4) *Neužto mon soos šamen uža-ny ug bygat-y?*  
 vajon 1SG 3PL -ként dolgozik-INF NEG.1SG tud-CNG.SG  
 'Én talán nem tudok majd úgy dolgozni, ahogyan ők?' (GszUJ 1962: 347)

---

<sup>90</sup> Az említett partikulák klitikum mivolta ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a szóban forgó partikulák szintaktikailag ne volnának *fejként* analizálhatók.

### 5.3.11.3 A szövegvizsgálatok eredményei

A kérdő partikulák elhelyezkedését kérdőívvel nem, csak írott szövegekben vizsgáltam. Az alábbi táblázat a *šat*, a *meda*, a *neuželi* és a *neužto* kérdő partikulák előfordulásának számát és arányát mutatja a vizsgált szövegekben. Az *-a* enklitikum mondatbeli elhelyezkedésének tendenciáiról l. alább (a *-te* enklitikumnak nem találtam előfordulását a vizsgált szövegekben).

Régi szövegek					Kortárs szövegek		
		fejvégű	mondat- középi	fej- kezdetű	fejvégű ( <i>šat</i> , <i>meda</i> )	mondat- középi ( <i>šat</i> , <i>meda</i> )	fejkezdetű ( <i>neuželi</i> , <i>neužto</i> )
Újságok	közéleti	0	0	0	0	0	0
	ifjúsági	–	–	–	0	0	1
Folklórszövegek		1	0	0	–	–	–
Dráma		18	6 (25%)		–	–	–
Blogok összesen		–	–	–	13	15 (36%)	14 (33%)
<i>Blog<sub>1</sub></i>		–	–	–	12	3 (11%)	12 (44,5%)
<i>Blog<sub>2</sub></i>		–	–	–	11	12 (48%)	2 (8%)
<i>Blog<sub>3</sub></i>		–	–	–	0	0	0
<i>Blog<sub>4</sub></i>		–	–	–	0	0	0

17. táblázat: Kérdő partikula + mondat szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben

Mivel a szóban forgó partikulák a legtöbb szövegben (a *Blog<sub>1</sub>* és a *Blog<sub>2</sub>* kivételével) nem, vagy csak igen alacsony arányban fordultak elő, az egyes szerkesztésmódok gyakoriságáról nem áll módomban megállapításokat tenni. Az mindenesetre látható, hogy a *Blog<sub>1</sub>*-ben az orosz eredetű, mondateleji kérdő partikulák használata – vagyis a fejkezdetű szerkesztésmód – meglehetősen gyakori (44,5%) ennél a korrelációs párnál is.

#### Az *-a* kérdő partikula elhelyezkedése

Ha a mondatrész, amelyre a kérdés vonatkozik, nem azonos az állítmánnyal, az *-a* kérdő partikulával ellátott, fókuszált mondatrész a régi és a kortárs szövegekben is a mondat belsejében helyezkedett el (5a–b), vagyis a partikula mintegy beékelődött a bővítménybe.

- (5) a. *Noš kišno žuč-ez=a, udmurtez=a bašt-o-d?*  
és feleség orosz-ACC=e udmurt-ACC=e vesz-FUT-2SG  
'És feleségül orosz vagy udmurt nőt fogsz elvenni?' (Csajnyikov 1919: 17)

b. *Mon dišetis-in=a užal-o malpa-škodj?*

1SG tanár-INE=e dolgozik-FUT.1SG gondol-PRS.2PL

'Azt gondoljátok, hogy tanárként fogok dolgozni?' (Blog<sub>3</sub>)

Ha a kérdés az állítmányra vagy az egész mondat igazságtartalmára vonatkozik, a régi szövegekben a partikula az állítmányhoz enkliticizálódva, a mondat végén helyezkedett el, l. (6a) (ami nyilvánvalóan az állítmány mondatvégi elhelyezkedésének tendenciájával áll összefüggésben), mögötte legfeljebb 'már', 'még' jelentésű és egyéb partikulák álltak, l. (6b). A kortárs szövegekben azonban – az állítmány mondatbeli „előbbre kerülésével” összefüggésben – a partikula sokszor a mondatban előrébb (de közvetlenül az állítmány után), l. (7) jelent meg. Az állítmány mondatbeli előbbre kerülése tehát az *-a* kérdő partikula előbbre kerülését, vagyis a vizsgált szerkezet fejének a bővítménybe való beékelődését is maga után vonja.

(6) a. *Anaj-ed-lj siče kıl-jos-yz vera-škod=a?*

anya-2SG-DAT ilyen szó-PL-ACC mond-PRS.2SG=e

'Így beszélsz anyáddal?' (Csajnyikov 1919: 11)

b. *Ton tabere mil'emiz udmurt šejen dišet-o-d=a iní?*

2SG ezután 1PL.ACC udmurt módon tanít-FUT-2SG=e már

'Te most majd aztán udmurtra tanítasz minket?' (Csajnyikov 1919: 16)

(7) *Vań=a ulon d'iplom bere?*

van.PRS=e élet diploma után

'Van-e élet a diploma után?' (Blog<sub>1</sub>)

#### 5.3.11.4 Összegzés

A különféle kérdő partikulák mondatbeli elhelyezkedése nagy változatosságot mutat: bizonyos kérdő partikulák a mondat végén vagy közepén, mások a mondat elején, közepén vagy végén, az oroszból átvett kérdő partikulák pedig a mondat elején jelennek meg. Mindez arról tanúskodik, hogy a szóban forgó szerkezet típus nem mutat szigorú fejező elrendeződést, sőt, bizonyos kérdő partikulák esetén a fejező az egyik lehetséges vagy a legtipikusabb elrendeződés. A Blog<sub>1</sub> vizsgált szövegrészleteiben az orosz, mondateleji kérdő partikulák

használata kifejezetten gyakori volt.

Az *-a* kérdő enklitikum a régi szövegekben – az állítmány mondatvégi elhelyezkedésének tendenciájával összefüggésben – a mondat legvégén, az állítmányhoz enkliticizálódva állt, ha a kérdés az állítmányra vagy a mondat egészére vonatkozott: az *-a* kérdő partikulás szerkezet tehát tipikusan fejképző elrendeződést mutatott. A kortárs szövegekben azonban – az állítmány mondatbeli előbbre kerülésével összefüggésben – az állítmányhoz enkliticizálódott *-a* kérdő partikula gyakran a mondat, vagyis a szerkezet bővítményének belsejében jelent meg, ami a fejképző szerkesztésmód lazulásáról tanúskodhat.

### 5.3.12 Kérdőszó és mondat

#### 5.3.12.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben a kiegészítendő kérdésekben megjelenő kérdőszavak és ún. kérdő kifejezések mondatbeli elhelyezkedését vizsgálom. Kiegészítendő kérdésen olyan kérdést értünk, amely alanyi, tárgyi, jelzői vagy határozói funkciójú kérdőszót tartalmaz és nem adható rá „igen” vagy „nem” válasz, l. (1a–b), kérdő kifejezésen pedig magát a kérdőszót (l. (1a)), illetve a kérdőszót tartalmazó szintagmát (l. (1b)) értjük. Ha a kérdő kifejezés megszakított (2), a kérdőszó pozícióját vesszük figyelembe.

- (1) a. *Hányszor járt már az Orosz Föderáció területén?*  
b. *Hány alkalommal járt már az Orosz Föderáció területén?*
- (2) *What are you talking about?*  
'Miről beszélsz?'

A szórendi tipológiában elsőként Greenberg (1963) foglalkozott a kérdő kifejezések mondatbeli elhelyezkedésével. 12-es számú univerzáléja szerint VSO nyelvekben a kérdőszavak és a kérdő kifejezések mindig mondateleji pozíciót foglalnak el, az SOV nyelvekre azonban nem állapítható meg általános szabály a kérdőszók elhelyezkedését illetően (Greenberg 1963: 89). Dryer (2013e) szerint a világ nyelveiben az alábbi két fő kérdőszó-elhelyezkedési mintázat figyelhető meg: 1) a kérdő kifejezés az adott nyelvben kötelezően a mondat elején áll, vagy 2) a kérdő kifejezés az adott nyelvben nem áll kötelezően a mondat elején. A második mintázatot követő nyelvekben a kérdő kifejezések a

leggyakrabban a következő pozíciókban jelennek meg: *in situ* (abban a helyzetben, ahol egy azonos szintaktikai funkciót betöltő nem-kérdő szintagma alaphelyzete volna); fókuszpozícióban; közvetlenül az ige előtt; a mondat végén. Szisztematikus megállapításokat azonban Dryer (2013e) nem tesz arról, hogy milyen tendenciaszerű összefüggések létezhetnek a mondat alapszórendje és a kérdő kifejezés mondatbeli elhelyezkedése között.<sup>91</sup>

Primus (2001: 869) szerint VSO nyelvekben jellemzően a mondat elején, SOV nyelvekben pedig vagy közvetlenül az ige előtt, vagy szintén a mondat elején jelennek meg a kérdő kifejezések (az SVO nyelvek kérdőszó-pozicionálási preferenciáiról az említett forrás sem ejt szót). Elemzése szerint a kérdő kifejezések tipikusan valamely ún. *sentential head*-et (a mondat valamely felsőbb szintű projekciójának fejét), például az igét vagy a mondatbevezetőt közvetlenül megelőző ún. specifikálói pozíciót foglalják el (ibid.). Mondateleji kérdő kifejezésekkel szerinte feltehetően azokban az SOV nyelvekben számolhatunk, amelyekben a mondatbevezető szintén tagmondateleji pozíciót foglal el (ibid.). Tagmondateleji mondatbevezetőt azonban nem-következetes SOV nyelvekben találhatunk (a dryeri korrelációk értelmében SOV nyelvekben tagmondatvégi mondatbevezetőt várnánk), vagyis feltételezhetően olyan SOV nyelvekben, amelyek megindultak a VO-típus felé változás útján. Ha tehát Primus (2001) feltételezése (miszerint mondateleji kérdő kifejezésekkel olyan SOV nyelvekben találkozhatunk, amelyekben a mondatbevezető a tagmondat elején áll) helytálló, a kérdőszavak mondat elején való megjelenése SOV nyelvekben – noha maguk a kérdőszavak nem fejek, hanem frazális kategóriák – az SOV > SVO változás kísérőjelensége lehet. Ezek alapján tehát érdemes lehet a kérdőszavak elhelyezkedését is megvizsgálnunk az udmurtban.

A következőkben arra fogok fókuszálni, hogy a kérdőszavak mondateleji elhelyezkedése mennyire jellemző a mai udmurtra, illetve hogy változott-e a kérdőszavak pozíciója a régi udmurthoz képest. (Adott kérdőszó mondateleji elhelyezkedése természetesen akkor releváns a dolgozatom szempontjából, ha az illető kérdő mondat szórendje eltér egy neki megfeleltethető neutrális, nem-kérdő mondat szórendjétől. Például a mondateleji tárgyi kérdőszavak OSV vagy OAdvV szórendű mondatok esetén érdekesek a számunkra, OV szórend esetén kevésbé, hiszen az utóbbi esetben nem dönthető el, hogy a kérdőszó valójában *in situ*, közvetlenül preverbális, avagy mondateleji pozíciót foglal-e el.)

---

<sup>91</sup> A megállapítások a neutrális kérdő mondatokra vonatkoznak. Az ún. *echo*-kérdések, vagyis a hitetlenkedést, meglepettséget kifejező visszakérdezések szórendje a neutrálistól eltérhet, az angolban például az ilyen kérdésekben nem kerülnek a mondat elejére a (nem-alanyi) kérdőszavak: *You are leaving when?!?* (Dryer 2013e).



### 5.3.12.2 A szakirodalom

A kérdő kifejezések Sutov (1999: 19) és Karakulova–Karakulov (2001: 80) szerint a régi udmurt nyelvben közvetlenül az állítmány előtt helyezkedtek el, a mai udmurtban azonban inkább a mondat elején jelennek meg. (Megjegyzendő, hogy a két lehetőség kombinációját – a mondat élén, közvetlenül az állítmány előtt elhelyezkedő kérdő kifejezés – elvben és gyakorlatban (l. (7e)) sem zárja ki semmi.) A mai udmurtban a GSzUJ (1970: 26) szerint is gyakran maga a kérdőszó áll a kérdő mondatok elején. A Vilkuna (1998) által használt, főként 20. századi szépirodalmi szövegeket tartalmazó korpuszban [Suihkonen, Pirkko (szerk.) 1995. *Udmurt Texts*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura] a kiegészítendő kérdések 43%-ában a kérdőszó közvetlenül az (igei) állítmány előtt állt, 38%-ában pedig nem-közvetlenül előzte meg az (igei) állítmányt (Vilkuna 1998: 207) (arról azonban nem ejt szót Vilku, hogy az utóbbi esetekben a kérdőszó egyúttal a mondat elején is állt-e).

### 5.3.12.3 A szövegvizsgálatok eredményei

A kérdőszavak a kortárs szövegekben és a régi szövegek egy részében is a mondat elején (l. pl. (3)) jelentek meg a leggyakrabban. A Wichmann-féle folklórszövegek azt mutatják, hogy a Sutov (1999: 19) és Karakulova–Karakulov (2001: 80) által a régi udmurtra jellemzőnek tartott tendencia – miszerint a kérdőszavak közvetlenül az állítmány előtt jelentek meg – már a 19. század végén sem volt kizárólagos. A blogokban ugyanakkor a kérdőszavak még nagyobb arányban kerültek a mondat elejére, mint a régi folklórszövegekben és a drámarészletben. A vizsgált szövegek ezenkívül arról is tanúskodnak, hogy a kérdőszavak a mondateleji és a közvetlenül preverbális helyzeten kívül esetenként egyéb pozíciókban, például a mondat legvégén, az állítmány után (4),<sup>92</sup> illetve a mondat belsejében, de nem közvetlenül az állítmány előtt (5) is megjelenhetnek.

- (3) *Ma-lj ton soos-tj mertt-iško-d?*  
mi-DAT SG2 3PL-ACC ültet-PRS-2SG  
'Miért ülteted el ezeket?' (Blog<sub>2</sub>)

---

<sup>92</sup> A kérdőszó mondat végén való megjelenése ugyanakkor – ahogyan azt a (4)-es mondat fordítása illusztrálja -- plusz jelentésárnyalatot ad a kérdésnek (Julija Szpesilova személyes közlése), így valójában erősen jelölt szerkezetet eredményez.

- (4) *Škola-jazi mil'emiz intija-zi kŕtŕj?*  
 iskola-3PL.INE 1PL.ACC elhelyez-PST.3PL hová  
 'Na hová helyeztek el bennünket az iskolájukban?' (Blog<sub>1</sub>)

- (5) (...) *ton mar tatŕn kar-iškod, int'el'l'igentnoj ad'ami?*  
 2SG mi itt csinál-PRS.2SG intelligens ember  
 'Te mit csinálsz itt, intelligens ember?' (Blog<sub>2</sub>)

A mondateleji kérdőszavas példák egy kisebb része nem-igevégű mondat volt, vagyis ezekben a kérdőszót közvetlenül az állítmány követte, a többi bővítmény pedig az állítmány mögött állt, l. pl. (6). Az állítmánynak ez a fajta előrébb kerülése kiegészítendő kérdésekben szintén a VO-típus felé való elmozdulásról tanúskodhat.<sup>93</sup>

- (6) *kŕna ar-jos mŕn-o iŕi so pravilo-os lašaŕ veraškon-jos-ŕengešon-jos?*  
 hány év-PL megy-PRS.3PL már az szabály-PL felől beszélgetés-PL vitatkozás-PL  
 'Hány éve folynak már azokról a szabályokról a beszélgetések és a viták?' (Blog<sub>2</sub>)

		Régi szövegek				Kortárs szövegek			
		Közvet- lenül prever- bális	Mondateleji		Egyéb	Közvet- lenül prever- bális	Mondateleji		Egyéb
			Igevégű mondat	Nem- igevégű mondat			Igevégű mondat	Nem- igevégű mondat	
Újság	közéleti	0	1	0	0	0	0	1	0
	ifjúsági	–	–	–	–	0	2	1	1
Folklórszövegek		4	6 (55%)	1 (9%)	5	–	–	–	–
Dráma		5	15 (71%)	1 (5%)	0	–	–	–	–
Blogok összesen		–	–	–	–	3	115 (73%)	32 (20%)	7
Blog <sub>1</sub>		–	–	–	–	0	25 (66%)	11 (29%)	2
Blog <sub>2</sub>		–	–	–	–	3	64 (74%)	17 (19,5%)	3
Blog <sub>3</sub>		–	–	–	–	0	15 (88%)	2 (12%)	0
Blog <sub>4</sub>		–	–	–	–	0	11 (73%)	2 (8,5%)	2

18. táblázat: Kérdőszavak elhelyezkedése a régi és kortárs szövegrészletekben

#### 5.3.12.4 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a 'kit' jelentésű, tárgyi funkciójú kérdőszó elhelyezkedését vizsgáltam a három zárt kérdéstípussal. A (7)-ben bemutatott tesztmondatok 'A kedvenc énekesét látta' jelentésű

<sup>93</sup> A mondateleji kérdőszót közvetlenül követi az ige például az SVO alapszórendű angolban és olaszban.

válaszmondat kontextusában voltak elhelyezve.<sup>94</sup> A grammatikalitási ítélethozós feladatban az adatközlőknek a mondateleji kérdőszavas, igevégű változatról (l. *(Kin-e)<sub>1</sub>*-es opció) kellett grammatikalitási ítéletet hozniuk; a kétértékelős – jelen esetben inkább „négyértékelős” – feladatban pedig a (7)-ben bemutatott lehetőségek mindegyikét értékelniük kellett.

- (7) *(Kin-e)<sub>1</sub>*    *L'id'ija*    *(kin-e)<sub>2</sub>*    *bazar'ıs*    *(kin-e)<sub>3</sub>*    *adǰ-i-z*    *(kin-e)<sub>4</sub>?*  
 ki-ACC    Lídia    ki-ACC    piac-ELA    ki-ACC    lát-PST-3SG    ki-ACC  
 'Kit látott Lídia a piacon?'

A mondatalkotós feladatnál a kitöltők 42%-a a közvetlenül preverbális, de nem-mondateleji kérdőszót tartalmazó mondatot (l. *kin-e<sub>3</sub>*) produkálta. A tatárföldi adatközlők – egyetlen fiatal adatközlő kivételével – valamennyien ilyen mondatot hoztak létre, és ezt a szórendet produkálta az udmurtiai idősebbek 62,5%-a is; az udmurtiai fiataloknak viszont mindössze a 9%-a használt ilyen sorrendet. A kitöltők 35%-a – valamennyien udmurtiai adatközlők, többségében fiatalok – a mondat elejére, nem közvetlenül az ige elé helyezte a kérdőszót (l. *kin-e<sub>1</sub>*). A kitöltők 11,5%-a – kizárólag udmurtiai fiatalok – mondatbelseji, de nem-közvetlenül preverbális kérdőszavas mondatot hozott létre (*kin-e<sub>2</sub>*), további 11,5% – szintén udmurtiai fiatalok – pedig a mondat elejére tette a kérdőszót, és közvetlenül utána az állítmányt (l. (7')).

- (7)' *Kin-e*    *adǰ-i-z*    *L'id'ija*    *bazar-ıs?*  
 ki-ACC    lát-PST-3SG    Lídia    piac-ELA  
 'id.'

Egyetlen adatközlő sem helyezte azonban a kérdőszót a mondat végére, az állítmány mögé (l. *kin-e<sub>4</sub>*).

A grammatikalitási ítélethozós feladatnál a mondatkezdő kérdőszavas mondatot (*kin-e<sub>1</sub>*) az adatközlők 95%-a grammatikusnak tartotta; kicsit rossznak mindössze egyetlen tatárföldi idősebb adatközlő, egyértelműen agrammatikusnak pedig egyetlen adatközlő sem minősítette. A kérdőszavak mondateleji megjelenése tehát a – produkciós feladatnál egyébként más szórendet preferáló – tatárföldi adatközlők és idősebb udmurtiaiak számára is elfogadhatónak bizonyult.

<sup>94</sup> A (7)-es példában pusztán az adott szórendi változatra való szövegbeli utalás megkönnyítése végett szerepelnek a kérdőszó után számok az alsó indexben.

A „négyértékelős” feladatnál azonban a tatárföldi idők valamennyien a kérdőszó közvetlenül preverbális, nem-mondateleji megjelenését (l. *kin-e<sub>3</sub>*) tartották egyedüli jónak. A tatárföldi fiataloknál, valamint az udmurtiai adatközlőknél körülbelül azonos arányban oszlott meg az utóbbi verziót a legjobbnak vagy egyedül grammatikusnak, a mondateleji kérdőszavas változatot (*kin-e<sub>1</sub>*) a legjobbnak vagy egyedül grammatikusnak, illetve a két változatot egyformán jónak tartók aránya. A kérdőszó mondatbelseji, de nem-közvetlenül preverbális (*kin-e<sub>2</sub>*), valamint mondatvégi (*kin-e<sub>4</sub>*) megjelenését szinte kizárólag udmurtiaiak – közülük is főleg a fiatalok – minősítették grammatikusnak.

### 5.3.12.5 Összegzés

Az általam vizsgált mai udmurt szövegekre, illetve a régi szövegek egy részére is a kérdőszavak mondateleji pozicionálása volt a legjellemzőbb. A mondateleji kérdőszavakat a kérdőíves tesztelés során is grammatikusnak ítélte szinte minden adatközlő. A produkciós feladat eredményei szerint ugyanakkor területi és életkori különbség is mutatkozik a kérdőszavak elhelyezése tekintetében: a mondatkezdő pozíciót az udmurtiai idősebbek egy része, valamint az udmurtiai fiatalok választják, az állítmányt közvetlenül megelőző, nem-mondateleji pozíciót pedig a tatárföldi beszélők és az idősebb udmurtiaiak egy másik csoportja. Továbbá az írott szövegek és a kérdőíves vizsgálat is arra mutatnak, hogy a kérdőszavak esetenként olyan pozíciókban is megjelenhetnek, amelyekről a szakirodalom nem tesz említést: a mondat belsejében, de nem közvetlenül az állítmány előtt, illetve a mondat végén, az állítmány után. A blogokban és az udmurtiai fiatalok nyelvváltozatában ezenkívül nem ritkák az olyan mondatok sem, amelyekben a kérdőszó és az őt közvetlenül követő igei állítmány is a mondat bal periferiáján, a bővítmények előtt jelenik meg (7'). Az ilyen típusú mondatok az OV > VO típusváltás további indikátorai lehetnek.

Az adatok alapján néhány további megfigyelést is tehetünk. Primus (2001: 869) 5.3.12.1-ben ismertetett feltevése – miszerint mondateleji kérdőszavakkal feltehetően azokban az SOV nyelvekben számolhatunk, amelyekben a mondatbevezető szintén tagmondateleji pozíciót foglal el – alapján egyrészt azt kellene feltételeznünk, hogy a mondateleji kérdőszavak nem fordulhatnak elő egyazon alárendelt tagmondatban a mondatvégi *šuiša* mondatbevezetővel. Erre azonban már a mondatbevezető pozícióját tárgyaló 5.3.9.3 alfejezetben is láttunk ellenpéldákat. Primus (2001) feltevése alapján másrészt azt feltételezhetnénk, hogy az udmurtban a kérdőszók mondateleji megjelenése történetileg a tagmondateleji mondatbevezetők megjelenése utánra datálható. Ezt azonban az adatok szintén

cáfolni látszanak: az általam vizsgált régi szövegekben nem találtam előfordulását mondateleji mondatbevezetőnek, a kérdőszavak mondat elején való megjelenése viszont meglehetősen gyakori volt. (A mondateleji kérdőszavak a mai udmurtban is gyakoribbnak és elfogadottabbnak tűnnek, mint a tagmondateleji mondatbevezetők, vö. 5.3.12.3–5 vs. 5.3.9.3–5).

### 5.3.13 Melléknév és hasonlító határozó

#### 5.3.13.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben a melléknév és a hasonlító határozó (*standard of comparison*) egymáshoz viszonyított szórendjét vizsgálom a hasonlító szerkezetekben. A hasonlító szerkezetekben a melléknév jelző (1) és állítmány (2) funkcióját is betöltheti, Dryer (1992) pedig nem pontosítja, hogy az állítmányi vagy a jelzős szerkezeteket – esetleg mindkettőt – tartja korrelációs párnak. Mivel azonban Greenberg (1963) az állítmányi funkciót betöltő melléknéves szerkezetek szórendjét vizsgálta, feltételeztem, hogy Dryer (1992) is az ő hagyományát folytatta, és kutatásom során elsősorban az állítmányi szerepű melléknéves szerkezetekre koncentráltam. A jelzői hasonlító szerkezeteket csak érintőlegesen foglalkozom, a kérdőíves vizsgálat során ezeket mindössze egyetlen tesztmondattal vizsgáltam (l. 5.3.13.5.2).

A hasonlító határozót kifejezheti esetragos ((1), (2a)) vagy névutós adpozíciós főnév, illetve alárendelt mondat (2b). A szerkezet feje (igerendű tagja) a melléknév, bővítménye (tárgyrendű tagja) pedig a hasonlító határozó.

- (1) *Nem ismerek Bélánál irritálóbba alakot.*
- (2) a. *Udmurtiában a tél hosszabb a nyárnál.*  
b. *Udmurtiában a tél hosszabb, mint a nyár.*

#### 5.3.13.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

A hasonlító szerkezetben a melléknév a közép fok jele nélkül vagy a *-ges* (egyes nyelvjárásokban *-gem*) közép fokjellel ellátott (3) alakban áll; mellette – a kijelentő mód jelen időtől eltérő igeidőkben és -módokban, illetve tagadó ragozásban – kopula jelenik meg (4). A hasonlító határozót ablatívuszi esetű (3) vagy a *śariś* 'ról/-ről' névutóval ellátott (4) főnév

fejezi ki.

- (3) *Kofe čaj-leš českit(-ges).*  
kávé tea-ABL finom(-CMPR)  
'A kávé finomabb a teánál.'

- (4) *Kofe čaj šariš českit(-ges) val.*  
kávé tea -rÓl finom(-CMPR) van.PST  
A kávé finomabb volt a teánál.'

A blogok tanúsága szerint a hasonlító határozó az oroszból átvett *čem* 'mint' kötőszóval is kapcsolódhat a melléknévhez:

- (5) (...) *so-len probl'ema-os-iz badžim-ges, čem tinad.*  
3SG-GEN probléma-PL-3SG nagy-CMPR mint 2SG.GEN  
'Az ő problémái nagyobbak, mint a tied.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.13.3 A szakirodalom

A leíró nyelvtanok és a nyelvkönyvek (GSZUJ (1962); Kozmács 1998; Szamarova–Sztrelkova 2011) *bővítmény-fej* szórendben ismertetik a szóban forgó szerkezetet, a szakirodalmi források nagy része azonban nem tartalmaz a szerkezet szórendjére vonatkozó megállapításokat. Asztalos–Tánczos (2014) azonban megemlíti, hogy – legalábbis az állítmányi funkciójú mellékneges szerkezetnél – azonos kontextusban is előfordulhat mind a fejező, mind a fejkezdető sorrend:<sup>95</sup>

- (6) *Taňa Aňa-leš koj-ges.*  
Tánya Anna-ABL kövér-CMPR  
'Tánya kövérebb, mint Anna.' (Asztalos–Tánczos 2014)

---

<sup>95</sup> A példák korábbi kérdőíves felméréséből származnak; az adatközlőknek az ide vonatkozó feladatnál egy rajzon szereplő két emberalakot kellett írásban összehasonlítaniuk.

(7) *Aňa žužit-ges Taňa-leš.*

Anna magas-CMPR Tánya-ABL

‘Anna magasabb, mint Tánya.’ (ibid.)

#### 5.3.13.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A vizsgált régi szövegekben, a mai újságszövegekben, valamint a *Blog*<sub>3</sub>-ban és a *Blog*<sub>4</sub>-ben nem találtam (elegendő) előfordulását a szerkezetnek. A *Blog*<sub>1</sub>-ben és a *Blog*<sub>2</sub>-ben a fejező elrendeződés fordult elő gyakrabban,<sup>96</sup> ugyanakkor a fejkezdetű példák aránya sem volt elhanyagolható.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejező	fejkezdetű	fejező	fejkezdetű
Újságok	közéleti	0	0	0	0
	ifjúsági	–	–	0	0
Folklórszövegek		0	1	–	–
Dráma		0	0	–	–
Blogok összesen		–	–	20	9 (31%)
<i>Blog</i> <sub>1</sub>		–	–	9	5 (36%)
<i>Blog</i> <sub>2</sub>		–	–	11	4 (27%)
<i>Blog</i> <sub>3</sub>		–	–	0	0
<i>Blog</i> <sub>4</sub>		–	–	0	0

19. táblázat: *Melléknév + hasonlító határozó szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben*

A blogokban a legtöbb fejkezdetű példában a hasonlító határozót az orosz *čem* ‘mint’ kötőszó vezette be, l. pl. (5). A (8)-as példa azt illusztrálja, hogy a halmozott – grammatikailag súlyos – hasonlító határozók feltehetően hajlamosabbak a melléknév mögött jelenni meg.

<sup>96</sup> A jelzői szerepű mellékeveknél kizárólagos volt ez az elrendeződés.

- (8) Kontextus: Az aktív élet a legjobb módja annak, hogy túllendüljünk a csalódásokon.'

*So umoj-ges narkot'ik-jos-leš, heroin-leš, šokolad-leš, ažpal-ad*  
 3SG jó-CMPR kábítószer-PL-ABL heroin-ABL csokoládé-ABL előre-2SG.ILL  
*pel't-iš töl-leš, badžim skorost'-leš, jaraton-leš, kofein-leš,*  
 fúj.PTCP.IPFV szél-ABL nagy sebesség-ABL szerelem-ABL koffein-ABL  
*S. Matvejev-len "Šuži" roman-ez-leš, 2012 ar-len kutskon-ez-leš,*  
 Sz. Matvejev-GEN Bolond regény-3SG-ABL 2012 év-GEN kezdet-3SG-ABL  
*Mario Kasas-leš, vaň šudon-jos-leš, vős karon-jos-leš (...).*  
 Mario Casas-ABL minden játék-PL-ABL fájdalom csinálás-PL-ABL

'Jobb a kábítószereknél, a heroinnál, a csokoládénál, a menetszélnél, a nagy sebességnél, a szerelemnél, a koffeinnél, Sz. Matvejev „Bolond” című regényénél, a 2012-es év kezdeténél, Mario Casasnál, minden játéknál, fájdalomnál (...).' (Blog<sub>2</sub>)

### 5.3.13.5 A kérdőív eredményei

#### 5.3.13.5.1 Az állítmányi mellékneves szerkezet

Az állítmányi funkciójú melléknév pozícióját a (9)–(12)-ben bemutatott mondatokkal vizsgáltam. A (9)-es és a (10)-es mondatban a hasonlító határozó tulajdonnév, vagyis specifikus, határozott főnév. A (11)-es és a (12)-es generikus mondatok, (12)-ben a hasonlító szerkezet állandósult szókapcsolatot alkot. A (10)-es és a (12)-es mondatban a melléknév a középfokjel nélküli alakjában áll. Feltételezésem az volt, hogy az adatközlők a fejkezetű sorrendet a tulajdonnévi hasonlító határozót és a középfok morfológiai jelével ellátott melléknevet tartalmazó (9)-es mondatban fogják a legmagasabb arányban produkálni és elfogadni, a legalacsonyabb arányban pedig az állandósult szókapcsolatot tartalmazó, generikus (12)-es mondat esetében.

- (9) Kontextus: 'Két gyerekem van.'

*Žeňa (L'era-leš) badžim-ges (L'era-leš), so-lj 21 ares inī.*  
 Zsenya Lera-ABL nagy-CMPR Lera-ABL 3SG-DAT 21 éves már  
 'Zsenya idősebb Leránál, már 21 éves.'



(10) Kontextus: 'Két kollégám van: Léna és Ljuda.'

*L'ena (L'uda-leś) jegit (L'uda-leś).*

Léna Ljuda-ABL fiatal Ljuda-ABL

'Léna fiatalabb Ljudánál.'

(11) Kontextus: 'A hiúz erdőben él.'

*So (koćiš-leś) badźim-ges (koćiš-leś).*

3SG macska-ABL nagy-CMPR macska-ABL

'Nagyobb, mint egy macska.'

(12) Kontextus: 'A zergeboglárról'

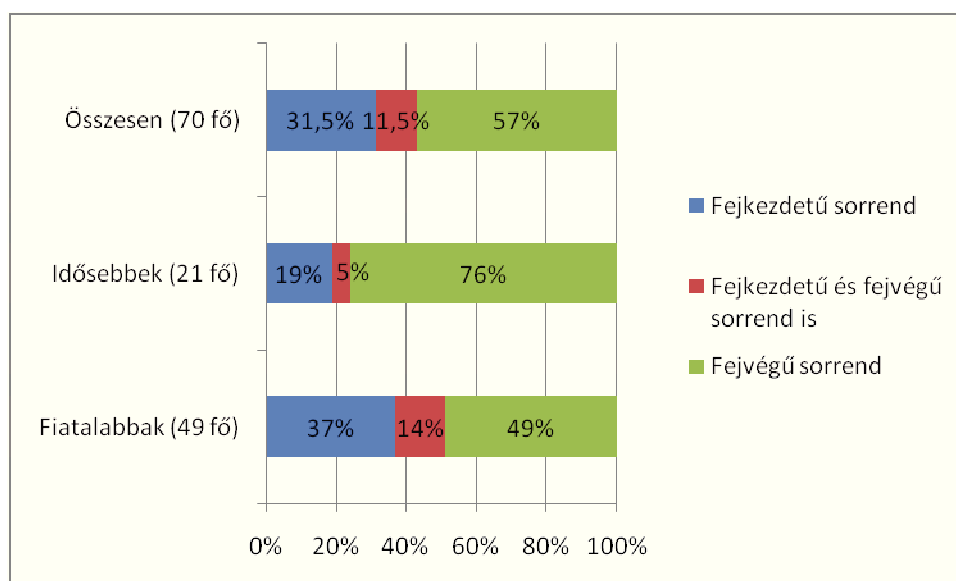
*Italmas śaska (ćeber-leś no) ćeber (ćeber-leś no).*

zegeboglár virág szép-ABL is szép szép-ABL is

'A zergeboglár gyönyörű (szebbnél szebb).'

A mondatkiegészítő kérdéseknél a középfokjel nélküli melléknéves (10)-es mondatban valamivel többen (45%) használtak fejkezdetű sorrendet, mint a (9)-es mondatban (34%). A generikus (11)-es mondatot a kitöltőknek mindössze a 15%-a, az állandósult kifejezést tartalmazó generikus (12)-es mondatot pedig egyetlen adatközlő sem egészítette ki *melléknév–hasonlító határozó* sorrendű szerkezettel. A grammatikalitási ítélethozós feladatnál a (9)-es mondat bizonyult a leginkább elfogadhatónak (az adatközlők 75%-a tartotta grammatikusnak, míg a többi mondatnál ez az arány 40–50% között mozgott). Az eredmények tehát részben megfeleltek előzetes elvárásaimnak.

A szerkezet szórendjét a 3.3.1.4 pontban bemutatott nyitott kérdéssel is teszteltem. Az adatközlőknek két, egymástól láthatóan különböző emberalakot kellett néhány mondatban összehasonlítaniuk egy sematikus rajz alapján. Az emberalakokhoz tulajdonnév is volt rendelve, vagyis specifikus, határozott alanyt és hasonlítási etalont tartalmazó mondatokat vártam az adatközlőktől. A kitöltők 31%-a fejkezdetű, 57%-a fejjégű sorrendet használt, 11%-uk pedig *hasonlító határozó–melléknév* és *melléknév–hasonlító határozó* sorrendű szerkezeteket is produkált. A fiatalabbak az idősebeknél valamivel nagyobb arányban alkottak fejkezdetű szerkezeteket, l. 13. ábra. Megjegyzendő, hogy ennél a feladatnál az adatközlők nem produkáltak olyan fejkezdetű szerkezeteket, amelyekben a melléknév a középfokjel nélküli alakban állt volna (vagyis a középfokjel nélküli melléknévvel kizárólag fejjégű szerkezeteket hoztak létre).



13. ábra: *Melléknév és hasonlító határozó sorrendje* (nyitott kérdéstípus)

A fejkéző szórendhez összességében a tatárköltői idősebb adatközlők ragaszkodtak a leginkább: egyetlen fejkezdetű szerkezetet sem ítélték grammatikusnak és csak elenyésző mértékben produkálták azokat, a kétértékelős feladatnál pedig következetesen a fejkéző változatokat találták jobbnak. A mondatkiegészítő feladatnál az udmurtiai adatközlők válaszaiban is mutatkozott korosztályos különbség: az idősebbek a (11)-es mondatnál egyáltalán nem, a (10)-esnél pedig a fiataloknál alacsonyabb arányban használták fejkezdetű szórendet (a (9)-es mondatnál azonban az udmurtiai idősebbek is az udmurtiai fiatalokhoz hasonló arányban – 42% vs. 40% – produkáltak *melléknév–hasonlító határozó* szórendet). Végezetül a kétértékelős feladatnál kizárólag az udmurtiai fiatalok között voltak olyanok – nem is kevesen –, akik a fejkezdetű szórendet jobbnak ítélték a fejkézőnél (a (9)-es mondat esetében a 36%-uk, a (3)-asnál a 40%-uk adott ilyen értékelést).

#### 5.3.13.5.2 A jelzős szerkezet

A jelzős szerkezet összetevőinek sorrendjét az alábbi – középfokjellel ellátott melléknevet és határozott főnévi hasonlító határozót tartalmazó – mondattal teszteltem:

- (13) *Mon todmatsk-i*                      *čeber-ges*    *kart-e-leš*            *pijaš-en (...).*  
 3SG megismerkedik-PST.1SG    szép-CMPR    férj-1SG-ABL    fiú-INS  
 'Megismerkedtem egy, a férjemnél szebb fiúval (...).'

Feltételezésemet – miszerint a fejkezdetű sorrend a jelzős szerkezetnél egyértelműen

agrammatikusnak fog mutatkozni – az eredmények cáfolni látszanak: a mondatkiegészítő feladatnál az adatközlők 16%-a – szinte kizárólag fiatal adatközlők, tatárföldiek és udmurtiaiak egyaránt – fejkezetű sorrendet használt; a grammatikalitási ítélethozós feladatnál a kitöltők 47%-a – akik valamennyien a fiatalabb korosztályba tartoztak – grammatikusnak ítélte a fejkezetű szerkezetet; a kétértékelős kérdésnél pedig a fiatal adatközlők 14%-a egyformán jónak találta a kétféle sorrendet, szintén 14%-uk pedig a fejkezetű sorrendet tartotta jobbnak vagy egyedüli jónak. Mindez egyébként egybevág a határozói vonzatos jelzői szerepű mellékneveknél kapott eredményekkel (l. 5.3.14.5) – úgy tűnik tehát, hogy a fiatal adatközlők egy része számára grammatikus a *melléknévi jelző-határozói bővítmény* sorrend.

#### 5.3.13.6 Összegzés

A szövegvizsgálatok és a kérdőív tanúsága szerint az állítmányi mellékneves szerkezetnél gyakoribb a fejező elrendeződés, de a fejkezetű szórend előfordulása sem marginális, még neutrális szövegkörnyezetben sem. A hasonlító határozó adataim szerint leginkább akkor hajlamos a melléknév mögé kerülni, ha tulajdonnév fejezi ki, vagy ha grammatikailag súlyos, illetve ha a melléknév el van látva a középfok jelével. A fejkezetű sorrendet a legnagyobb mértékben az udmurtiai fiatalok használják, a fejező szerkezetekhez pedig a tatárföldi idősebbek ragaszkodnak a leginkább.

A kérdőív eredményei alapján úgy tűnik, hogy a fiatal udmurtiai és tatárföldi adatközlők egy része számára még a jelzős szerkezetnél is grammatikus a *melléknév-hasonlító határozó* sorrend.

### 5.3.14 Melléknév és határozói vonzata

#### 5.3.14.1 A vizsgálandó szerkezet

Bizonyos melléknevek – mint alaptagok – kötelező (1) vagy fakultatív (2) határozói vonzatokat írnak elő. A vonzatok mind a jelzői (2a), mind az állítmányi ((1a–b), (2b)) szerepet betöltő melléknév mellett megjelennek vagy – amennyiben fakultatív vonzatról van szó – megjelenhetnek. A vonzatot a magyarban kifejezheti például esetragos főnév (2a–b) vagy

névmás, főnévi igeneves szerkezet (1a) vagy alárendelt tagmondat (1b):<sup>97</sup>

- (1) a. *Az elnök úr szerint az igazi férfi bármikor kész hadba vonulni a hazájáért.*  
b. *Az elnök úr szerint az igazi férfi bármikor kész arra, hogy hadba vonuljon a hazájáért.*
- (2) a. *Külföldi tanárok és diákok tucatjai érkeznek évente a (Kalasnyikov fegyvergyárról) híres Izsevszkbe.*  
b. *Izsevszk messze földön híres (a fegyvergyáráról).*

(A középfokú hasonlító szerkezetben a melléknevek ún. hasonlító határozóval bővíthetnek, e típusú szerkezet udmurt megfelelőjét azonban – a szórendi tipológiai hagyományt követve – külön fejezetben (5.3.13) tárgyaltam.)

#### 5.3.14.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

A melléknév határozói vonzatát az udmurtban a leggyakrabban esetragos főnév (3) vagy névmás, esetleg főnévi igeneves szerkezet (4) fejezi ki (Jefremov 2015: 234–235). Az állítmányi funkciót betöltő melléknév mellett jelen idő kijelentő módban, állító mondatokban általában nem jelenik meg kopula (4) (tartósan fennálló tulajdonság kifejezésekor azonban megjelenhet mellette a *lujnj* létige megfelelő személyű és számú alakja (5)). Minden más esetben a kopulával együtt alkot a melléknév (névszói-igei) állítmányt (3):

- (3) (...) *ažlo mon čik no öj val todmo so-len tvorčestvo-jen-iz.*  
korábban 1SG egyáltalán is NEG.PST van.PST ismerős 3SG.GEN munkásság-INS-3SG  
'Korábban egyáltalán nem ismertem a munkásságát.' (Blog<sub>1</sub>)

- (4) Kontextus: A szerző javaslatokat ad, hogyan lehetne újjáéleszteni egy udmurt kávézót  
*Mi daś l'itžjt-jos otin leštjl-jnj.*  
1PL kész irodalmi\_est-PL ott csináljat-INF  
'Készek vagyunk irodalmi esteket tartani ott.' (Blog<sub>2</sub>)

---

<sup>97</sup> A főnévből képzett, minőség- és mennyiségjelzővel bővíthető viszonyító melléknevekkel (pl. *vörös hajú, ötvenkilenc éves*) nem foglalkozom dolgozatomban: az ilyen típusú szerkezeteknél ugyanis valójában „nem a melléknevek bővülnek melléknevekkel, hanem azok a főnevek, melyekhez a melléknévképző kapcsolódott, vö. *műanyag flakon* → (*műanyag flakon*)os üdítő; *sós víz* → (*sós víz*)ű tenger” (Lengyel 2000a: 148).

- (5) *Kuddirja pot-e, Ižkar so konstruktor-jos-in no pičal-jos-in-iz*  
néha tűnik-PRS.3SG Izsevszk 3SG konstruktőr-PL-INS és fegyver-PL-INS  
*gine todmo lu-e šujša.*  
csak ismert van-PRS.3SG hogy (Blog<sub>2</sub>)  
'Néha úgy tűnik, hogy Izsevszk csak a konstruktöreiről és a fegyvereiről ismert.'

### 5.3.14.3 A szakirodalom

A vonzatos melléknevek egyelőre igen kevésbé kutatott területét képezik az udmurt nyelvtudománynak (Jefremov 2015: 234). Ennek egyik lehetséges oka, hogy a melléknevek az udmurtban csak korlátozott mértékben képesek saját vonzatstruktúrát kialakítani (Jefremov 2015: 231), vagyis a vonzatos melléknevek száma meglehetősen csekély. A melléknévi vonzat kérdéskörével a legrészletesebben Jefremov (2015) foglalkozik, de szórendi megállapításokat nem tesz (az általa idézett példákban azonban – egy, állítmányi funkciót betöltő melléknevet tartalmazó, emfatikus mondat kivételével (6)<sup>98</sup> – fejező szerkezeteket találunk).

- (6) (...) *duno ton mil'emlj, vordsk-em muzjem-mj (...)*  
drága 2SG 1PL.DAT születik-PTCP.PRF föld-1PL  
'Drága vagy te minékünk, szülőföldünk!' (Jefremov 2015: 234)

Az udmurt szórenddel kapcsolatos szakirodalom szintén nem foglalkozik külön a vonzatos melléknevek szórendjével, így a szakirodalom alapján legfeljebb annyit feltételezhetünk, hogy a szórendre vonatkozó általános megállapításokat – miszerint az udmurtban a bővítmények általában megelőzik a fejet, az állítmány bővítményei azonban követhetik is az állítmányt (l. 4.1.2 – 4.1.4) a vonzatos melléknevekre is érvényesnek gondolják az egyes szerzők. Ennek értelmében a jelzői szerepű melléknevek vonzatai megelőznék a melléknevet, az állítmányi funkciót betöltő melléknevek vonzatai pedig az állítmány előtt és után is állhatnának.

### 5.3.14.4 A szövegvizsgálatok eredményei

Az írott szövegekben igen kevés előfordulását találtam a szerkezetnek – ez alighanem szintén azzal a ténnyel magyarázható, hogy az udmurt nyelvben viszonylag kevés vonzatos melléknév van. Jelzői szerepű vonzatos melléknévre mindössze egyetlen (*vonzat–melléknév* sorrendű,

<sup>98</sup> A (6)-os mondatban a melléknév valójában nem vonzattal, hanem szabad határozóval bővül.

vagyis fejbégű) példát találtam. A blogok tanúsága szerint ugyanakkor ha a melléknév állítmányi szerepét tölti be, a vonzat a melléknév után is állhat, noha a fejbégű elrendeződés itt is gyakoribb volt.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejbégű	fejkezdetű	fejbégű	fejkezdetű
20.	Újságok közéleti ifjúsági	0	0	2	0
		–	–	2	1 (33%)
	Folklórszövegek	0	0	–	–
	Dráma	0	0	–	–
	Blogok összesen	–	–	19	10 (34,5%)
	Blog <sub>1</sub>	–	–	4	4 (50%)
	Blog <sub>2</sub>	–	–	14	4 (22%)
	Blog <sub>3</sub>	–	–	0	0
	Blog <sub>4</sub>	–	–	1	2 (67%)
					táblázat:

*Melléknév + határozói vonzata szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben*

A fejkezdetű szórendi változat a leggyakrabban jelölt mondatokban, kérdés (7) és tagadás (3) esetén fordultak elő, de az előző, 5.3.14.3 pontban idézett (4)-es mondat azt mutatja, hogy kijelentő módú, neutrális információs szerkezetű mondatban sem kizárt a *melléknév–határozói vonzat* sorrend.

- (7) *Noš daš=a muket kalik-jos udmurt kil-ez dišet-ini?*  
 de kész=Q más nép.PL udmurt nyelv-ACC tanul-INF  
 'De készen állnak-e más népek arra, hogy udmurt nyelvet tanuljanak?' (Blog<sub>4</sub>)

#### 5.3.14.5 A kérdőív eredményei

Az állítmányi (8) és a jelzői (9) szerepű vonzatos melléknevek szórendjét is egy-egy – egymással összefüggő szöveget alkotó – mondattal vizsgáltam a kérdőívben:

(8) Kontextus: 'Az udmurtiai forrásokról'

*Udmurt'ija (ošmes-jos-ın) uzır (ošmes-jos-ın).*

Udmurtia forrás-PL-INS gazdag forrás-PL-INS

'Udmurtia gazdag forrásokban.'

(9) *Ta (ošmes-jos-ın) uzır (ošmes-jos-ın) šajer-ın tros pörtem pumo*  
ez forrás-PL-INS gazdag forrás-PL-INS ország-INE sok különféle fajtájú  
*mińheral'noj vu lu-e bašt-ınj.*

ásványi víz lehet-PRS.3SG vesz-INF

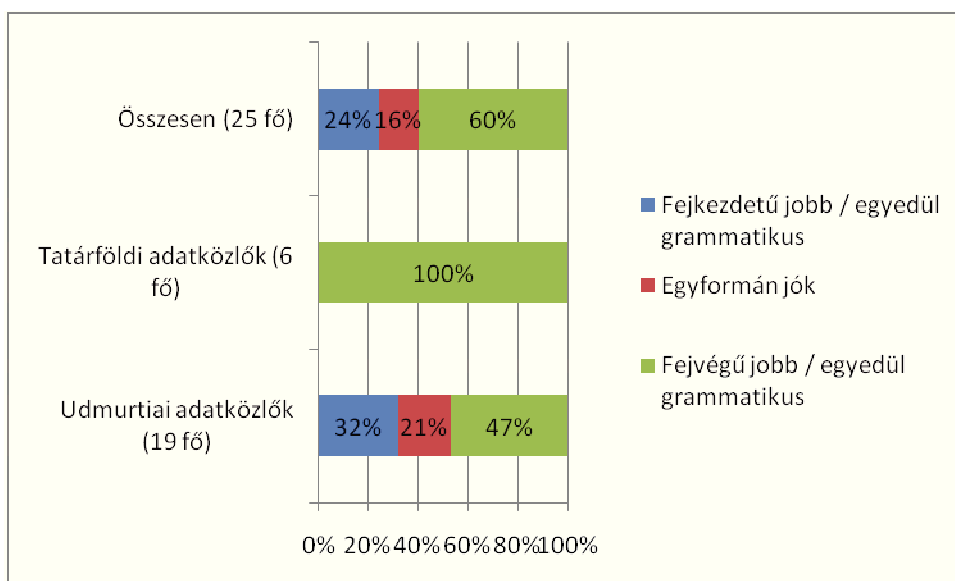
'Ebben a forrásokban gazdag országban sokféle ásványvizet lehet venni.'

Az állítmányi szerepű melléknév esetében a mondatkiegészítő feladatnál az adatközlőknek körülbelül a fele (48%-a) használt fejkezetű sorrendet, a grammatikalitási ítélethozásnál pedig a kitöltők igen nagy hányada, 86%-a ítélte grammatikusnak ugyanezt a sorrendet. Az udmurtiai adatközlők a tatársztániaknál magasabb arányban választották (61% vs. 22%) és ítélték jónak (100% vs. 40%) a fejkezetű szórendet. A tatársztáni idősök egyáltalán nem produkáltak fejkezetű szórendet, Udmurtiában azonban nem mutatkozott korosztályos különbség a kitöltők választásaiban.

A jelzői funkciót betöltő melléknévnél várakozással ellentétben – miszerint a *melléknév–határozói vonzat* sorrend itt egyértelműen agrammatikusnak fog mutatkozni – a mondatkiegészítő feladatnál a kitöltőknek több mint az egyharmada (39%-uk) használt fejkezetű sorrendet, a grammatikalitási ítélethozás feladatnál pedig több mint a felük (57%-uk) találta grammatikusnak ugyanezt a sorrendet, és csak mintegy 5%-uk egyértelműen agrammatikusnak. Az állítmányi szerepű mellézneves szerkezettel összehasonlítva ugyanakkor itt az adatközlők kisebb hányada használta, illetve ítélte jónak a fejkezetű sorrendet. A fiatal korosztályba tartozó adatközlők az idősebbekkel összehasonlítva jóval nagyobb arányban egészítették ki fejkezetű szerkezettel (47% vs. 17%) a mondatot (a tatársztáni idősök kivétel nélkül fejező szórendet használtak), és szintén jóval nagyobb arányban találták grammatikusnak a szóban forgó szórendet (83% vs. 22%).

A kétértékelős feladat eredményeiben csak területi különbség mutatkozott: a tatárföldi adatközlők életkoruktól függetlenül mindannyian a fejező szórendet értékelték jobbnak a fejkezetűvel szemben mind az állítmányi (l. 14. ábra), mind a jelzős szerkezetnél. Az udmurtiaiak között viszont – szintén életkortól függetlenül – akadtak olyan kitöltők, akik egyformán jónak minősítették a két szórendi variánst, vagy a fejkezetű szórendet tartották

jobbnak.



14. ábra: *Állítmányi melléknév–vonzat sorrend* (kétértékelős feladat, (8)-as mondat)

#### 5.3.14.6 Összegzés

Noha a vizsgált mai írott szövegekben az állítmányi szerepű melléknévnél a fejvégű szórend mutatkozott gyakoribbnak, a fejkezdetű szórendek aránya sem volt elhanyagolható (össz. 33%). A melléknévi állítmány–vonzat sorrend információszerkezetileg neutrális mondatokban is előfordulhat. A kérdőívben az adatközlők az állítmányi szerkezetnél a értekezésében vizsgált többi szerkezethez képest viszonylag magas arányban produkáltak fejkezdetű sorrendet és tartották azt grammatikusnak. A tatárföldiek – különösen a tatárföldi idősebbek – itt is konzervatívabbnak mutatkoztak az udmurtiaiaknál; az udmurtiai adatközlőknél azonban csak a jelzős szerkezeteknél mutatkozott életkori megoszlás választásaikat illetően.

Meglepő módon a jelzős szerkezetet is az adatközlők viszonylag magas százaléka produkálta és tartotta jónak fejkezdetű sorrendben.



### 5.3.15 Főnévi birtokszó és birtokos jelző

#### 5.3.15.1 A vizsgálandó szerkezet

Ebben az alfejezetben olyan szintaktikai szerkezeteket vizsgálunk, amelyek birtokviszonyt<sup>99</sup> fejeznek ki, és a birtokost kifejező főnév vagy névmás (mint bővítmény) egyetlen nominális szintagmát alkot a birtokot kifejező főnévvel (mint fejjel), l. (1a–b).<sup>100</sup>

- (1) a. *Vologya teáját szűrt vízből készítettem.*  
b. *Vologyának a teáját szűrt vízből készítettem.*

A szerkezet elemeinek sorrendjét bizonyos nyelvekben befolyásolja az, hogy elidegeníthető vagy elidegeníthetetlen<sup>101</sup> birtokviszony áll-e fenn a birtok és a birtokos között (Dryer 2013f). Más nyelvekben pedig az határozhatja meg a szórendet, hogy a birtokost főnév vagy névmás fejezi-e ki (ibid.): például az oroszban a főnévi birtokosok mindig követik (2a), a személyes és a birtokos névmási birtokosok azonban megelőzik a birtokot (2b):

- (2) a. *dissertacija Eriki*  
disszertáció Erika.GEN  
'Erika disszertációja'
- b. *eë dissertacija*  
3SG.GEN.F disszertáció  
'a disszertációja'

---

<sup>99</sup> A birtokviszony itt széles értelemben értendő, vagyis a tulajdonláson (pl. *Vologya dácsája*) kívül bizonyos egyéb szemantikai kapcsolatokat kifejező szerkezetek is ide sorolandók (ha azok morfoszintaktikai megformáltsága megegyezik az adott nyelvben a tulajdonlást kifejező adnominális birtokos szerkezetek megformáltságával). Ide tartozhatnak tehát bizonyos rész-egész viszonyt (entitások és egyes részeik, alkotóelemeik, élőlények és testrészeik stb. viszonylatát, l. pl. *a füzet lapjai*, *a macska bajsza*), összetartozást (rokonsági relációkat, pl. *Ferdinánd ükapja*), időbeli vagy térbeli érintkezésen alapuló viszonyokat (pl. *a 21. század gyermeke*, *Budapest szülötte*) kifejező szerkezetek, továbbá az ún. genitívus subiectivus (pl. *Erika véde*) és a genitívus obiectivus (pl. *a téma kivesézése*) is.

<sup>100</sup> Vagyis a birtokos a birtokhoz képest jelző – és nem állítmány (l. pl. *Ez a gyerek a magáé*) vagy határozó (l. pl. *Pistának van egy gyereke*) – szerepét tölti be.

<sup>101</sup> Az elidegeníthetetlen birtokviszony azt fejezi ki, hogy a birtok szükségszerűen a birtokoshoz tartozik. Elidegeníthetetlen birtokviszonyt fejeznek ki tipikusan a rész-egész viszonyt (pl. *Viktor feje*), illetve a rokonsági kapcsolatot jelölő birtokos szerkezetek (pl. *Viktor szülei*).

### 5.3.15.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Ha a birtokot kifejező névszó a tárgyitól eltérő funkciót tölt be a mondatban, a birtokost kifejező főnév vagy névmás genitívuszban áll (3). Ha azonban a birtok tárgy szerepét tölti be, a birtokost kifejező névszó ablatívuszi esetet kap (4):

- (3) *Mon vetl-i „Zveri” grupp-a-len koncert-az.*  
1SG jár-PST.1SG Vadállatok együttes-GEN koncert-ILL.3SG  
'A Vadállatok együttes koncertjén voltam.' (Blog<sub>1</sub>)

- (4) *So, pe, ad'ami-leś „šin-jos-se ušt-i-z”.*  
2SG úgymond ember-ABL szem-PL-3SG.ACC kinyit-PST-3SG  
'Úgymond „felnyitotta az ember szemét”.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.15.3 A szakirodalom

A birtokos szerkezetet a nyelvkönyvek egyöntetűen fejező, azaz *birtokos–birtok* sorrendben tanítják. A nyelvészeti szakirodalomban Krivosceckova-Gantman (1967: 269), Gavrilova (1970: 115), Vilkuna (1998: 115), Ponarjadov (2010: 31, 91), Edygarova (2010: 169–170) és Karpova (2015: 88) említik meg, hogy – még ha ritkán is – a *birtok–birtokos* sorrend is előfordul:

- (5) *Öz ċida śulm-iz Petir-len.*  
NEG.PST.3SG tűr.CNG.SG szív-3SG Péter-GEN  
'Nem bírta a szíve Péternek.' (Gavrilova 1970: 115)

Ponarjadov (2010: 28–31) elemzése szerint *birtok–birtokos* szórend utógondolatszerű, alacsony kommunikatív értékű birtokos jelző esetén állhat elő (l. még 4.2), és stilisztikailag jelölt, emfatikus szerkezetet eredményez. Hasonló véleményen van Karpova (2015) is, aki szerint a hátravetett (a példáiban névmási) birtokos jelző – a többi hátravetett jelzőhöz hasonlóan – gyenge „pragmatikai és szemantikai töltettel” és intonációs sajátosságokkal bír (2015: 88). Ponarjadov néhány törökségi, mongol és magyar példán bemutatja, hogy emfatikus szövegekben tulajdonképpen a következetes, *jelző–jelzett szó* normájú SOV-nyelvekben sem ritka a *birtok–birtokos* szórend, így véleménye szerint nem valószínű, hogy a permi nyelvekben ez a szórend orosz hatásra alakult volna ki, inkább belső nyelvi fejlődés

eredménye lehet (2010: 31). A személyes névmások esetében az orosz hatás ráadásul éppen a *birtokos–birtok* szórend megőrzését segítené elő, hiszen a személyes névmási birtokosok az orosz nyelvben is megelőzik a birtokszót, l. (2b) (2010: 29).

Krivoscsekova-Gantman (1967: 269) a *birtok–birtokos* szórendet ahhoz a jelenséghez hasonlítja, amikor a birtokos nem közvetlenül előzi meg a birtokot, vagyis a birtokos és a birtok között egyéb mondatrészek is megjelennek (6).

- (6) *Šeži kižon-len samoj pōš dīr-iz vu-i-z.*  
zab vetés-GEN SUPL meleg idő-3SG érkezik-PST-3SG  
'Eljött a zabvetés égető ideje.' (Krivoscsekova-Gantman 1967: 269)

A két esetben Krivoscsekova-Gantman szerint az a közös, hogy egyikük sem a szerint az általános szabály szerint épül fel, miszerint a (birtokos) jelző közvetlenül megelőzi a jelzett szót (ez az észrevétel ugyanakkor véleményem szerint önmagában nem túl informatív).

Vilkuna (1998: 226) Kangasmaa-Minn azon megfigyeléséből indul ki, mely szerint – legalábbis a mariban – a posztnominális birtokos a prenominálisnál lazábban kötődik a birtokhoz, és elképzelhetőnek tartja, hogy a posztnominális birtokosok esetében „extrakcióról”, vagyis a birtokost kifejező főnévnek vagy névmásnak a birtok és a birtokos jelző alkotta szószerkezetből való „kiemeléséről” van szó. Így ún. külső birtokos szerkezet jönne létre, amelyben a birtokost kifejező szó tulajdonképpen nem a birtokot kifejező szónak, hanem az igének a bővítménye. (Feltételezését Vilkuna nem csak az udmurta, hanem az általa vizsgált finnugor nyelvekre általában fogalmazza meg.)

#### 5.3.15.4 A szövegvizsgálatok eredményei

Minden vizsgált szövegtípusban alacsony volt a *birtok–birtokos* szórendű szerkezetek aránya – az eredmények tehát megerősítik a szakirodalom azon állítását, miszerint a birtokos szerkezet meglehetősen ritkán fordul elő fejkezdetű sorrendben. A kortárs szövegekben sem mutatkozott eltérés a fejkezdetű sorrendek javára.

	Régi szövegek		Kortárs szövegek	
	fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok közéleti	49	0	63	0
ifjúsági	–	–	31	0
Folklórszövegek	15	2 (12%)	–	–
Dráma	14	1 (7%)	–	–
Blogok összesen	–	–	270	20 (7%)
Blog <sub>1</sub>	–	–	142	17 (11%)
Blog <sub>2</sub>	–	–	66	1 (1,5%)
Blog <sub>3</sub>	–	–	40	1 (2%)
Blog <sub>4</sub>	–	–	22	1 (4%)

21. táblázat: *Főnévi birtokszó + birtokos szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészekben*

Lényeges azonban, hogy a *birtok–birtokos* sorrend előfordulásának lehetőségét nem korlátozzák a szerkezetet alkotó elemek tipológiai szempontból releváns szemantikai és grammatikai tulajdonságai: fejkezdetű sorrend egyaránt előállhat elidegeníthető (7) és elidegeníthetetlen (9) birtokkal, illetve főnévi ((7), (9)) és névmási (8) birtokossal. Szintúgy nem befolyásolja a szórendet a birtokost kifejező főnév vagy névmás esete – genitívuszi ((8), (9)) és ablatívuszi (7) birtokosok egyaránt követhetik a birtokot:

- (7) Kontextus: Egy fesztiválon töltött nap leírása

*Sobere učk-i-mj foto-os-se todmo francuz fotograf-leš.*  
 azután néz-PST-3PL fénykép-PL-3SG.ACC híres francia fényképész-ABL  
 'Utána egy híres francia fényképész fotóit néztük meg.' (Blog<sub>1</sub>)

- (8) Kontextus: A szerző lakótársa esténként fogja a vacsoráját, és leül a számítógépe elé.

*No... oži ik bides žjt-ez so-len ortč-e.*  
 és úgy PTCL egész este-3SG 3SG-GEN telik-PRS.3SG  
 'És...így is telik el az egész estéje.' (Blog<sub>3</sub>)

- (9) *večnoj jirvišon mīnam ku jua-lo kži nim-jos-sj El'ektronik-jos-len.*  
 örökös fejfájás 1SG.GEN amikor kérdez-PRS.3PL hogyan név-PL-3PL Elektronik-PL-GEN  
 'Folyton problémát okoz, amikor megkérdezik, hogy hívják az Elektronikok tagjait.'  
 (Blog<sub>1</sub>)

Ponarjadov (2010: 28–31) elemzésével megegyezően a *birtok–birtokos* szórend a legtöbb esetben valóban alacsony kommunikatív értékű, vagy legalábbis a kontextusban már jelen lévő vagy abból kikövetkeztethető birtokos jelző esetén fordult elő, l. pl. (8). Olyan példa is akadt azonban a blogokban, amelyben a birtokos jelző új szereplőt vezetett be a diskurzusba, l. (7): itt ugyanis a birtokos nem szerepelt a megelőző diskurzusban, első említése a (7)-ben bemutatott mondatban történik (a híres francia fényképészt pedig a mondatot követő kontextusban azonosítja a szerző).<sup>102</sup>

### 5.3.15.5 A kérdőív eredményei

A főnévi birtok és a birtokos szórendjét a (10)–(14)-ben bemutatott mondatokkal teszteltem. (12)-ben a birtok elidegeníthető, a többi mondatban elidegeníthetetlen ((14)-ben élő); (11)-ben, (13)-ben és (14)-ben a birtokost főnév fejezi ki, (10)-ben és (12)-ben névmás. (13)-ban a birtokos élettelen.

(10) Kontextus: 'Mi történt? / Grisa leesett a létráról.'

(So-len) ki-iz (so-len) čig-i-z.  
 3SG-GEN kéz-3SG 3SG-GEN eltörik-PST-3SG  
 'Eltörött a keze.'

(11) Kontextus: 'Miért sírnak a gyerekek? Mi történt? / Násztya megütötte Kolját (...)'

(...) no (Kol'a-len) ki-iz (Kol'a-len) čig-i-z.  
 és Kolja-GEN kéz-3SG Kolja-GEN eltörik-PST-3SG  
 '(...) és Koljának eltörött a keze.'

(12) Tolon (mɨnam) mašina-je (mɨnam) sōrišk-i-z.

tegnap 1SG.GEN autó-1SG 1SG.GEN tönkremegy-PST-3SG  
 'Tegnap lerobbant az autóm.'

<sup>102</sup> Saját, korábbi (2008-ban végzett) kérdőíves gyűjtésem adatai arra mutatnak, hogy a *birtok–birtokos* szórend kontrasztívtopik-szerepű birtok esetén is előállhat:

(i) Odig vɨn-iz Taŋa-len inžeŋer, muket-iz emjaś, kwiŋmeti-jez  
 egy öcs-3SG Tanya-GEN mérnök másik-DET orvos harmadik-DET  
 ar'ist, ŋil'eti-jez traktorist.  
 előadóművész negyedik-DET traktoros  
 'Tanya egyik öccse mérnök, a másik orvos, a harmadik előadóművész, a negyedik traktoros.'

(13) Kontextus: 'Uramisten, mi történt? / Bandi bácsi a rossz székünkre ült le, és (...)'

(*pukon-len*)    *kuk-iz*    (*pukon-len*)    *ćig-i-z*.

szék-GEN      láb-3SG    szék-GEN      eltörik- PST-3SG

'(...) eltörött a szék lába.'

(14) Kontextus: 'Mi történt, Petya? / Várnunk kell.'

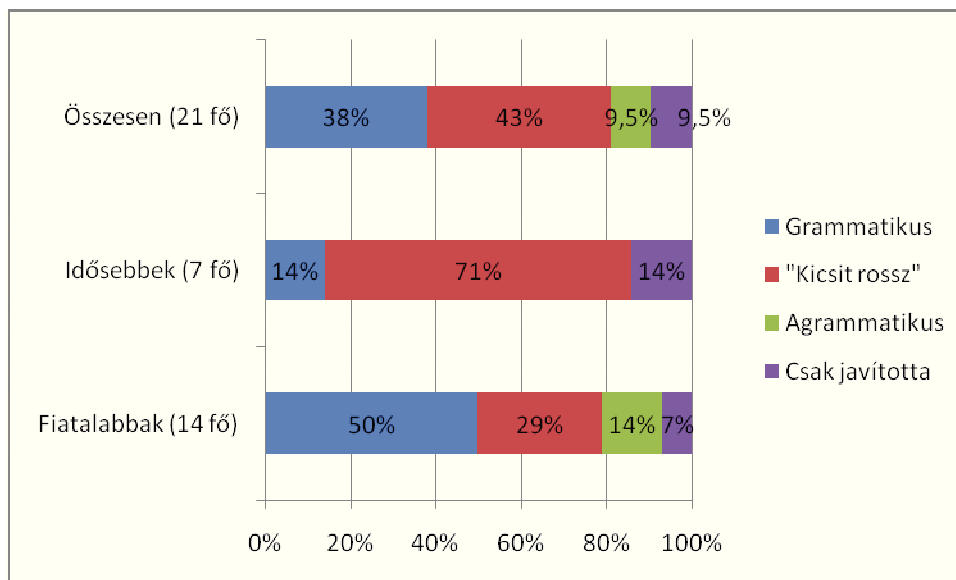
(*Miša-len*)    *kjšno-jez*    (*Miša-len*)    *kjl'-o-z*                    *bere*    *žinj*    *čas-lj*.

Misa-GEN    feleség-3SG    Misa-GEN    marad-FUT-3SG    után      fél      óra-DAT

'Misa felesége félórát késni fog.'

Az eredmények arra mutatnak, hogy nincs összefüggés a vizsgált grammatikai paraméterek és a fejkezdetű szórendben való megjelenés között. A mondatkiegészítő feladatban az összes mondat esetében nagyon alacsony arányban (0–8%) produkáltak az adatközlők *birtok–birtokos* szórendet. A grammatikalitási ítélethozós feladatban a legtöbb mondatot az adatközlők 30–38%-a tartotta grammatikusnak *birtok–birtokos* szórenddel; (12) esetében volt csak lényegesen magasabb az arány (64%), de a másik két kérdéstípusnál kapott eredmények nem mutatnak arra, hogy élettelen, elidegeníthető birtok vagy névmási birtokos esetén tendenciaszerűen elfogadhatóbb lenne a fejkezdetű szórend. A kétértékelős feladatban csak szórványosan ítélte egy-egy adatközlő egyformán jónak a két szórendi variánst vagy a fejkezdetű szórendet jobbnak. Kivételt egyedül a (13)-as mondat képezett, itt a fiatal udmurtiaiak 60%-a a fejkezdetű változatot preferálta.

Életkori megoszlás e szerkezetnél is mutatkozott a kitöltők válaszaiban. A mondatkiegészítő feladatban szinte minden mondatnál kizárólag fiatalok használtak fejkezdetű szórendet, a grammatikalitási ítélethozós feladatban pedig az idősebbek általában rosszabb értékelést adtak a *birtok–birtokos* szórendnek, mint a fiatalabbak, l. 15. ábra. A kétértékelős feladatban a kétféle szórendet egyformán jónak vagy a fejkezdetű szórendet jobbnak ítélő adatközlők is általában a fiatalok közül kerültek ki (egy-két esetben az udmurtiai idősek közül is).



15. ábra: *Főnévi birtokszó–birtokos szórend elfogadottsága* (grammatikalitási ítélethozás, (14)-es mondat)

### 5.3.15.6 Összegzés

A *birtok–birtokos* szórend az írott szövegek és a kérdőívek tanúsága szerint is ritkának számít a mai udmurtban is, előfordulását azonban nem korlátozzák és nem befolyásolják az általam vizsgált grammatikai tényezők, vagyis elidegeníthetetlen és elidegeníthető, valamint névmási és főnévi birtokkal egyaránt előfordulhat. A szóban forgó szórend – Ponarjadov (2010) elemzésének megfelelően – a vizsgált írott szövegekben is általában ún. alacsony kommunikatív értékű (vagyis a kontextusban már jelen lévő vagy abból kikövetkeztethető) birtokos esetén fordult elő, de olyan példa is akadt, amelyben a birtokos új szereplőt vezetett be a kontextusba.

A kérdőívben a *birtok–birtokos* szórendet a fiatalabb korosztályba tartozó adatközlők produkálták a leggyakrabban, és ők is adták neki a legkedvezőbb értékelést.

## 5.3.16 Főnév és vonatkozó mondat

### 5.3.16.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben olyan szerkezeteket vizsgálok, amelyek főnévből, illetve a főnévre vonatkozó, jelzői szerepet betöltő, finit alárendelt mellékmondatból (1) vagy mellékmondat értékű melléknévi igeneves szerkezetből (2) tevődnek össze (az ilyen mellékmondatokra és melléknévi igeneves szerkezetekre az egyszerűség kedvéért összefoglalóan vonatkozó

mondatként hivatkozom a továbbiakban).

- (1) a. *(Azt) a biztonsági őrt keresem, aki olyan jól beszél udmurtul.*  
b. *Az udmurtul jól beszélő biztonsági őrt keresem.*
- (2) a. *A biztonsági őr, aki egyébként jól beszél udmurtul, nem köszönt vissza nekünk.*  
b. *Az udmurtul jól beszélő Cserszegi Bözse már negyedszer vesz részt a nyári egyetemi kurzuson.*

Jelentésüket és megformáltságukat illetően megkülönböztethetők ún. korlátozó (1a–b) és nem-korlátozó (2a–b) vonatkozó mondatok. A korlátozó vonatkozó mondatok tulajdonképpen egyfajta logikai műveletet hajtanak végre: a vonatkoztatott főnévi elem lehetséges referenciái közül azonosítanak egyet. A nem-korlátozó vonatkozó mondatok esetében azonban nincs szó ilyen logikai műveletről, az ilyen mondatok csupán valamilyen kiegészítő információt fogalmaznak meg a vonatkoztatott főnévvel kapcsolatban. A korlátozó értelmű vonatkozó mondatokban a vonatkoztatott főnév előtt bizonyos nyelvekben utalószó jelenik vagy jelenhet meg, l. (1a). Mivel történetileg a vonatkozó mondat – legalábbis a magyar nyelvben – korlátozó jellegű volt (vö. Gallasy 2003: 265; Haader 2003: 520–521), érdemes lehet arra is figyelmet fordítanunk, hogy a posztnominális kifejezősmód mennyire elterjedt a nem-korlátozó vonatkozó mondatoknál a mai udmurt nyelvben.

Bizonyos nyelvekben a vonatkoztatás lehetőségét – vagyis azt, hogy adott főnév bővíthető-e vonatkozó mondatdal – a vonatkoztatandó főnévnek a *vonatkozó* mondatban betöltendő szintaktikai funkciója korlátozza a (3)-ban bemutatott, ún. *vonatkoztatási hierarchia* (Accessibility Hierarchy) alapján (Keenan–Comrie 1977: 66). Adott szintaktikai funkció adott nyelvben csak akkor vonatkoztatható, ha a hierarchiában tőle balra lévő összes kategória is vonatkoztatható:

- (3) *Vonatkoztatási hierarchia (Accessibility Hierarchy)* (Keenan–Comrie 1977: 66)  
Alany > Tárgy > Részeshatározó > Független esetek > Birtokos > Hasonlító határozó

A vonatkoztatási hierarchia működése szemléltethető például a magyar melléknévi igeneves vonatkozó mondatokkal. Nem-finit, melléknévi igeneves vonatkozó mondat csak akkor képezhető a magyarban, ha a vonatkoztatott főnév az igeneves szerkezet finit főmondatdal kifejezett parafrázisában (l. pl. 4b) alanyi ((1b), (2b)) vagy tárgyi (4a) szerepet töltene be.



Ettől eltérő szintaktikai funkciók participíumos szerkezettel nem vonatkoztathatók (véges alárendeléssel azonban igen, l. (5)).

- (4) a. *A Géza által a kocsiban felejtett fagyitorta teljesen el fog olvadni estére.*  
 b. *Géza a kocsiban felejtette a fagyitortát.*

- (5) *Ott az az ember, akinek kölcsönadtam a húszezresemet.*

### 5.3.16.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Az udmurtban – akárcsak a magyarban – a vonatkozó mondatok lehetnek melléknévi igeneves szerkezetek (6) vagy finit alárendelt mondatok (7). Az igeneves szerkezetek megelőzik a vonatkoztatott főnevet, a ragozott igés vonatkozó mellékmondatok pedig jellemzően követik azt (Perevoscsikov 1939: 52, 67; GSzUJ 1974: 45; Kalinyina 1990: 32; Vilkuna 1998: 220). A mellékmondat-értékű igeneves szerkezetek használata uráli örökség; a kötőszavas, ragozott igés alárendelt mondatok az udmurt nyelv külön életében aránylag későn jelentek meg (Perevoscsikov 1939: 66–76). A véges és a nem-véges vonatkozó mondatok is lehetnek mind korlátozó ((6), (7)), mind nem-korlátozó ((8), (9)) értelműek; a posztnominális, alárendelt mondattal kifejezett nem-korlátozó vonatkoztatás a GSzUJ (1974: 42) szerint elterjedt a mai udmurt nyelvben. A finit vonatkozó mellékmondatokat vonatkozó névmás vezeti be, a hozzájuk tartozó főmondatban pedig megjelenhet utalószó (7), a participíumos szerkezetek azonban nem tartalmazznak ilyen elemeket, l. (6), (8). A strukturális vagy formális jelöletlenség kritériuma (l. 2.1.2.3) értelmében tehát az igeneves szerkezetek jelöletlennek számítanak a ragozott igés vonatkozó mondatokkal szemben, hiszen az előbbiek kevesebb morfémából épülnek fel, mint az utóbbiak.

- (6) *Noš Amerika-jn övöl korennoj kalik-jos-ti ut'-is kat-jos.*  
 de Amerika-INE van.NEG.PRS őshonos nép-PL-ACC véd-PTCP.IPFV törvény-PL  
 'De Amerikában nincsenek az őshonos népeket védő törvények.' (Blog<sub>2</sub>)

- (7) *So-iz ik vrač, kudiz vetl-i-z komand'ir dorj, emja-z mon-e no.*  
 az-DET PTCL orvos amelyik jár-PST-3SG parancsnok ALL meggyógyít-PST.3SG 1SG-ACC is  
 'Az az orvos gyógyított meg engem is, amelyik a parancsnoknál járt.' (GSzUJ 1974: 43)

- (8) *Tunne vaň uš-em lĩmĩ šuna-m.*  
 ma minden esik-PTCP.PRF hó elolvad-PST.3SG  
 'Ma minden leesett hó elolvadt.' (Blog<sub>1</sub>)
- (9) (...) *mĩnam lul-i (...) žal'a-sa ućk-o-z mugor-iz šori, kudiz (...)*  
 1SG.GEN lélek-1SG sajnálkozik-CVB néz-FUT-3SG test-3SG SUBL amelyik  
*muzjem-in kıl'l'-e no śiśm-e.*  
 föld-INE fekszik-PRS.3SG és bomlik-PRS.3SG  
 '(...) a lelkem (...) sajnálkozva fog nézni a testére, amely (...) a földben fog feküdni és bomlani.' (Blog<sub>2</sub>)

Az igeneves vonatkozó mondatok használata azonban grammatikailag korlátozottabb, mint a ragozott igéké. Particípiumos szerkezetek a legjellemzőbben ugyanis akkor használatosak, ha a vonatkoztatott főnév az igeneves szerkezet finit főmondattal kifejezett parafrázisában alanyi (8) vagy tárgyi (6) funkciót töltene be – bár hely- (10), idő- és társhatározó (11) vonatkoztatása is lehetséges melléknévi igeneves szerkezettel (Vilkuna 1998: 220; Sutov 1999: 26; UKK 2011: 266) –, a vonatkoztatási hierarchia (l. (3)) jobb szélén álló két kategória, a birtokos jelző és a hasonlító határozó azonban kizárólag finit mellékmondattal vonatkoztatható, l. (12)–(13). Az igeneves vonatkozó mondatok tehát kevesebb morfoszintaktikai környezetben fordulhatnak elő, mint a finit vonatkozó mellékmondatok, vagyis a grammatikai vagy disztribúciós jelöletlenség kritériuma értelmében (l. 2.1.2.4) az utóbbiak számítanak jelöletlennek.

- (10) *So nĩl ĵš-em gurt-e vu-em.*  
 3SG lány eltűnt-PTCP.PRF falu-ILL érkezik-PST2.3SG  
 'Megérkezett a faluba, ahonnan eltűnt a lány.' (Vilkuna 1998: 220)
- (11) *Mĩnam kino-je vetl-em nĩlaš-e Alnaš-in vordsk-emĩn.*<sup>103</sup>  
 1SG.GEN mozi-ILL jár-PTCP.PRF lány-1SG Alnas-INE születik-PTCP.PRF  
 'A lány, akivel moziba mentem, Alnasban született.'

<sup>103</sup> Valentyin Kelmakov személyes közlése.

- (12) (...) *mon šinmašk-i (...) salatovoj kost'um-lj, kudiz-leš dun-ze ik*  
 1SG beleszeret-PST.1SG salátaszínű kosztüm-DAT, amely-ABL ár-3SG.ACC PTCL  
*jua-nj kjška-j.*  
 kérdez-INF fél-PST.1SG  
 ' (...) beleszerettem (...) a salátaszínű kosztümbe, amelynek még az árát is féltem  
 megkérdezni.' (Blog<sub>1</sub>)

- (13) Kontextus: 'Fehér rózsákat ajándékoztak nekem.'

*So ad'ami-leš, kudiz-leš ug ik vožmaškj val.*  
 az ember-ABL aki-ABL NEG.PRS.1SG PTCL vár-CNG.SG AUX.PST  
 'Attól az embertől (voltak), akitől nem is vártam.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.16.3 A szakirodalom

A participíumos szerkezetek és a finit jelzői mellékmondatok funkcionális hasonlóságát számos munka megemlíti (Perevoscsikov 1939: 66, 74–75; Konyuhova 1971: 34; Kalinyina 1990; Vilksuna 1998: 220; Sutov 1999), azzal azonban, hogy a kétféle szerkesztésmód közül melyik az elterjedtebb, részletesen csak Kalinyina (1990) és Sutov (1999) foglalkozik. Kalinyina szövegvizsgálatai arra mutatnak, hogy a kétféle szerkesztésmód gyakorisága a szöveg stílusától (is) függ: a jelzői alárendelt mondatok a tudományos szövegekben a leggyakoribbak, az általa vizsgált szépirodalmi szövegekben pedig kizárólag participíumos vonatkozó mondatok fordultak elő (1990: 32). A jelzői alárendelt mondatok viszonylagos gyakorisága a tudományos – valamint a publicisztikai – stílusban Kalinyina szerint az orosz nyelv hatásával, hiányuk a szépirodalmi szövegekben pedig a *jelző-jelzett szó* sorrend követésének (normatív) igényével magyarázható (ibid.). Mivel azonban mind a tudományos, mind a publicisztikai, mind a szépirodalmi stílusnak jellegzetes stílusjegyei vannak, érdemes a beszélt nyelvhez közelebb álló blogszövegekben is megvizsgálnunk a kétféle szerkesztésmód egymáshoz viszonyított gyakoriságát.

### 5.3.16.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A blogszövegekben a kétféle szerkesztésmód aránya 50–50% körül mozgott (a Blog<sub>1</sub> vizsgált szövegeiben a finit, Blog<sub>2</sub>-ben pedig a nem-finit vonatkozó mondatok javára figyelhető meg

kis mértékű eltolódás).<sup>104</sup> Megjegyzendő, hogy a nem-korlátozó posztnominális vonatkoztatás is meglehetősen gyakori volt a blogszövegekben.

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	9	0	1	0
	ifjúsági	–	–	2	2
Folklórszövegek		0	0	–	–
Dráma		1	0	–	–
Blogok összesen		–	–	67	70 (51%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	25 (42%)	35 (58%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	28 (58%)	20 (42%)
Blog <sub>3</sub>		–	–	14 (48%)	15 (52%)
Blog <sub>4</sub>		–	–	0	0

22. táblázat: *Főnév + vonatkozó mondat szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészletekben*

### 5.3.16.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (14a–b), (15a–b) és (16a–b) mondatpárokkal vizsgáltam a vonatkozó mondatok elhelyezkedését.<sup>105</sup> Az egyes mondatpárookra a kétértékelős feladatot, továbbá (14b)-re, (15a)-ra és (16b)-re a grammatikalitási ítélethozós feladattípust is alkalmaztam. A (14)-ben és (15)-ben bemutatott mondatpárok a vonatkoztatás típusán kívül a vonatkozó mondat grammatikai súlya tekintetében is eltérnek egymástól ((14a–b)-ben a vonatkozó mondat nem-korlátozó és grammatikailag könnyű, (15a–b)-ben korlátozó és grammatikailag súlyosabb); vagyis ezekkel azt is tesztelni kívántam, hogy a vonatkozó mondat grammatikai súlya befolyásolja-e annak elhelyezkedését.

- (14) a. *Van* *uś-em* *lĭmj* *šuna-z*.<sup>106</sup>  
minden esik-PTCP.PRF hó elolvad-PST.3SG  
'Az összes leesett hó elolvadt.'

<sup>104</sup> A pre- és posztnominális szerkesztésmód egymáshoz viszonyított gyakoriságának vizsgálatakor nem vettem figyelembe az olyan mondatokat, amelyekben a vonatkoztatott elem birtokos jelzői vagy hasonlító határozói szerepet tölt be a vonatkozó mellékmondatban (ilyenkor ugyanis – ahogyan azt az 5.3.16.2 pontban láttuk – csak finit mellékmondatnál lehet vonatkoztatni).

<sup>105</sup> (16b)-ben a vonatkozó mondatban az időhatározó követi az igét, vagyis a mondat két fejkezdetű szerkezetet is tartalmaz.

<sup>106</sup> A mondat forrása: Blog<sub>1</sub>.

b. *Vaň lĩmj, kudiz uš-i-z, šuna-z.*  
 minden hó ami esik-PST-3SG elolvad-PST.3SG  
 'Az összes hó, ami leesett, elolvadt.'

(15) a. *Ačĩ-m pumita-lo 8 čas-lĩ kinot'eatr-e öt'-em venger*  
 maga-1SG fogad-FUT.1SG 8 óra-DAT mozi-ILL meghív-PTCP.PRF magyar  
*kuno-os-mes, noš ton – 7 čas-lĩ t'eatr-e lĩkt-iš finn ad'ami-os-tĩ.*  
 vendég-PL-PL1.ACC de 2SG 7 óra-DAT színház-ILL jön-PTCP.IPFV finn ember-PL-ACC  
 'Én a 8 órára a moziba hívott magyar vendégeinket fogadom, te pedig a 7 órára a színházba érkező finn embereket.'

b. *Ačĩ-m pumita-lo kuno-os-mes, kud-jos-se 8 čas-lĩ kinot'eatr-e*  
 maga-1SG fogad-FUT.1SG vendég-PL-1PL.ACC aki-PL-DET.ACC 8 óra-DAT mozi-ILL  
*öt'-i-m, noš ton – ad'ami-os-tĩ, kudjos-iz 7 čas-lĩ t'eatr-e*  
 meghív-PST-1PL de 2SG ember-PL-ACC aki-PL-DET 7 óra-DAT színház-ILL  
*lĩkt-o.*  
 jön-FUT.3PL  
 'Én azokat a vendégeket fogadom, akiket 8 órára a színházba hívtunk, te pedig azokat az embereket, akik 7 órára a színházba jönnek.'

(16) a. *Mamont-jos – vaškala đĩr-jos-j ul-em pøjšur-jos.*  
 mamut-PL régi idő-PL-ILL él-PTCP.PRF vadállat-PL  
 'A mamutok az ősi időkben élt vadállatok.'

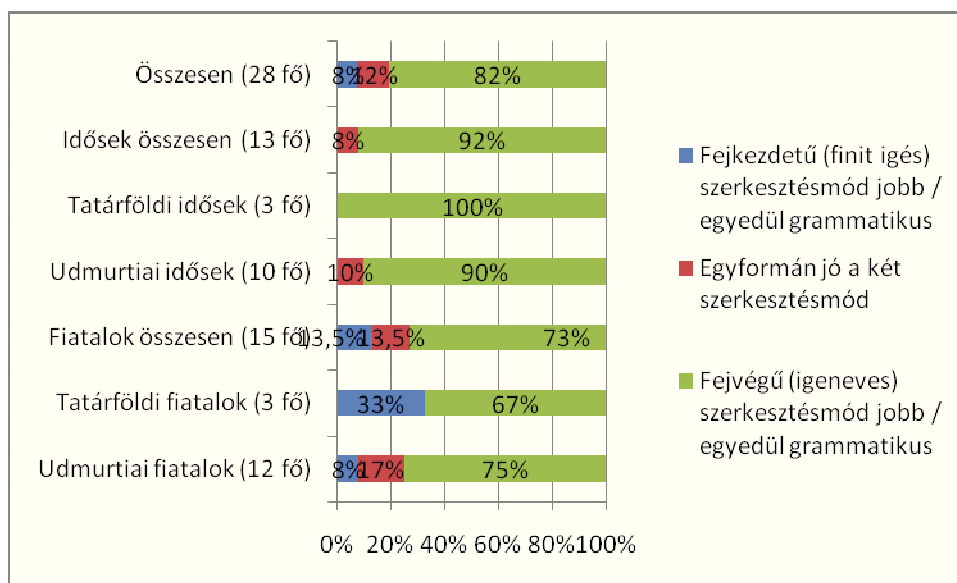
b. *Mamont-jos – pøjšur-jos, kud-jos-iz ul-il'l'am vaškala đĩr-jos-j.*  
 mamut-PL vadállat-PL amely-PL-DET él-PST2.3PL régi idő-PL-ILL  
 'A mamutok (olyan) vadállatok, amelyek az ősi időkben éltek.'

Az eredmények azt mutatják, hogy a grammatikailag könnyű, nem-korlátozó vonatkozó mondat valóban kevésbé elfogadott posztnominális helyzetben, mint a grammatikailag súlyosabb vonatkozó mondatok. A grammatikalitási ítélethozós feladatban (16b)-t a kitöltők több mint kétharmada, 68%-a ítélte grammatikusnak (a fiatalok magasabb arányban, mint az idősebbek), (14b)-t azonban mindössze az adatközlők egyharmada (kizárólag fiatalabb korcsoportba tartozó beszélők, lakóhelyüktől függetlenül). (14b)-nél az adatközlők

kétharmada participíumos szerkezetre javította a vonatkozó mondatot. A *főnév–vonatkozó mondat* sorrend tehát bizonyos fiatal beszélők számára grammatikailag könnyű nem-korlátozó vonatkozó mondatokkal is elfogadható. A (15a) mondatot ugyanakkor szinte minden adatközlő (98%) elfogadta, és egyetlen adatközlő sem javította benne az igeneves szerkezetet finit vonatkozó mellékmondatra, vagyis a grammatikailag súlyos vonatkozó mondat prenominális előfordulása széles körben elfogadott a mai udmurtban is.

A kétértékelős feladatban a fejkezetű szórend a (16)-os mondatpár esetében kapta a legjobb értékelést: a válaszadók 4%-a a fejkézővel egyformán jónak, 39%-a pedig a fejkéző változatnál jobbnak minősítette (a (14)-es mondatpár esetében 11 és 7%, a (15)-ösnél pedig 25 és 14% volt ez az arány). Mindhárom mondatpár esetében szinte kizárólag fiatalok jelölték egyformán jónak a kétféle szerkesztésmódot. (14a–b)-nél a fejkezetű, finit szerkesztésmódot az igenevesnél jobbnak ítélok szintén a fiatalok közül kerültek ki, l. 16. ábra.

A tatárföldi idősök közül senki sem minősítette grammatikusnak a (14b) mondatot, a kétértékelős feladatnál pedig (14), (15) és (16) esetében is valamennyien az igeneves szerkesztésmódot jelölték meg jobbnak vagy egyedüli jónak.



16. ábra: *Főnév és vonatkozó mellékmondat sorrendje* (kétértékelős feladat, (14)-es mondat)

### 5.3.16.6 Összegzés

A szórendi (és szerkesztésmódbeli) különbségek a *főnév + vonatkozó mondat* szerkezet típus esetében jelöltségbeli különbségekkel is együtt járnak: a formális jelöltség kritériuma szerint a fejkéző, igeneves, a disztribúciós jelöltség kritériuma szerint pedig a fejkezetű, ragozott ígés szerkesztésmód tartható jelöltségnek. A poszt-nominális, finit ígés vonatkoztatás

széles körben használatos a mai udmurtban: a vonatkoztatási hierarchiában részt vevő valamennyi szintaktikai funkció elérhető a finit vonatkoztatás számára (szemben a prenominális, igeneves vonatkoztatással); továbbá a nem-korlátozó, valamint a grammatikailag könnyű mellékmondatok ragozott igés vonatkoztatása is elterjedt. A blogszövegekben a posztnominális, finit, illetve a preverbális, igeneves vonatkozó mondatok megközelítőleg azonos arányban szerepeltek. A kérdőív kitöltőinek nagyobb része ugyanakkor az igeneves szerkesztésmódot jelölte jobbnak a ragozott igés szerkesztésmóddal szemben még nagyobb grammatikai súlyú mellékmondat esetén is.

Generációs különbségek e szerkezet esetében is mutatkoztak a kérdőív kitöltőinek válaszaiban: a grammatikailag könnyű, nem-korlátozó finit vonatkozó mondatot kizárólag fiatalok jelölték grammatikusnak; továbbá a posztnominális, finit és a prenominális, nem-finit vonatkoztatási stratégiákat egyformán jónak vagy az előbbit az utóbbinál jobbnak tartók is zömmel a fiatal korosztály tagjai közül kerültek ki.

### 5.3.17 Főnév és esetragos/adpozíciós névszói bővítmény sorrendje

#### 5.3.17.1 A vizsgálandó szerkezet

Jelen fejezetben olyan szerkezeteket vizsgállok, amelyekben egy fejfőnévnek szabad bővítményként (1) vagy (fakultatív) vonzatként (2) álló, határozói vagy jelzői – de nem birtokos jelzői<sup>107</sup> – szerepet betöltő esetragos főnév (2), névmás vagy adpozíciós szintagma (1) van alárendelve:

- (1) *Boldizsárt kikészítette a futás a sziget körül.*
- (2) *Meghallgattunk egy újabb beszédet a semmiről.*

#### 5.3.17.2 A szerkezet morfoszintaktikai jellegzetességei az udmurtban

Az udmurtban a nem-deverbális főneveknek alárendelt főnevek jellemzően néhány, jól meghatározható főnévi esetben (insztrumentálisban, elatívusban, adverbálisban, illatívusban, datívusban vagy ablatívusban) állnak vagy névutóval vannak ellátva (Vahrusev–Jasina 1980: 130–131; Jefremov 2015: 232–233). Az igéből képzett főnevek

---

<sup>107</sup> A birtokos jelző és a birtokszó szórendjét az 5.3.15 fejezetben tárgyaltam részletesen.

azonban megőrzik az ige vonzatkeretét, így vonzataik szinte bármely főnévi esetragot felvehetik (Jefremov: ibid.). A tárgyas igékből képzett deverbális főneveknek tehát tárgyi vonzatuk is lehet (3) (a magyarral és egyes indoeurópai nyelvekkel összevetve ez szokatlannak tűnhet, hiszen a (3)-nak megfelelő szerkezetet sok nyelv ún. genitivus obiectivus-szal (4) fejezi ki).

- (3) *udmurt kıl-ez todon*  
 udmurt nyelv-ACC tudás  
 'az udmurt nyelv tudása'

- (4) *az udmurt nyelv(nek a) tudása*

### 5.3.17.3 A szakirodalom

A főnevek vonzataival, bővítményeivel foglalkozó szakirodalmi források általában nem tartalmazzak szórendi megjegyzéseket (l. Sutov 1990; Jefremov 2015), az általuk közölt példákban pedig kivétel nélkül fejeződésként mutat a szerkezet. Egyedül Vahrusev–Jasina (1980: 145) jegyzi meg, hogy az esetragok – mint morfológiai jelölők – lehetővé teszik, hogy az esetragos főnévi bővítmények akár a fejfőnév után álljanak:

- (5) *Tańa-len oskon-ez ju-ńań budeton-lı junma-z.*  
 Tánya-GEN hit-3SG gabona-kenyér termesztés-DAT megerősödik-PST.3SG  
 'Tánya hite a gabonatermesztésben megerősödött.' (Vahrusev–Jasina: 1980: 145)

Vilkuna (1998: 221) szerint a főnevek obliquusi esetű bővítményei a permi nyelvekben – tehát az udmurtban is – megelőzik a fejfőnevet (6):

- (6) *Mon jarat-iško stol'ica-ıś ad'ami-os-tı.*  
 1SG szeret-PRS.1SG főváros-ELA ember-PL-ACC  
 'Szeretem a fővárosi embereket.' (Vilkuna 1998: 221)

### 5.3.17.4 A szövegvizsgálatok eredményei

A régi szövegekben a fejeződésként kizárólagos volt. A kortárs szövegek is a fejeződésként egyértelmű dominanciáját mutatják, ugyanakkor a fejeződésként sorrendre is akadtak az



új szövegekben – információs szerkezetét tekintve neutrális – példák, l. (7)–(8).

		Régi szövegek		Kortárs szövegek	
		fejvégű	fejkezdetű	fejvégű	fejkezdetű
Újságok	közéleti	64	0	109	0
	ifjúsági	–	–	12	1 (8%)
Folklórszövegek		3	0	–	–
Dráma		17	0	–	–
Blogok összesen		–	–	24	2 (8%)
Blog <sub>1</sub>		–	–	9	2 (18%)
Blog <sub>2</sub>		–	–	14	0
Blog <sub>3</sub>		–	–	0	0
Blog <sub>4</sub>		–	–	1	0

23. táblázat: Főnév + esetragos/adpozíciós főnévi bővítmény szórendi változatai előfordulásának értéke és aránya a régi és kortárs szövegrészletekben

- (7) Kontextus: Egy mari film leírása

*Kot'kud l'uket – so pič'il'tjik veros por pijaš jake kišnomurt šariš (...).*

mindegyik rész az kicsike elbeszélés mari fiú vagy asszony -rÓl

'Minden rész egy kis elbeszélés egy mari fiúról vagy asszonyról (...).'

(Dart: 2013. 9. 24.: 6)

- (8) (Szövegkezdő mondat)

*Čukaže Glazkar-in liďž-o doklad udmurt-jos-len neoficial'noj*

holnap Glazov-INE olvas-FUT előadás udmurt-PL-GEN nem-hivatalos

*meroprijat'i-os-sj šariš.*

rendezvény-PL-3PL -rÓl

'Holnap előadást tartok Glazovban a nem-hivatalos udmurt rendezvényekről.' (Blog<sub>1</sub>)

### 5.3.17.5 A kérdőív eredményei

A kérdőívben a (9)–(11)-ben bemutatott mondatokkal vizsgáltam a szóban forgó szerkezet szórendjét. A fejfőnév a (9)-es mondatban állítmányi, a többi mondatban pedig alanyi szerepet tölt be; (9)-ben és (11)-ben esetragos, (10)-ben pedig névutós főnévvel van bővítve. A (11)-es mondatnál a kontextus valójában nem feltétlenül biztosítja a neutrális olvasatot (itt az alany akár fókuszált összetevőként is értelmezhető).

(9) Kontextus: 'Musztafáról'

*Mustafa – (Jegipet-iş) piosmurt (Jegipet-iş).*

Musztafa Egyiptom-ELA férfi Egyiptom-ELA

'Musztafa egyiptomi férfi.'

(10) *(Kitaj şariş) doklad-e (Kitaj şariş) umoj pörm-i-z.*

Kína -rÓl előadás-1SG Kína -rÓl jól sikerül-PST-3SG

'Jól sikerült az előadásom Kínáról.'

(11) Kontextus: 'Nem jöttetek el a plenáris ülésre. Mi történt?'

*15 čas-işen mil'am val (finn d'el'egaci-jen) pumişkon (finn d'el'egaci-jen).*

15 óra-EGR 1PL.GEN van.PST finn delegáció-INS találkozó finn delegáció-INS

'15 órától találkozónk volt a finn delegációval (a finn delegációval volt találkozónk).'

A (9)-es mondatot mindössze egyetlen kitöltő (a válaszadók 3%-a) produkálta fejkezdetű szerkezettel, és a kétértékelős, valamint a grammatikalitási ítélethozós feladatnál is ez a mondat kapta a legrosszabb értékelést (az utóbbi feladattípusnál a válaszadók 32%-a tartotta grammatikusnak). A fejkézdetű sorrend látványos preferenciája a (9)-es mondatnál összefügghet azzal, hogy az elatívuszi főnév az ilyen típusú szerkezetekben minőségjelző – és nem határozó – szerepét tölti be (vö. GSzUJ 1970: 160).

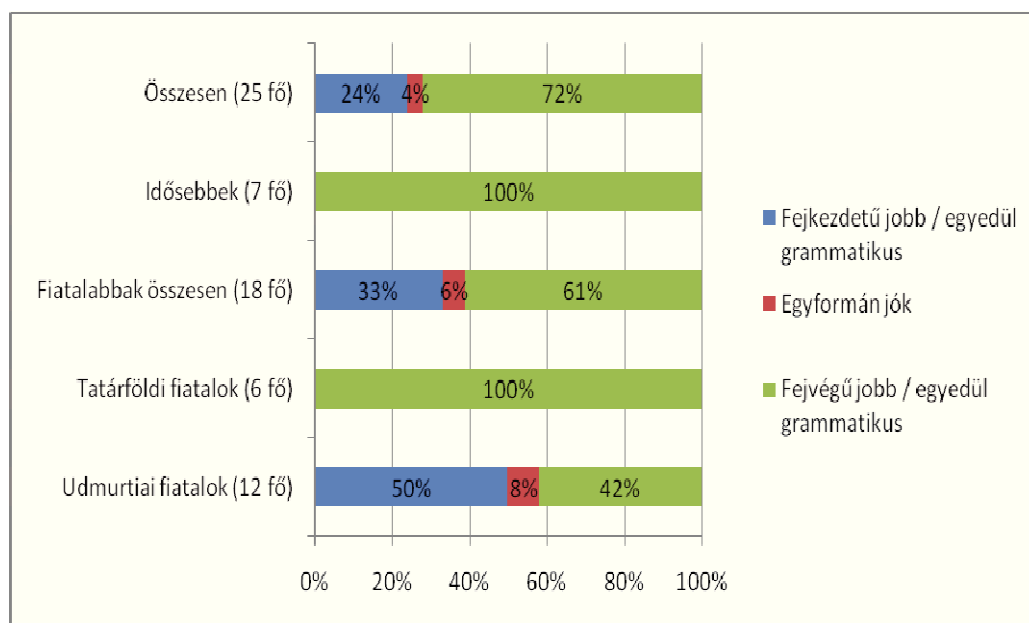
A (10)-es és a (11)-es mondatot az adatközlők hasonló arányban produkálták (18,5%, vs. 17%), illetve ítélték grammatikusnak (64% vs. 59%) fejkezdetű sorrenddel. A kétértékelős feladatban azonban az összes mondat közül a (10)-esnél volt a legmagasabb (24%) azok aránya, akik a fejkezdetű sorrendet jobbnak ítélték a fejkézdetűnél.

A fiatal és az idősebb adatközlők válaszai között szinte minden esetben mutatkozott különbség. A fejkezdetű sorrendet e szerkezet esetében is a tatárföldi idősebb adatközlők produkálták a legalacsonyabb arányban, és ők is adták neki a legrosszabb értékelést (a mondatkiegészítő feladat során a tatárföldi idősök egyáltalán nem produkáltak fejkezdetű szórendeket, a grammatikalitási ítélethozós feladatnál a (9)–(10) mondatokat mindannyian agrammatikusnak ítélték, a kétértékelős feladatban pedig következetesen a fejkézdetű variánsokat találták jobbnak a fejkezdetűekkel szemben).

A (9)-es mondatot mindössze egyetlen tatársztáni fiatal, a (10)-est pedig kizárólag udmurtiai fiatal adatközlők egészítették ki fejkezdetű szórenddel, a grammatikalitási ítélethozós feladat során pedig a fiatalok (területről függetlenül) nagyobb arányban tartották

grammatikusnak ezeket a mondatokat, mint az idősebbek. A (11)-es mondat esetében a grammatikalitási ítélethozós feladatnál csak a tatárföldi adatközlők válaszai között mutatkozott korosztályos különbség, az udmurtiai kitöltők életkoruktól függetlenül körülbelül azonos arányban ítélték grammatikusnak e mondatokat.

A kétértékelős feladatban kizárólag a fiatalok – főleg az udmurtiai fiatalok – között voltak olyanok, akik a fejkézdetű és a fejkezdetű variánsokat egyformán jónak ítélték, vagy a fejkezdetűt tartották jobbnak (a (10)-es mondatnál például a fiatal udmurtiai kitöltőknek a fele a fejkezdetű szórendet tartotta jobbnak a fejkézdetűvel szemben, l. 17. ábra).



17. ábra: *Főnév és névszói bővítménye sorrendje* (kétértékelős feladat, (10)-es mondat)

### 5.3.17.6 Összegzés

A régi és a mai írott szövegek, valamint a kérdőívben a produkciós feladatok eredményei is a fejkézdetű szórend egyértelmű dominanciáját mutatják. A mai szövegekben ugyanakkor – még ha elvétve is – neutrális fejkézdetű példák is akadtak. A kérdőív grammatikalitási ítélethozó feladatainak eredményei is arra mutatnak, hogy a beszélők nagyobb része számára grammatikus a *főnév–esetragos/névutós főnévi bővítmény* sorrend neutrális mondatban (az elatívuszos minőségjelzős szerkezetet (l. (9)) kivéve). A fiatalabb adatközlők e szerkezet esetében is gyakrabban produkálták és ítélték jónak a fejkézdetű szórendeket, mint az idősebbek; a fejkézdetű szórendhez pedig ezúttal is a tatárföldi idősök ragaszkodtak a leginkább, az udmurtiai fiatalok pedig a legkevésbé.

## 6 Az udmurt nyelv szórendi típusváltása

Ebben a fejezetben összegzem, amit a szövegvizsgálatok és a kérdőíves felmérés eredményei alapján megállapíthatunk az udmurt nyelvben zajló szórendi típusváltásról. 6.1-ben a szórendi típusváltást valószínűsítő tényezőket foglalom össze. 6.2-ben áttekintem, hogy a vizsgált szerkezet típusok közül melyek bizonyulnak az udmurtban hajlamosabbnak, és melyek kevésbé hajlamosnak belső szórendjük megváltoztatására. 6.3-ban az udmurt nyelv szórendi típusváltásának lehetséges külső és belső okait tárgyalom.

### 6.1 A szórendi típusváltás valószínűsítése

Az 5.3 fejezetben tizennyolc szintaktikai szerkezet típust vizsgáltam meg abból a szempontból, hogy mennyire gyakori és elfogadott alkotóelemeik fejkezdetű elrendeződése, illetve hogy a fejkezdetű szórendi változatok milyen információs szerkezetű mondatokban jelenhetnek meg. Az eredmények több esetben is arra mutatnak, hogy a szakirodalomban általánosnak mondható vélekedés, miszerint az udmurt fejképvégű (SOV) nyelv, némiképp leegyszerűsítő. Az alábbi tendenciák – a 3. fejezetben ismertetettek értelmében – ugyanis értelmezhetők úgy, mint egy, az udmurtban jelenleg zajló szórendi típusváltás indikátorai:

*A kvalitatív vizsgálatok eredményei:*

1. A fejkezdetű szerkezetekhez, illetve a fejkezdetű frázisokat tartalmazó mondatokhoz általában többféle információs szerkezet is társítható, vagyis a fejkezdetű szórendek disztribúciósan viszonylag jelöletlennek mondhatók.
2. A legtöbb frázistípus információs szerkezetét tekintve neutrális mondatban is megjelenhet fejkezdetű elrendeződésben.

*A kvantitatív vizsgálatok eredményei:*

3. Noha a választott régi folklór- és újságszövegekben és a drámarészletben csak a szerkezetek egy része fordult elő olyan mennyiségben, amely alapján egyáltalán érdemes lehet megállapításokat tenni a fejkezdetű szórendek gyakoriságáról (ezen

szervezetek fejkezdetű<sup>108</sup> szórendi változatainak a vizsgált szövegekben előforduló arányát l. az alábbi, 24. táblázatban), összességében megállapítható, hogy a fejkezdetű szervezetek a legtöbb esetben gyakoribbak voltak a vizsgált mai szövegrészekben, mint a régiekben.<sup>109</sup>

Szerkezet	Szövegtípus	Régi szövegek	Kortárs szövegek
V–O	Informális szövegek	Folklórsz. 20%	Blogok: 34%
	Dráma	6%	
	Újság	0%	
V–AdpP	Informális sz.	Folklórsz. 19%	Blogok: 41,5%
	Dráma	4%	
	Újság	0%	
V–NCx	Informális sz.	Folklórsz. 41%	Blogok: 35%
	Dráma	7,5%	
	Újság	3%	
Cop–Pred	Informális sz.	Dráma 0%	Blogok: 16%
	Újság	0%	
AuxMod–V	Informális sz.	Dráma 10%	Blogok: 39,5%
	Újság	0%	
V–AdvMan	Informális sz.	Dráma 6%	Blogok: 13%
	Újság	0%	
Comp–Sent	Informális sz.	Folklórsz. 0%	Blogok: 35%
AdvSub–Sent	Informális sz.	Folklórsz. 0%	Blogok: 13%
	Dráma	0%	
	Újság	0%	
wh–Sent	Informális sz.	Folklórsz. 63,5%	Blogok: 94%
	Dráma	76%	
N–Gen	Informális sz.	Folklórsz. 12%	Blogok: 7%
	Dráma	7%	
	Újság	0%	
N–NCx	Informális sz.	Dráma 0%	Blogok: 8%
	Újság	0%	

24. táblázat: A gyakoribb szervezetek fejkezdetű előfordulásainak aránya a régi és az új szövegekben

Látható, hogy az *igei állítmány + tárgy*, *igei állítmány + adpozíciós frázis*, *kopula + állítmánykiegészítő*, *módbeli segédige + főige*, *mondatbevezető + alárendelt mondat*, *kérdőszó + mondat*, *főnév + esetragos/adpozíciós főnévi bővítmény* szervezeteknél a fejkezdetű szórendi alternánsok aránya magasabb a kortárs, mint a régi szövegekben. Szintén gyakoribb a fejkezdetű elrendeződés a mai szövegekben az *igei állítmány +*

<sup>108</sup> A *kérdőszó + mondat* (wh + Sent) elempár esetében nem *fejkezdetű*, hanem *VO* nyelvekre jellemző volna a megfelelő terminus (mivel a kérdőszavak nem fejek, l. 5.1, 5.3.12.1).

<sup>109</sup> Az új újságszövegek esetében az egyszerűség kedvéért a táblázatban összevontam a közéleti napilapból és az ifjúsági magazinból nyert adatokat. Az egyes szervezetek fejkezdetű előfordulásainak pontos számát l. az 5.3 fejezet adott szerkezetet tárgyaló alfejezeteiben.

4. A blogszövegekben a fejkezdetű elrendeződés gyakorisága a vizsgált 18 szerkezet közül 11 esetében meghaladta a 30%-ot,<sup>110</sup> néhány szerkezetnél pedig az 50%-ot is; a fejkezdetű szórend ezeknél a szintagmatípusoknál tehát a mai udmurtban nem mondható ritkának.
5. Noha a kérdőív produkciót tesztelő (mondatkiegészítő) feladata alapján a fejkezdetű változatok nem tűnnek olyan gyakorinak, mint a blogszövegek alapján (a legtöbb szerkezetnél a kitöltők kevesebb mint 30%-a produkálta a fejkezdetű szórendi változatot, l. 25. táblázat),<sup>111</sup> a grammatikalitási ítélethozós feladatban a legtöbb szerkezetnél a kitöltőknek több mint fele grammatikusnak ítélte a fejkezdetű szórendet. A többértékelős feladatban a szerkezetek nagyobb részénél az adatközlőknek legalább a 25%-a – néhány esetben több mint 40%-a – egyformán jónak ítélte a fejező és a fejkezdetű változatokat, vagy az utóbbit jobbnak értékelte az előbbinél.
6. A kérdőív eredményeiben generációs különbségek mutatkoztak. A fiatalabb adatközlők

<sup>111</sup> Azon túl, hogy az elicált nyelvi adatok sokszor tudatosabb, szerkesztettebb nyelvhasználat révén jönnek létre, ez a különbség minden bizonnyal azzal is indokolható, hogy a fejkezdetű változatok gyakoriságát a kérdőívben kifejezetten a neutrális információs szerkezetű mondatoknál teszteltem, míg a blogok esetében – ahogyan azt 3.1-ben és 3.2-ben ismertettem – a nem-neutrális mondatokat is bevontam a gyakorisági számításokba.

a legtöbb tesztmondat esetében magasabb arányban produkálták és kedvezőbben ítélték meg a fejkezdetű szórendeket, mint az idősebbek. Ez a korosztályos különbség a látszólagosidő-hipotézis (l. Labov 1963; Trudgill 1992/1997) értelmében folyamatban lévő nyelvi változásra – jelen esetben a szórendi típus változására – utalhat.

A fent összegzett eredmények alapján tehát valószínűsíthetjük, hogy a mai udmurt nyelvben szórendi típusváltozás zajlik az SOV nyelvtípustól az SVO típus felé.

A kérdőíves felmérés során a fejkezdetű szórendi változatok produkciójában és megítélésében nem csak korosztályos, hanem területi különbségek is mutatkoztak. Az Udmurtia területén élő válaszadók a legtöbb tesztmondat esetében magasabb arányban produkálták és kedvezőbben ítélték meg a fejkezdetű variánsokat, mint a Tatárföld területén élő kitöltők. A fejkezdetű szintagmákat a négy területi-életkori csoport (udmurtiai fiatalok; udmurtiai idősek; tatárföldi fiatalok; tatárföldi idősek) közül összességében az udmurtiai fiatalok produkálták és értékelték grammatikusnak a legmagasabb arányban (mondhatni ők mutatkoztak a „legprogresszívebb” csoportnak szórendi preferenciáikat illetően), a tatárföldi idősek pedig a legalacsonyabb arányban. Az utóbbiak meglepően következetesen ragaszkodtak a fejező szerkesztésmódhoz: szinte minden esetben kizárólag fejező frázisokat produkáltak, szinte soha nem minősítették grammatikusnak a fejkezdetű változatokat, és majdnem mindig a fejező alternánsokat tartották jobbnak a fejkezdetűekkel szemben (szórendi preferenciáikat illetően tehát a tatárföldi idősek bizonyulnak a legkonzervatívabb alcsoportnak). A tatárföldi fiatalok válaszai bizonyos tesztmondatoknál az udmurtiai fiatalok, más tesztfeladatoknál pedig a tatárföldi idősek válaszaival mutattak hasonlóságot. A kérdőív eredményei tehát arra mutatnak, hogy a szórendi típusváltás előrehaladottabb fázisban van az udmurtiai, mint a tatárföldi udmurt nyelvterületeken. Ez valószínűleg az SOV-típusú tatár nyelv hatásával, valamint a tatárföldi nyelvjárások – udmurt nyelvterületen belüli – periferizálásával magyarázható.

## **6.2 A vizsgált szerkezetek szórendi változásra való hajlama**

A szövegvizsgálatok és a kérdőíves felmérés eredményei arra mutatnak, hogy az egyes szerkezet típusoknál nem egyformán gyakori és elfogadott a fejkezdetű elrendeződés. A vizsgált frázistípusokat tehát valószínűleg nem azonos mértékben érinti a szórendi változás, vagyis az egyes frázistípusok nem egyformán hajlamosak belső szórendjük megváltoztatására. 5.2-ben láttuk, hogy bizonyos korrelációs párokat, így az *időbeli segédige* + *lexikális ige*

kettőset, valamint az adpozíciós szintagmákat egyáltalán nem érinti az OV > VO típusváltás, ezek mindig szigorú fejkézdű elrendeződést mutatnak a mai udmurtban is.<sup>112</sup> A következőkben összesítem, hogy – a blogszövegek vizsgálata és a kérdőíves felmérés alapján – a szórendi ingadozást mutató szerkezetek közül melyek bizonyulnak hajlamosabbnak, és melyek tűnnek kevésbé hajlamosnak eredeti, fejkézdű szórendjük megváltoztatására.

### 6.2.1 Összesített eredmények

A 25. táblázat az 5.3. fejezetben tárgyalt szerkezetek fejkézdű sorrendben való megjelenésének gyakoriságát (l. *Blogok*, illetve *Mondatkiegészítés* oszlop) és elfogadottságát (l. *Gramm. ítélet* és *Többértékelős* oszlop) szemlélteti a vizsgált blogszövegek és a kérdőíves felmérés eredményeinek tükrében. A *Blogok* oszlopban feltüntetett értékek azt jelölik, hogy adott szerkezettípus blogszövegekben talált összes előfordulásának átlagosan hány százaléka mutatott fejkézdű sorrendet.<sup>113</sup> A *Kérdőív* címke alatt szereplő oszlopok a kérdőívnek az adott szerkezetre vonatkozó összes tesztmondatánál kapott eredmények átlagát mutatják feladattípusonként.<sup>114</sup> A *Mondatkiegészítés* oszlop értékei az adatközlők által produkált fejkézdű szórendek átlagos arányát mutatják; a *Gramm. ítélet* oszlop értékei azt szemléltetik, hogy a kitöltőknek átlagosan hány százaléka ítélte grammatikusnak adott szerkezet fejkézdű sorrendben való előfordulását, a *Többértékelős oszlop* adatai pedig azt, hogy az adatközlők átlagosan milyen arányban tartották a fejkézdű variánst a fejkézdűvel egyformán jónak vagy annál jobbnak. A frázistípusokat alaptagjuk kategóriája alapján csoportosítottam a táblázatban.

---

<sup>112</sup> A tagadó segédige ezzel szemben mindig fejkézdű szerkezetet hoz létre, a fejkézdű szórend itt azonban feltehetően az eredeti, uráli alapnyelvi szórendet tükrözi, vagyis nem köthető az udmurtban jelenleg zajló OV > VO típusváltáshoz, l. 5.2.2.

<sup>113</sup> A blogokban – ahogyan azt 3.1-ben és 3.2-ben már említettem – a fejkézdű változatok általános textuális gyakoriságát mértem, vagyis a neutrális és nem-neutrális mondatban való előfordulásokat egyaránt figyelembe vettem a számítások során.

<sup>114</sup> A *kérdő partikula* + *mondat* korrelációs pár sorrendjét – ahogyan azt 5.3.11.3-ban említettem – nem vizsgáltam kérdőívvel.



Alaptag kategóriája	Szerkezet típus	Blogok	Kérdőív		
			Mondat- kiegészítés	Gramm. ítélet	Többérté- kelős
Ragozott ige	V–O	34%	6%	48%	29%
	V–AdpP	41,5%	17%	59%	32%
	V–NCx	35%	31%	70%	41%
	Cop–Pred	16%	11%	33%	20%
	'want'–V	21%	4%	44%	12%
	AuxMod–V	39,5%	21%	58%	22%
	V–S (birt.)	38%	42%	71,5%	39%
	V–S (egz.)	71%	71%	78%	41%
	V–AdvMan	13%	7,5%	48%	23%
Funkcionális fej	Comp–Sent	35%	22,5%	41,5%	27%
	AdvSub–Sent	13%	10%	12,5%	28%
	wh–Sent	93,5%	46,5%	95%	50%
	Q–Sent	33%			
Melléknév	Adj–Stand	Á	31%	31%	57%
		J	0%	16%	47%
	Adj–X	Á	34,5%	48%	86%
		J	0%	39%	57%
Főnév	N–Gen	7%	4%	41%	19%
	N–Rel	51%	--	74%	33%
	N <sub>1</sub> –N <sub>2</sub>	8%	14%	60%	10%

25. táblázat: A fejkezdetű szórendek aránya és elfogadottsága a blogok és a kérdőíves felmérés alapján

A következő, 6.2.2 alfejezetben a fejkezdetű elrendeződés gyakorisága, 6.2.3-ban pedig a fejkezdetű elrendeződés elfogadottsága szempontjából rangsorolom a vizsgált frázistípusokat.

## 6.2.2 Gyakoriság

A blogok alapján a következő tendenciák rajzolódnak ki a fejkezdetű szórendi változatok gyakoriságát illetően:

gyakori (> 50%)	közepesen gyakori (21–41,5%)	ritka (0–16%)
wh–Sent	V–AdpP	Cop–Pred
V–S (egz.)	AuxMod–V	V–AdvMan
N–Rel	V–S (birt.)	AdvSub–Sent
	V–NCx	N <sub>1</sub> –N <sub>2</sub>
	Comp–Sent	N–Gen
	Adj–X (Á)	Adj–Stand (J)
	V–O	Adj–X (J)
	Q–Sent	
	Adj–Stand (Á)	
	'want'–V	

26. táblázat: A vizsgált szerkezetek fejkezdetű elrendeződésben való megjelenésének gyakorisága a blogszövegekben

A kérdőív produkciót tesztelő – mondatkiegészítő – feladata alapján pedig az alábbi kép körvonalazódik a fejkedetű szórendek gyakorisága kapcsán:

<b>gyakori (&gt; 50%)</b>	<b>közepesen gyakori (21–48%)</b>	<b>ritka (7–17%)</b>
V–S (egz.)	Adj–X (Á)	V–AdpP
	wh–Sent	Adj–Stand (J)
	V–S (birt.)	N <sub>1</sub> –N <sub>2</sub>
	Adj–X (J)	Cop–Pred
	V–NC <sub>x</sub>	AdvSub–Sent
	Adj–Stand (Á)	V–Adv <sub>Man</sub>
	Comp–Sent	V–O
	Aux <sub>Mod</sub> –V	'want'–V
		N–Gen

27. táblázat: *A vizsgált szerkezetek fejkedetű elrendeződésben való megjelenésének gyakorisága a mondatkiegészítő feladat alapján*

A két gyakorisági mintázat több ponton eltér egymástól, néhány adat azonban azonos irányba mutat.

Az egzisztenciális mondatoknál mindkét „mérés” során gyakorinak bizonyult a fejkedetű sorrend. A kérdőszavak 93,5%-a a blogszövegekben a mondat elején jelent meg, de a kérdőív ide vonatkozó feladatában is a kitöltőknek majdnem a fele mondatkezdő pozícióba tette a kérdőszót, vagyis a *kérdőszó + mondat* elempárnál is gyakorinak mondható az egyébként a VO-nyelvekre jellemző szórend. (A *főnév + vonatkozó mondat* korrelációs pár esetében a blogszövegekben szintén gyakori volt a fejkedetű szerkesztésmód, a kérdőívben azonban produkciós feladattal nem teszteltem ennek a szerkezetnek a sorrendjét.)

A következő szerkezeteknél mind a blogok, mind a kérdőív eredményei alapján közepesen gyakorinak mutatkozik a fejkedetű sorrend: *létige + alany* a predikatív birtoklásmondatokban; (állítmányi szerepű) *melléknév + határozói vonzata*; *módbeli segédige + lexikális ige*; *mondatbevezető + alárendelt mondat*; (állítmányi szerepű) *melléknév + hasonlító határozó*.

Végezetül mindkét „mérés” alapján úgy tűnik, hogy a következő korrelációs párok ritkán jelennek meg fejkedetű sorrendben: *kopula + állítmánykiegészítő*; *ige + módhatározószó*; *határozói alárendelő kötőszó + alárendelt mondat*; *főnévi birtokszó + birtokos*; (jelzői szerepű) *melléknév + hasonlító határozó* (az utóbbi szerkezetre a vizsgált blogszövegekben nem találtam fejkedetű példát).

### 6.2.3 Elfogadottság

A grammatikalitási ítélethozós feladat alapján az alábbi tendenciák mutatkoznak a fejkezdetű szerkezetek elfogadottságát illetően:

<b>elfogadott (70–95%)</b>	<b>közepesen elfogadott (41–60%)</b>	<b>kevésbé elfogadott (12,5–33%)</b>
wh–Sent	N <sub>1</sub> –N <sub>2</sub>	Cop–Pred
Adj–X (Á)	V–AdpP	AdvSub–Sent
V–S (egz.)	Aux <sub>Mod</sub> –V	
N–Rel	Adj–Stand (Á)	
V–S (birt.)	Adj–X (J)	
V–NC <sub>x</sub>	V–O	
	V–Adv <sub>Man</sub>	
	Adj–Stand (J)	
	'want' –V	
	Comp–Sent	
	N–Gen	

28. táblázat: *A fejkezdetű szerkezetek elfogadottsága a grammatikalitási ítélethozós feladat alapján*

A többértékelős feladat eredményei alapján pedig a következőképpen csoportosíthatjuk a vizsgált szerkezeteket:

<b>(39–50%)</b>	<b>(19–33%)</b>	<b>(10–16%)</b>
wh–Sent	N–Rel	Adj–Stand (J)
V–NC <sub>x</sub>	V–PP	'want'–V
V–S (egz.)	V–O	N <sub>1</sub> –N <sub>2</sub>
Adj–X (Á)	AdvSub–Sent	
V–S (birt.)	Comp–Sent	
	Adj–Stand (Á)	
	V–Adv <sub>Man</sub>	
	Aux <sub>Mod</sub> –V	
	Cop–Pred	
	Adj–X (J)	
	N–Gen	

29. táblázat: *A fejkezdetű variánsok fejezőkhöz viszonyított elfogadottsága a többértékelős feladat alapján*

A két mintázat szintén eltér néhány ponton egymástól, a legtöbb szerkezet esetében azonban hasonló tendenciák rajzolódtak ki.

A fejkezdetű szórend a következő szerkezeteknél tűnik a leginkább elfogadottnak: *kérdőszó + mondat*; (állítmányi szerepű) *melléknév + határozói vonzata*; *létige + alany* egzisztenciális mondatokban; *létige + alany* predikatív birtoklásmondatokban; *ige +*

*esetragos főnév vagy névmás; főnév + vonatkozó mondat.*

A fejkezdetű sorrend az alábbi korrelációs pároknál mindkét feladattípus szerint közepesen elfogadhatónak bizonyult: *ige + adpozíciós bővítménye; módbeli segédige + lexikális ige*; (állítmányi szerepű) *melléknév + hasonlító határozó; ige + tárgy; ige + módhatározószó; mondatbevezető + alárendelt mondat.*

Fejkezdetű szórendben kevésbé elfogadottnak a *kopula + állítmánykiegészítő*, (jelzői szerepű) *melléknév + hasonlító határozó*, 'akar' jelentésű *módbeli segédige + lexikális ige*, valamint a *főnévi birtokszó + birtokos* korrelációs párok mutatkoztak (az utóbbi három elempár a grammatikalitási ítélethozós feladatban a középső kategória alsó sávjába esett).

## 6.2.4 Összegzés

A blogszövegekből és a kérdőíves feladatokból körvonalazódó tendenciák alapján a szórendi változásra leginkább hajlamosnak a *kérdőszó + mondat*, a *létige + alany* (egzisztenciális mondatokban), valamint a *főnév + vonatkozó mondat* szerkezetek, legkevésbé hajlamosnak pedig a *főnévi birtokszó + birtokos*, *kopula + állítmánykiegészítő*, valamint a (jelzői szerepű) *melléknév + vonzata* korrelációs párok tűnnek (bár a *határozói alárendelő kötőszó + alárendelt mondat*, *főnév + vonzata/szabad bővítménye*, *ige + módhatározószó*, illetve az 'akar' *segédige + főige* párok szintén viszonylag alacsony hajlamot mutatnak a fejkezdetű elrendeződésben való megjelenésre). A további, jelen dolgozatban vizsgált frázistípusok e két szélső „zóna” között helyezkednek el. (Az *időbeli segédige + lexikális ige*, valamint az *adpozíció + főnévi szintagma* korrelációs párok – ahogyan azt az 5.2.1, illetve 5.2.3 alfejezetekben bemutattam – mindig szigorúan fejevégű elrendeződést mutatnak.)

Adódik a kérdés, hogy mivel magyarázhatjuk a szerkezetek szórendi változásra mutatott hajlamának eltérő mértékét, illetve hogy van-e valamilyen közös tulajdonságuk az egyes gyakorisági típusokba tartozó szintagmatípusoknak.

Az időbeli segédigék és az adpozíciók funkcionálisan az igeragokra, illetve a névszói esetragokra emlékeztetnek, vagyis inflexiószerű funkcionális elemek, és mint ilyenek, feltehetően szoros egységet alkotnak bővítményükkel. A fejevégű sorrendet leginkább őrző (vagyis a változásra legkevésbé hajlamos) szerkezeteket között találjuk továbbá – többek között – a jelzői funkciójú melléknévi, valamint a főnévi alaptagú frázisok nagy részét. Mindez összecseng Vilkuna azon megfigyelésével, miszerint a nominális, illetve a melléknévi szintagmák az egész uráli nyelvcsaládon belül viszonylag következetesen fejevégű belső szórendet mutatnak (1998: 219–222): úgy tűnik tehát, hogy a mondatszerveződés

hierarchiájában alacsonyabb szinten álló frázistípusok – vagyis a nominális, illetve a (jelzői funkciójú) melléknévi alaptagú szintagmák – kevésbé hajlamosak eredeti, fejkézdű szórendjük megváltoztatására. Ami a változásra „közepesen hajlamos” elempárokat illeti, ide sorolható a ragozott igei alaptagú frázisok egy része, valamint azok a melléknévi alaptagú szintagmák, amelyekben a melléknév állítmányi szerepű: azon frázistípusok tehát (pontosabban azoknak egy része), amelyeknek alaptagja predikatív funkciót tölt be a mondatban.

Az alaptag szófaja és szintaktikai funkciója tehát befolyással lehet adott frázis szórendi változásra mutatott hajlamára. Úgy tűnik azonban, hogy egyéb tényezők is közrejátszhatnak. A *főnév + vonatkozó mondat* korrelációs pár a fejkézdű szórendben leggyakoribb és legelfogadottabb szerkezetek közé tartozik, noha fentebb láttuk, hogy a többi főnévi alaptagú frázis éppen hogy csekély hajlamot mutat a fejkézdű szórendben való megjelenésre. A szóban forgó korrelációs párnak a többi nominális szintagmától eltérő viselkedését feltehetően a bővítmény kategóriájával ((alárendelt) mondat), illetve annak tulajdonságaival magyarázhatjuk: az (alárendelt) mondatok jellemzően grammatikailag súlyosak, a súlyosabb összetevők pedig hajlamosak követni a grammatikailag könnyebb összetevőket (vagyis jelen esetben a fejet), l. Hawkins (1983: 90–91); Wasow (2002: 3). Ebből kiindulva természetesen azt feltételezhetnénk, hogy a többi olyan szerkezetnél, amelyben a bővítmény mondat vagy alárendelt mondat, szintén kifejezetten gyakori és elfogadott lesz a fejkézdű szórend. Ez azonban az általam vizsgált szövegekben és a kérdőívben csak a *kérdőszó + mondat* elempárnál volt így; a *mondatbevezető + alárendelt mondat* közepesen, a *határozói alárendelő + alárendelt mondat* pedig inkább csekély mértékben volt gyakori és elfogadott fejkézdű szórenddel. Feltételezésem szerint az utóbbi két korrelációs pár esetében az alaptag lexikális tulajdonságai árnyalják a képet: a tagmondateleji mondatbevezetők (*čto, čtoby*) ugyanis orosz lexikális elemek az udmurtban; a kutatás során vizsgált tagmondateleji határozói alárendelő kötőszó (*jes’li* ’ha’) szintűg.<sup>115</sup> Használatuk esetén az irodalmi norma megsértése tehát különösen szembetűnő.

A ragozott igei alaptagú frázisok közül a *kopula + állítmánykiegészítő* és az *ige + módhatározószó* párok csekély hajlamot mutattak a fejkézdű elrendezésben való megjelenésre. A kopulás szerkezetek esetében vélhetően az áll a háttérben, hogy az állítmánykiegészítő valójában az állítmány része, szoros egységet képez a kopulával, azzal együtt alkot összetett állítmányt, így pozíciója is kötöttebb lehet. A módhatározószók pedig

---

<sup>115</sup> További, nem orosz eredetű, az irodalmi nyelvben és a sztenderd nyelvváltozatban gyakori mondateleji határozói alárendelő kötőszavak – pl. az okhatározói *malj ke šuono* ’mert’ – bevonása a vizsgálatba feltehetően magasabb gyakorisági és elfogadottsági értékeket eredményezett volna.

mint ún. predikátumhatározók az Ernst (2002: 45) és Cinque (1999: 106) által felállított határozóhierarchiában a hierarchia alján állnak. Ez (többek között) azt jelenti, hogy mondatbeli megjelenésük a mondatstruktúra hierarchiájának alacsonyabb szintjeire, a predikátumhoz közeli pozíciókra korlátozódik (míg a hierarchiában feljebb álló mondathatározók megjelenhetnek a mondatstruktúra felsőbb és alsóbb szintjein is, a predikátumhatározók nem jelenhetnek meg a felsőbb szinteken (l. (a magyarra kidolgozva) Surányi 2008). Az udmurt esetében viszonylag kötött (közvetlenül) preverbális pozíciót feltételezhetünk a módhatározó(szó)k számára, és ez a viszonylagos kötöttség esetükben azt is jelentheti, nem csak a preverbális mező bal periferiájára, de a posztverbális mezőbe is kevésbé hajlamosak „kimozdulni” (l. még: Asztalos–Gugán–Mus 2017: 51–52, 54).

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az *ige + tárgy* elempár nem esik a szórendi változásra leginkább hajlamos szerkezetek közé, sőt, gyakorisági és elfogadottsági értékei a predikatív szintagmák között sem emelkednek ki. Úgy tűnik tehát, hogy az *ige + tárgy* szerkezetnek az udmurtban nincs kitüntetett szerepe a korrelációs párok között; feltehetően nem az a helyzet áll fenn, hogy ezen elempár szórendjének változása az elsődleges, amely aztán a többi frázistípus szórendjének változását indukálná.

## 6.3 Az udmurt nyelv szórendi típusváltásának lehetséges okai

### 6.3.1 A kontaktushatások szerepe

A 4. fejezetben az udmurt szórendi kérdéseket tárgyaló szakirodalom áttekintése során láthattuk, hogy a nem-igevégű mondatok elterjedését az udmurtban több szerző is (legalább részben) az orosz nyelv hatásával hozza összefüggésbe (vö. Glezgyenyev 1921: 52; Bulicsov 1947: 79, 82; Gavrilova 1970: 118; Ponarjadov 2010: 45–54; Karakulova–Karakulov 2001: 82–83). Az udmurtnak a dolgozatomban valószínűsített, folyamatban lévő szórendi tipológiai változása véleményem szerint is részben külső – orosz – nyelvi hatásnak tulajdonítható. Intenzív kontaktushatás ugyanis indukálhat szórendi tipológiai változást egy nyelv rendszerében (Thomason–Kaufman 1988: 74–76). Az oroszban a mondat szintjén SVO az alapszórend, a frázisok pedig jellemzően fejkezdetűek, l. Bailyn (2012: 239–244). Az 1.2.4. fejezetben továbbá láttuk, hogy az udmurt beszélők kétnyelvűsége generációs eltéréseket mutat: míg az idősekre a kiegyenlített vagy udmurtdomináns, egymás utáni, felnőttkori és mesterséges, a fiatalokra a kiegyenlített vagy oroszdomináns, egyidejű, gyermekkori és

természetes kétnyelvűség jellemző (vö. Salánki 2007: 59; Shirobokova 2011: 191, 195). A generációk eltérő jellegű kétnyelvűsége alapján valószínűsíthető, hogy a fiatalabbak udmurt nyelvhasználatára jobban hat az orosz nyelv, mint az idősebb beszélőkére, és nem meglepő, ha ez a hatás a fiatalok szórendhasználatában is megmutatkozik.

A kontaktushatás(ok) szerepét a szórendi változásokban a kérdőíves felmérés eredményeiben mutató areális különbségek is valószínűsítik. Az Udmurtia területén élő adatközlők gyakrabban produkáltak és jobbnak minősítették a fejkezetű szórendeket, mint a Tatárföldön élő informánsok. A tatárföldi kitöltők tehát jobban „ragaszkodtak” a fejevű szórendekhez, mint az udmurtiaiak. (Ez különösen az idős generációhoz tartozó tatárföldiek esetében volt szembetűnő, ők ugyanis kevés kivételtől eltekintve szinte mindig fejevű szórendeket produkáltak, és szinte soha nem ítélték grammatikusnak a fejkezetű variánsokat. Ugyanakkor a fiatal tatárföldiek is „konzervatívabbnak” mutatkoztak szórendi preferenciáikban udmurtiai kortársaiknál.) Mivel a tatárok lakta területeken élő udmurt beszélők gyakorta háromnyelvűek – az udmurt és az orosz mellett tatáru is tudnak –, a tatár pedig a szakirodalom szerint következetes SOV nyelv (Poppe 1968; Kashaeva 2012: 77–78), feltételezhető, hogy ezeken a területeken a tatár nyelv elősegíti az SOV-sajátosságok megőrzését az udmurtban, vagyis egyfajta „fékező” hatással van az udmurtban zajló OV > VO típusváltásra.<sup>116</sup> A következetes SOV-típusú törökségi nyelveknek ezt a „konzerváló” hatását Ponarjadov is említi munkájában – noha nem a tatárföldi és az udmurtiai udmurt, hanem a komi és (általában véve) az udmurt összevetése kapcsán: az SOV-sajátosságok szerinte részben azért őrződtek meg jobban az udmurtban, mint a komi-zürjénben és a komi-permjáknban, mert az előbbire jobban hatottak a (következetes SOV-típusú) törökségi nyelvek (2010: 92, 93).

### 6.3.2 Információsszerkezet-átértelmezés

Az udmurt folyamatban lévő OV > VO típusváltását feltételezésem szerint a külső – orosz – nyelvi hatáson túl belső nyelvi, az információs szerkezettel összefüggő tényezők is elősegíthették.

Az udmurt szórendi szakirodalom a nem-állítmányvégű mondatokat és általában a fejkezetű szórendeket hagyományosan pragmatikailag (információs szerkezetüket tekintve)

---

<sup>116</sup> Az SOV-sajátosságok megőrzését az udmurt nyelv Tatárföld területén beszélt változatában továbbá az is elősegítheti – ahogyan arra Fejes László felhívta a figyelmemet –, hogy egy adott nyelvterület periferiáján beszélt dialektusok jellemzően konzervatívabbnak, kevésbé érintik őket a nyelvi változások (l. pl. Juhász 2001: 100).

jelöltnek tekinti, l. 4.1. Az 5.3. fejezetben bemutattam, hogy kutatásom eredményei szerint

- (i) a fejkezdetű szerkezeteket tartalmazó nem-neutrális, pragmatikailag jelölt mondatokhoz többféle információs szerkezet is rendelhető, vagyis a fejkezdetű szerkezetek információs szerkezeti disztribúciója meglehetősen változatos;
- (ii) fejkezdetű szerkezetek nem csak pragmatikailag jelölt, hanem neutrális mondatokban is megjelenhetnek.

Feltételezésem szerint a neutrális fejkezdetű szerkezetek megjelenésében és végső soron az udmurt nyelvre valószínűsített OV > VO típusváltozásban a pragmatikailag jelölt nem-állítmányvégű mondatoknak az i) pontban említett információs szerkezeti változatossága, azaz viszonylagos disztribúciós jelöletlensége is közrejátszhatott. Jelen fejezetben összefoglalom, hogy kutatásom eredményei szerint pontosan milyen információs szerkezetű mondatok társíthatók a nem-állítmányvégű mondatokhoz, majd Ponarjadov (2010) és Asztalos–Gugán–Mus (2017), valamint a saját adataim alapján ismertetek egy lehetséges magyarázatot arra vonatkozóan, hogy bizonyos információs szerkezeti változások és az orosz nyelv hatása összejátékaként hogyan jelenhettek meg a neutrális nem-igevégű mondatok az udmurt nyelvben.

### 6.3.2.1 A nem-állítmányvégű mondatok információs szerkezeti elemzése

Nem-igevégű mondatok<sup>117</sup> az elemzett blogszövegekben gyakran fókuszált (1) vagy tagadott (2) ige, illetve közvetlenül preverbális fókusz (3) vagy az intenzitás magas fokát kifejező (feltehetően szintén fókuszált) preverbális fok-, mértékhatóározó (4a–b) jelenléte esetén álltak elő. Ezekben az esetekben az állítmány után gyakran a megelőző kontextusból már ismert vagy abból kikövetkeztethető ((1)–(3), (4a)) összetevők jelentek meg.

- (1) Kontextus: A szerző ellátogat egy falusi iskolába, és úgy tűnik, a gyerekek nem értik az udmurt beszédet.

*Tatʲin badʲʲim-jos tod-o                      udmurt-ez,      noš   jegit-jos   kuts[k]-emʲin*

itt   nagy-PL   tud-PRS.3PL   udmurt-ACC   de   fiatal-PL   kezd-PTCP.PRF

*ińi   vundet-ińi.*

már   elfelejt-INF

'Itt az idősek tudnak udmurtul, a fiatalok viszont már kezdik elfelejteni.' (Blog<sub>1</sub>)

---

<sup>117</sup> A „nem-igevégű” kifejezést itt és a továbbiakban a „nem-állítmányvégű” kifejezés szinonimájaként használom.



- (2) *Konduktor-jos tatın övöl, l'ek şin-jos-ın uz učk-e*  
kalauz-PL itt van.NEG.PRS mérges szem-PL-INS NEG.FUT.3 néz-CNG.PL  
*ton şorj (...).*  
2SG SUBL

'Kalauzok itt nincsenek, nem fognak mérges szemekkel nézni rád.' (Blog<sub>3</sub>)

- (3) Kontextus: 'Itt az idők tudnak udmurtul, a fiatalok viszont már kezdik elfelejteni.'

*Arlıdo-os-ız-leş-ges kılıl-i udmurt-ez.*  
idős-PL-DET-ABL-CMPR hall-PST.1SG udmurt-ACC

'Inkább idősektől hallottam udmurtot.' (Blog<sub>1</sub>)

- (4) a. *Mon vañ şulem-en-ım jarat-i ta Budapeşt-ez!*  
1SG egész szív-INS-1SG szeret-PST.1SG ez Budapest-ACC

'Teljes szívemből megszerettem ezt a Budapestet!' (Blog<sub>3</sub>)

b. Kontextus: 'Március 31-én lesz a Zemfira koncertje.'

*Tuuuuuuuuuuuūž pot-e val mın-em!!!!!!*  
nagyon kijön-PRS.3SG AUX.PST megy-PTCP.PRF

'Naaaaaaaaaagyon szeretnék rá elmenni!' (Blog<sub>2</sub>)

A nem-igevégi mondatok egy másik tipikus mintázatában a posztverbális összetevő volt fókuszált:

- (5) Kontextus: 'Természetesen szabad – mondta – néhány szavazatot más párt jelöltjeire is adni.'

*No tros-ez med lu-o-z A. ponna.*  
de sok-DET PTCL van-FUT-3SG A. számára

'De a legtöbb szavazat A.-ra legyen.' (Blog<sub>2</sub>)

Végezetül mondatfókuszos, vagyis az értekezés megközelítésében neutrális információs szerkezetű mondatokban is előfordult, hogy az állítmányhoz tartozó vonzatok vagy szabad bővítmények az állítmány után jelentek meg:

- (6) *Odig žīt-e öt'-i kol'l'ega-os-me doram kuno-je.*  
 egy este-ILL meghív-PST.1SG kolléga-PL-1SG.ACC ALL.1SG vendégség-ILL  
 'Egy este meghívtam magamhoz a kollégáimat vendégségbe.' (Blog<sub>1</sub>)

### 6.3.2.2 Az emfatikustól a neutrális nem-igevégű mondatok felé

Az alábbiakban kísérletet teszek az udmurt nem-igevégű mondatok információs szerkezeti változásainak modellezésére. Kiindulópontul Ponarjadov (2010) és Asztalos–Gugán–Mus (2017) információs szerkezeti elemzései szolgálnak.

Ponarjadov kutatásai szerint az udmurtban mind a téma (a diskurzusban ismert információ, amelyről a mondat többi része állítást tesz), mind a réma (új információ) állhat posztverbális helyzetben, míg azonban a téma posztverbális megjelenése jellemző az SOV nyelvekre, a réma ige utáni pozicionálása SVO-sajátosság (2010: 35–40). Ami a posztverbális témát illeti, az említett szerző rámutat, hogy következetes SOV nyelvekben emfatikus, azaz pragmatikailag jelölt mondatokban, különösen az érzelmi töltetű beszélt vagy az azt visszaadó írott nyelvben jellemző a témának vagy a téma egy részének az állítmány után való megjelenése (2010: 24), vagyis a *(téma)–réma–predikátum–téma* ((T)RPT) szórend (l. még 4.2). Ez a szórend Ponarjadov szerint tipikusan ún. alacsony kommunikatív értékű, háttérbe helyezett téma esetén, a téma nélküli, elliptikus mondatok alternatívájaként fordul elő; a predikátum után megjelenő téma ilyenkor pontosítja, egyértelművé teszi a kijelentést (2010: 23, 27), ahogyan azt a (7)–(8)-ban bemutatott udmurt példákban látjuk:

- (7) *T'urma-in śišt-o mon ton-e!*  
 börtön-INE megrohaszt-FUT.1SG 1SG 2SG-ACC  
 'Börtönben foglak megrohasztani (én téged)!' (Ponarjadov 2010: 27)

- (8) *Vojevoda-lj jara-m Vaška-len taži vera-m-ez.*  
 vajda-DAT tetszik-PST2.3SG Vászka-GEN így mond-PTCP.PRF-3SG  
 'A vajdának tetszett Vászka beszéde.' (ibid.)

Ponarjadov megemlíti, hogy bizonyos SOV nyelvekben, például a törökben és a burját-mongolban ((T)RPT) szórend esetén az állítmány vagy az állítmányt közvetlenül megelőző mondatrész logikailag hangsúlyos (2010: 24). (Az előző, 6.3.2.1 pontban láttuk, hogy ez az udmurtra is igaz: a diskurzusból már ismert, témaszerű posztverbális összetevők gyakran

fókuszált állítmánnyal, vagy közvetlenül az állítmány előtt elhelyezkedő fókuszált összetevővel együtt fordulnak elő.)

Ponarjadov feltételezése szerint a szóban forgó, emfatikus (*téma–réma–predikátum–téma* szórend – mivel az jellemzően spontán fejlődik ki az SOV nyelvekben – már az uráli alapnyelvben is jelen lehetett (2010: 27), és kutatásai szerint az udmurtban és a két komi nyelvben is gyakori (ibid.).

Gugán Katalinnal és Mus Nikolettal közösen folytatott kutatásunkban (Asztalos–Gugán–Mus 2017). régi és kortárs tundrai nyenyec, szurguti hanti és udmurt szövegekben vizsgáltuk a posztverbális összetevők diskurzusszerepét. Eredményeink szerint a tundrai nyenyecben és a szurguti hantiban a nem-igevégi mondatok mind a régi, mind a kortárs szövegekben jóval ritkébbak (arányuk 10% alatt van), mint akár a régi udmurt folklórszövegekben (35%), akár a kortárs udmurt blogszövegekben (44%). A három nyelv különböző korokból származó szövegei elemzésünk szerint az SOV > SVO típusváltás egy lehetséges folyamatának fázisait tükrözik: a típusváltás e szerint a mintázat szerint az ige mögötti összetevők lehetséges diskurzusszerepeinek fokozatos bővülésével jár együtt (Asztalos–Gugán–Mus 2017: 57). Az udmurnál szigorúbb SOV-nyelvállapotot tükröző nyenyec és hanti szövegekben ugyanis eleinte kizárólag a megelőző diskurzusból már ismert összetevők jelennek meg posztverbális helyzetben, az új hanti szövegekben azonban szórványosan új információ is megjelenik az ige mögött. A régi udmurt szövegekben a diskurzusból ismert posztverbális összetevők túlsúlya jellemző, emellett azonban a diskurzusból új, fókuszált összetevők is megjelenhetnek az ige után, és – az új hanti szövegekben tapasztaltakkal ellentétben – ún. *all-new* (vagyis a jelen értekezés felfogásában diskurzusneutrális, l. 2.1.2.1.2) mondatok is lehetnek nem-igevégi. Az új udmurt szövegekben azonban eltolódás figyelhető meg a régi és az új információt kifejező posztverbális összetevők arányában az utóbbiak javára (Asztalos–Gugán–Mus 2017: 55). Feltételezésünk szerint a posztverbális összetevők lehetséges diskurzusszerepeinek bővülése végső soron a nem-igevégi mondatok neutrálisként való átértelmezését vonhatja maga után (Asztalos–Gugán–Mus 2017: 56–57).

A fentiek alapján tehát azt feltételezhetjük, hogy a nem-igevégi mondatok az udmurtban eredetileg kizárólag emfatikusak, vagyis nem-neutrálisak lehettek, tipikusan alacsony kommunikatív értékű, a megelőző kontextusból ismert, háttérbe helyezett témaszerű összetevővel, amely, vagy amelynek egy része az igei állítmány mögött jelent meg. Az ilyen mondatokban az állítmány vagy az azt közvetlenül megelőző mondatrész gyakran (de nem feltétlenül) fókuszált lehetett. Ezt a Ponarjadov (2010) által említett tipológiai párhuzamokon

kívül alátámasztja az a tény is, hogy – ahogyan azt az 5.3 és 6.3.2.1 fejezetekben láttuk – alacsony kommunikatív értékű, a diskurzusból már ismert vagy abból kikövetkeztethető posztverbális összetevők a mai udmurtban is gyakran preverbális fókusz vagy az intenzitás nagy mértékét kifejező, preverbális fok- és mértékhatározókat tartalmazó mondatokban, illetve fókuszált vagy tagadó alakú finit ige után jelennek meg.

Később – valószínűleg az orosz nyelv hatására (l. Ponarjadov (2010: 39); Tánczos (2010: 222)), az oroszban ugyanis van egy mondatvégi fókuszpozíció (Bailyn 2012: 275–278) – az udmurt nyelvben is megjelentek az (5)-ös mondathoz hasonló, mondatvégi fókusz tartalmazó mondatok.

A nem-igevégű mondatok információs szerkezetileg összességében így már igen változatosak, azaz funkcionálisan sokrétűek lettek. Ez a viszonylagos disztribúciós jelöletlenség lehetővé tette a nem-igevégű mondatok információszerkezeti átértelmezését, vagyis – ahogyan azt Asztalos–Gugán–Mus (2017)-ben is feltételezzük – egy ponton az eredetileg pragmatikailag jelölt szórend neutrálisként való értelmezése is lehetővé vált (l. még Asztalos–Tánczos 2014), azaz megjelentek a neutrális információs szerkezetű nem-igevégű mondatok (l. pl. (6)).<sup>118</sup> A nem-állítmányvégű mondatok információs szerkezeti változatossága, vagyis viszonylagos disztribúciós jelöletlensége feltételezésem szerint így az orosz nyelvi hatás mellett kiváltó oka lehet az udmurt nyelv OV > VO típusváltásának.

---

<sup>118</sup> Az ómagyarra hasonló folyamatot feltételez É. Kiss (2011): az ige mögött eleinte csak speciális diskurzus szerepű összetevők jelenhettek meg, majd, amikor a posztverbális argumentumok aránya elért egy bizonyos küszöbértéket, az ige utáni pozíció átértelmeződött alaphelyzetűvé (2011: 91–92).

## 7 Összegzés és kitekintés

### 7.1 Összegzés

Doktori értekezésemben azon hipotézis igazolására tettem kísérletet, miszerint a mai udmurt nyelvben SOV > SVO alapszórendi változás, illetve – szélesebb értelemben véve – szórendi típusváltás zajlik a fejezőtől a fejezdetű nyelvtípus irányába. A változás a mondat fő összetevőinek egymáshoz viszonyított sorrendjén túl a legtöbb ún. dryeri korrelációs pár (vö. Dryer 1992) szórendjét érinti, vagyis általában véve az igei alaptagú frázisokat, valamint bizonyos főnévi, melléknévi és ún. funkcionális alaptagú szintagmákat is, noha az egyes frázistípusok nem egyforma gyakorisággal fordulnak elő és nem egyformán elfogadottak fejezdetű elrendeződésben. A szórendi típusváltás jelenségét tipológiai megközelítésben vizsgáltam.

Témaválasztásomat az motiválta, hogy míg az udmurt nyelvet mind az oroszországi, mind az Oroszországon kívül íródott szakirodalomban hagyományosan és az újabb leírásokban is az SOV-nyelvtípushoz sorolják, saját megfigyeléseim és korábbi<sup>119</sup> kutatásaim arra mutattak, hogy a mai udmurt nyelvben az SOV (SXV) mellett az SVO (SVX) szórend is megjelenhet diskurzusneutrális mondatokban (l. Asztalos–Tánczos 2014; Asztalos 2016; Asztalos–Gugán–Mus 2017). Értekezésemben az udmurt nyelvben jelenleg zajló szórendi típusváltást kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazásával valószínűsítettem. Vizsgálataim a dryeri korrelációs párokon túl néhány további (bizonyos korrelációs párokkal szintaktikailag analóg) szintagmatípusra is kiterjedtek. A kvalitatív módszer a fejezdetű szórendi változatok információs szerkezeti elemzését, valamint információs szerkezetileg neutrális mondatokban való megjelenésük tesztelését, a kvantitatív pedig a fejezdetű szerkezetek gyakoriságának és elfogadottságának vizsgálatát foglalta magába. A vizsgált nyelvi anyag egy részét régi és mai írott szövegekből állítottam össze, másik része pedig saját kérdőíves gyűjtésből származott. A kérdőíves felmérés során egyfelől két életkori csoport (idősebb vs. fiatalabb beszélők), másfelől két területi csoport (udmurtiai vs. tatárföldi beszélők) szórendhasználatát hasonlítottam össze. Az egyes szintaktikai szerkezetek szórendjét több tesztmondattal is vizsgáltam alkotóelemeik bizonyos grammatikai és szemantikai tulajdonságainak függvényében.

---

<sup>119</sup> Vagy a disszertáció készítésével párhuzamos, l. Asztalos (2016), Asztalos–Gugán–Mus (2017).

Az első, bevezető fejezetben ismertettem az értekezés célját, tárgyát, a kutatás motivációját, vázlatosan bemutattam az udmurt nyelvvel kapcsolatos, a dolgozat szempontjából lényeges tudnivalókat. A második fejezetben először a szórendi tipológiai elméletek kulcsfogalmát, az alapszórendet tárgyaltam. Amellett érveltem, hogy az információs szerkezeti semlegességnek prioritását tekintve meg kellene előznie az „alapszórendiség” további kritériumait, vagyis csak olyan szórend tartható alapszórendnek, amellyel „létrehozható” információs szerkezetileg neutrális mondat. Ezután a szórendi korrelációkkal kapcsolatos főbb tipológiai elméleteket tekintettem át. A harmadik fejezetben a vizsgált nyelvi anyagot és az alkalmazott kutatási módszereket mutattam be, a negyedik fejezetben pedig az udmurt nyelv szórendjével kapcsolatos korábbi szakirodalmat vázoltam fel.

Az ötödik fejezetben az írott szövegek vizsgálatának és a kérdőíves felmérésnek az eredményeit ismertettem szerkezettypusonként haladva. A hatodik fejezetben összegeztem, amit a szövegvizsgálatok és a kérdőíves felmérés alapján az udmurtban zajló szórendi típusváltásról megállapíthatunk. Az írott szövegek vizsgálata az alábbi eredményekre vezetett:

1. A fejkezdetű szerkezetek a legtöbb esetben gyakoribbnak bizonyultak a vizsgált mai blogszövegekben, mint a régi folklórszövegekben és drámarészletekben, és ugyancsak gyakoribbak voltak a mai újságszövegekben, mint a régiekben.
2. A fejkezdetű szórendi változatokhoz, illetve a fejkezdetű frázisokat tartalmazó mondatokhoz általában többféle információs szerkezet is társítható, vagyis a fejkezdetű szórendi változatok disztribúciósan nem bizonyultak jelöltnek.
3. A legtöbb frázistípus információs szerkezetileg neutrális mondatban is megjelenhet fejkezdetű elrendeződésben.

A kérdőíves felmérés során a következő tendenciák rajzolódtak ki:

1. A fejkezdetű szórendi variációkat szinte minden vizsgált konstituenstípus esetében produkálta és grammatikusnak ítélte az adatközlők egy része. A fejkézdű változatok mindazonáltal gyakoribbnak és elfogadhatóbbnak bizonyultak a fejkezdetűeknél.
2. Bizonyos beszélők ugyanakkor az ún. „kértértékelős”/”többértékelős” feladattípusban egyes szerkezeteknél a fejkezdetű szórendi változatokat minősítették jobbnak a fejkézdűeknekél.
3. Generációs különbség: a fiatalabb korcsoportba tartozó udmurtok gyakrabban produkálták és kedvezőbben ítélték meg a fejkezdetű alternánsokat, mint az idősebbek. A látszólagosidő-hipotézis értelmében ez a korosztályos különbség nyelvi változásra – jelen esetben az udmurt nyelv szórendi típusváltására – utalhat.

4. Areális különbség: az Udmurtia területén élő udmurtok gyakrabban produkáltak fejkezetű szerkezeteket, mint a tatárföldiek, és jobbnak is minősítették azokat. Ezt a legkézenfekvőbben kontaktushatással – az SOV/fejvégű tatár nyelv hatásával –, illetve a tatárföldi nyelvjárások periferialitásával lehet magyarázni.

Összességében a fiatal udmurtiai adatközlők bizonyultak a „legprogresszívbab” csoportnak szórendi preferenciáikat illetően (ők produkálták és fogadták el a legmagasabb arányban a fejkezetű szórendeket), a tatárföldi idős adatközlők pedig a legkonzervatívabbnak (szinte minden esetben a fejvégű változatokat produkálták, és szinte soha nem minősítették jónak a fejkezetű változatokat).

A fent összegzett eredmények tehát azt mutatják, hogy a fejkezetű szórendi alternánsok

- disztribúciósan viszonylag jelöletlenek,
- megjelenhetnek diskurzusneutrális mondatokban,
- a mai írott szövegekben általában gyakoribbak, mint a régiekben,
- elfogadottabbak, illetve használatuk gyakoribb a fiatalabb korosztálynál, mint az idősebb generációnál.

Mindezek alapján azt valószínűsítettem, hogy a mai udmurt nyelvben szórendi típusváltozás zajlik a fejvégű nyelvtípustól a fejkezetű felé.

A vizsgált grammatikai és szemantikai változók közül csak a grammatikai súly esetében rajzolódott ki bizonyos összefüggés a szórenddel: a grammatikailag súlyosabb bővítmények ugyanis több korrelációs pár, így az *ige + tárgy*, az *ige + módhatározószó*, a *melléknév + hasonlító határozó*, valamint a *főnév + vonatkozó mondat* esetében is hajlamosabbnak bizonyultak a fej után kerülni – vagy elfogadottabbak voltak a fej utáni pozícióban –, mint a grammatikailag könnyű bővítmények.

A hatodik fejezetben továbbá áttekintettem, hogy az értekezésben vizsgált szerkezetek közül melyek bizonyultak hajlamosabbnak, és melyek mutatkoztak kevésbé hajlamosnak a szórendi változásra.

Az időbeli/aspektuális segédige és az adpozíciók mindig követik a nekik alárendelt elemeket, vagyis az általuk kiépített szerkezetek mindig szigorúan fejvégűek a mai udmurtban is. A változásra leginkább hajlamosnak a *kérdőszó + mondat*, az *igei állítmány + alany* (egzisztenciális mondatokban), valamint a *főnév + vonatkozó mondat* szerkezetek bizonyultak, legkevésbé hajlamosnak pedig a *főnévi birtokszó + birtokos*, *kopula + állítmánykiegészítő*, (jelzői szerepű) *melléknév + vonzata*, *főnév + vonzata/szabad bővítménye*, valamint az *igei állítmány + módhatározószó* párok. Az alaptag szófaja és szintaktikai funkciója befolyással lehet adott frázis szórendi változásra mutatott hajlamára (a főnévi, illetve a (jelzői szerepű)

melléknévi alaptagú szintagmák ritkán fordulnak elő fejkedetű sorrendben), de az alaptag egyéb szintaktikai tulajdonságai, valamint a bővítmény grammatikai súlya is közrejátszhatnak abban, hogy mennyire gyakori és elfogadott adott frázis fejkedetű elrendeződésben.

Az ötödik fejezetben a szórendi típusváltás lehetséges okait és mechanizmusát is tárgyaltam. A szórendi változásokat – legalábbis részben – az orosz nyelv hatásának tulajdonítom, az oroszban ugyanis SVO az alapszórend, a frázisok pedig jellemzően fejkedetűek (vö. Bailyn 2012: 239–244), az udmurt beszélők kétnyelvűsége továbbá generációs eltéréseket mutat: míg az idősekre általában a kiegyenlített vagy udmurtdomináns, a fiatalokra a kiegyenlített vagy oroszdomináns kétnyelvűség jellemző (Salánki 2007, Shirobokova 2011). Az orosz nyelv hatása mellett azonban belső nyelvi okok, nevezetesen az információs szerkezettel összefüggő tényezők is állhatnak a szórendi típusváltás hátterében (l. még: Asztalos–Gugán–Mus 2017). A nem-igevégű mondatok az udmurtban eredetileg kizárólag pragmatikailag jelöltek lehettek, tipikusan a diskurzusban már ismert, alacsony kommunikatív értékű, háttérbe helyezett posztverbális összetevővel, amely, vagy amelynek egy része az igei állítmány mögött jelent meg. Az ilyen mondatokban egyúttal az igei állítmány vagy az azt közvetlenül megelőző mondatrész gyakran – de nem minden esetben – fókuszált lehetett. Ez a mintázat Ponarjadov (2010) szerint jellemzően spontán fejlődik ki az SOV nyelvekben, és már az uráli alapnyelvben is jelen lehetett. Később (feltehetően az orosz nyelv hatására, l. Tanczos 2010; Asztalos–Gugán–Mus 2017) az udmurt nyelvben is megjelentek a mondatvégi fókuszot tartalmazó mondatok. A nem-igevégű mondatok információs szerkezetileg összességében így már igen változatosak, azaz funkcionálisan sokrétűek lettek. Ez a viszonylagos disztribúciós jelöletlenség feltételezésem szerint lehetővé tette a nem-igevégű mondatok információs szerkezeti átértelmezését, vagyis végül az eredetileg pragmatikailag jelölt szórend neutrálisként való értelmezése is lehetővé vált.

## 7.2 A kutatás kiterjesztésének lehetőségei

Jelen értekezésben nem volt módom az udmurt nyelv szórendi típusváltásával kapcsolatban felmerülő valamennyi kérdés kimerítő tárgyalására. Az alábbiakban bemutatok két kérdéskört, amelyekre az értekezésben bemutatott kutatásokat érdemesnek tartanám kiterjeszteni.

1. Az ún. Final-over-Final Constraint (FOFC) teljesülése az udmurtra

A Biberauer–Holmberg–Roberts (2014) által leírt ún. Final-over-Final Constraint (FOFC) kimondja, hogy bizonyos mondattartományokon belül fejkedetű frázis nem tartalmazhat



fejkezetű frázist (fejkezetű frázis azonban tartalmazhat fejevégűt) (Biberauer–Holmberg–Roberts 2014: 171). A FOFC a szerzők szerint nyelvi univerzálé, annak ellentmondó konfigurációk nem állnak elő a világ nyelveiben (2014: 173). A FOFC értelmében a fejevégű nyelvek fejkezetűvé való átalakulása adott kiterjesztett projekción belül „fentről lefelé” halad, vagyis először a mondat szerveződés hierarchiájában magasabban álló frázisokat érinti (Biberauer–Holmberg–Roberts 2014: 172). Az ígéhez kapcsolódó releváns mondat tartományra (ún. kiterjesztett igei projekcióra) nézve mindez azt jelenti, hogy legelőször az *alárendelt mondat–mondatbevezető* sorrendje változik meg, ezt követi az igei frázis alacsonyabb szintjeinek változása, így például a segédigés frázis sorrendjének átalakulása V–Aux-ból Aux–V-vé. A mai udmurt nyelvben azonban úgy tűnik, hogy vannak – még ha csak szórványosan is – a FOFC-nak ellentmondó példák, l. pl. (1) (ebben ugyanis (Aux V) Comp sorrendet találunk), ami kapcsán felvethető, hogy szórendi típusváltás esetén talán mégsem teljesen kizárt, hogy a FOFC által kizárt konfigurációk is előálljanak – feltehetően mint átmeneti alternánsok – egy nyelv grammatikájában:

- (1) Kontextus: 'Hát nem tanított meg kiskorodban a nagymamád, hogy tisztelni kell a kenyeret?'

*So-je        ug                jara                kuja-ny        šuysa (...)?*

3SG-ACC   NEG.PRS.3SG   szabad.CNG.SG   kidob-INF   hogy

'Hogy nem szabad kidobni (...)?'

A kutatás kiterjesztésének egyik lehetősége annak ellenőrzése, hogy mennyire következetesen teljesül a FOFC a mai udmurt nyelvre, valamint hogy az egyes frázistípusok szórendi változásra mutatott hajlama összhangban áll-e a szórendi típusváltásnak a FOFC alapján megjósolható sorrendjével.

## 2. Az udmurt OV > VO típusváltás a rokon nyelvek és a nyelvészeti tipológia tükrében

A rokon nyelvek és a nyelvészeti tipológia tükrében többek között az alábbi kérdések merülhetnek fel az udmurt nyelv szórendi típusváltása kapcsán:

- Ugyanazok a frázistípusok bizonyulnak-e a leginkább, illetve a legkevésbé hajlamosnak szórendjük megváltoztatására az udmurtban, mint más uráli vagy akár egyéb nyelvcsaládba tartozó nyelvekben?
- Hogyan viszonyul az OV > VO változásnak az udmurt nyelvben tapasztalható, információs szerkezeti átrendeződéssel, ill. átértelmezéssel együtt járó módozata a

szórendi típusváltás más uráli/egyéb nyelvcsaládba tartozó nyelvekben lezajlott mechanizmusához?

Az OV > VO változás É. Kiss (2011: 91–92) szerint az ómagyarban is az ige utáni pozíció eredetileg speciális információs szerkezeti státuszának neutrálisként való átértelmezésével járt együtt. Más uráli nyelvekben, így az OV típusú nyenyecben és hantiban a 20. század elejéről származó folklórszövegekben az ige mögött jellemzően a szövegkörnyezetből már ismert összetevő jelenhet csak meg (Asztalos–Gugán–Mus 2017: 39, 45), mai hanti szövegekben azonban már információsfókusz-szerepű konstituensek is állhatnak posztverbális helyzetben (Asztalos–Gugán–Mus 2017: 49). Érdekesnek tartom megvizsgálni, hogy a posztverbális mező információs szerkezeti átrendeződésének az udmurt (illetve Asztalos–Gugán–Mus (2017)-ben a nyenyec és a hanti) kapcsán megállapított fázisai az OV > VO típusváltás általános kísérőjelenségének, vagy inkább specifikus, bizonyos uráli nyelvekre jellemző folyamatnak tekinthetők-e.

# Irodalomjegyzék

- Asztalos Erika 2016. A fejevégű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőkörösségben a szórendhasználat és -megítélés terén. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3, 126–156. Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat.
- Asztalos Erika (megjelenés alatt). Information structure in Udmurt. In Tamm, Anne – Vainikka, Anne (szerk.), *Uralic Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett 2017. Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia* 3, 30–62. Budapest – Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Asztalos Erika – Tánczos Orsolya 2014. Competing Grammars in nowadays Udmurt. (Konferenciaelőadás, 7. Budapesti Uráli Műhely, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2014. 2. 3–5.)
- Asztalos Erika – Tánczos Orsolya 2016. Aboutness Topic in Udmurt. (Konferenciaelőadás, Language Documentation and Linguistic Theory 5, University of London, SOAS, 2016. 12. 3–4.)  
([http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/urali/conf/Asztalos\\_Aboutness%20Topic%20in%20Udmurt.pdf](http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/urali/conf/Asztalos_Aboutness%20Topic%20in%20Udmurt.pdf)) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 3.)
- Bailyn, John Frederick 2012. *The Syntax of Russian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bausev, K. M. (Баушев, К. М.) 1929. *Синтаксический строй вотской речи и генезис частиц союзного порядка*. Москва–Ленинград: Государственное издательство.
- Bereczki Gábor 1998 (1983). A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In Kiss Gabriella – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére* (Urálisztikai Tanulmányok 8), 179–205. Budapest.
- Bereczki Gábor 2000. *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Bereczki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Bese Lajos – Dezső László – Gulya János 1970. On the Syntactic Typology of the Uralic and Altaic Languages. In Dezső László – Hajdú Péter (szerk.), *Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages*, 113–128. Amsterdam: B. R. Gruner.

- Biberauer, Theresa – Holmberg, Anders – Roberts, Ian 2014. A Syntactic Universal and its Consequences. *Linguistic Inquiry* 45/2. 169–225.
- Brody, Jill 1984. Some problems with the concept of basic word order. *Linguistics* 22. 711–736.
- Bulicsov, M. N. (Булычов, М. Н.) 1947. *Порядок слов в удмуртском простом предложении*. Ижевск: Удмуртгосиздат.
- Bulicsova, Jelena (Булычова, Елена) 2010. Порядок слов в удмуртском языке. In Csúcs Sándor – Falk Nóra – Püspök Viktória – Tóth Viktória – Zaicz Gábor (szerk.), *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus*, 87–88. Piliscsaba: Reguly Társaság.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. London: Mouton & Co.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Cinque, Guglielmo 1999. *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Collinder, Björn 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Uppsala.
- Comrie, Bernard 1989. *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Oxford: Blackwell.
- Comrie, Bernard – Haspelmath, Martin – Bickel, Balthazar 2008. The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Department of Linguistics. ([www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php](http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php)) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 19.)
- Croft, William 1990. *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Csúcs Sándor 2003. A votják tárgyról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100. 126–136.
- Derbyshire, Desmond C. – Pullum, Geoffrey K. 1981. Object-Initial Languages. *International Journal of American Linguistics* 47 (3). 192–214.
- Durbin, Marshall E. – Ojeda, Fernando 1978. Basic word order in Yucatec Maya. In Nora C. England (szerk.), *Papers in Mayan Linguistics*, 2. kötet (University Missouri Miscellaneous Publications in Anthropology 6), 69–77. Columbia: University of Missouri, Department of Anthropology.
- Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* 68. 81–138.

- Dryer, Matthew S. 1995. Frequency and pragmatically unmarked word order. In Downing, Pamela A. – Noonan, Michael (szerk.), *Word Order in Discourse* (Typological Studies in Language 30), 105–135. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Dryer, Matthew S. 2013a. Determining Dominant Word Order. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/s6>) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 3.)
- Dryer, Matthew S. 2013b. Order of Relative Clause and Noun. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/90>) (Utolsó letöltés: 2017. 11. 10.)
- Dryer, Matthew S. 2013c. Order of Adposition and Noun Phrase. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/85>) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 5.)
- Dryer, Matthew S. 2013d. Order of Adverbial Subordinator and Clause. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/94>) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 9.)
- Dryer, Matthew S. 2013e. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/93>) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 10.)
- Dryer, Matthew S. 2013f. Order of Genitive and Noun. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/86>) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 11.)
- É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia*, 85–102, Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- É. Kiss Katalin – Tánczos Orsolya. Közlésre elfogadva. From possessor agreement to object marking in the evolution of the Udmurt *-jez* suffix: A grammaticalization approach to morpheme syncretism. *Language*.
- Ernst, Thomas 2002. *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Francis, Elaine J. 2010. Grammatical weight and relative clause extraposition in English. *Cognitive Linguistics* 21 (1): 35–74.
- Gallasy Magdolna 2003. Az ősmagyar kor. Mondattörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, 251–267. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ganyejev, I. V. – Perevozcsikov, J. A. (Ганеев, И. В. – Перевозчиков, Ю. А.) 2005. *Марым, лэся*. Ижевск: „Удмуртия”.
- Gavrilova, T. G. (Гаврилова, Т. Г.) 1970. *Порядок слов в удмуртском простом повествовательном предложении*. Ижевск: Записки Удмуртского НИИ истории, экономики, литературы и языка при Совете Министров Удмуртской АССР.
- Givón, Talmy 1979. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Glezgyenyev, P. P. (Глезденев, П. П.) 1921. *Краткая грамматика языка народа удмурт*. Вятка: Издание Вятского Губернского Отделения Госиздата.
- Greenberg, Joseph Harold 1963. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In Greenberg, Joseph H. (szerk.), *Universals of Human Language*, 58–90. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- GszUJ 1962 = Вахрушев, В. М. – Алатырев, В. И. – Поздеева, А. А. – Тараканов, И. В. 1962. Перевошиков, П. Н. (szerk.), *Грамматика современного удмуртского языка Фонетика и морфология*. Ижевск: Удмуртское книжное издательство.
- GSzUJ 1970 = Алатырев, В. И. 1970. *Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения*. Ижевск: „Удмуртия”.
- GszUJ 1974 = Вахрушев, В. М. – Захаров, В. Н. – Калашникова, В. Г. – Кельмаков, В. К. – Соколов, С. В. – Яшина, Р. И. 1974. *Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис сложного предложения*. Ижевск: „Удмуртия”.
- Gulyás Nikolett 2011. Szórendi kérdések finnugor nyelvekben. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 10. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*, 29–59. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Haader Lea 2003. Az ómagyar kor. Az összetett mondat. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, 500–561. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Havas Ferenc 2008. A participiumi alárendelés történeti-tipológiai tanúsága az uráli nyelvekben. In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére (Urálistikai Tanulmányok 19)*, 196–208. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék.

- Havas Ferenc (szerk.) 2015a. Adpozíciók szórendje. In Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia, *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. ([utdb.elte.hu](http://utdb.elte.hu); ) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 5.).
- Havas Ferenc (szerk.) 2015b. Kopula szórendje. In Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia, *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. ([utdb.elte.hu](http://utdb.elte.hu)) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 6.).
- Havas Ferenc (szerk.) 2015c. Alapszórend (S, V, O). Magyar. In Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia, *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. ([utdb.elte.hu](http://utdb.elte.hu)) (Utolsó letöltés: 2017. 12. 8.).
- Hawkins, John A. 1983. *Word Order Universals*. New York: Academic Press.
- Hopper, Paul – Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56. 251–299.
- Horváth Katalin 1995. A magyar nyelv kettős alapszórendjéről. In Laczkó Krisztina (szerk.), *Emlékkönyv Szathmári István professzor hetvenedik születésnapjára, 187–193*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvészet Tanszéke.
- Jakovlev, I. V. (Яковлев, И. В.) 1930. *Удмурт кылрадъян (Элементарная грамматика вотского языка)*. Ижевск: Удкнига.
- Jedigarova, Szvetlana (Едыгарова, Светлана) 2010. *Kategória possessivitás в удмуртском языке*. Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu University. (Doctoral dissertation.)
- Jefremov, D. A. (Ефремов, Д. А.) 2015. Именное управление в удмуртском языке. In *Современное удмуртоведение в контексте компаративистики, контактологии и типологии языков: Сборник статей (Udmurtica et Uralica I)*, 228–241. Ижевск–Будапешт: Издательство „Удмуртский университет”.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvföldrajz. In Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*, 92–110. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kalinyina, L. I. (Калинина, Л. И.) 1990. Синтаксические синонимы определительных придаточных предложений в удмуртском языке. In *Вопросы грамматики и контактирования языков*, 32–36. Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы.
- Kalinyina, L. I. (Калинина, Л. И.) 2001. *Причастия и причастные конструкции в удмуртском языке*. Ижевск: Издательский дом „Удмуртский университет”.



- Karakulova, Margarita K. – Karakulov, Bulat I. (Каракулова, М. К. – Каракулов, Б. И.) 2001. *Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков*. Ижевск: Издательский дом „Удмуртский университет”.
- Karova, L. L. (Карпова, Л. Л.) 2015. Особенности порядка слов в удмуртской народно-разговорной речи (на материале северных диалектов). *Вестник Удмуртского университета* 25 (2). 85–91.
- Kashaeva, Goljihan 2012. The Tatar IP-field. *Generative Grammar in Geneva* 8. 77–94. ([http://www.unige.ch/lettres/linge/syntaxe/journal/Volume8/5\\_Kashaeva\\_2012.pdf](http://www.unige.ch/lettres/linge/syntaxe/journal/Volume8/5_Kashaeva_2012.pdf)) (2017. 12. 13.)
- Keenan, Edward L. – Comrie, Bernard 1979. Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. *Linguistic Inquiry* 8. 63–99.
- Kelmakov, V. K. (Кельмаков, В. К.) 2000. *Удмуртский язык в типологическом и контактологическом аспекте*. Ижевск: Удмуртский государственный университет.
- Kelmakov, V. K. (Кельмаков, В. К.) 2006. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Ижевск: Издательский дом „Удмуртский университет”.
- Kel'makov, Valentin – Hännikäinen, Sara 2008. *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Kondratyeva, N. V. – Fjodorova, N. V. (Кондратьева, Н. В. – Федорова, Л. П.) 2010. *Удмуртский язык: начальный курс: учеб.-метод. пособие для студентов гуманитар. фак.* Ижевск: Удмуртский университет.
- Konyuhova, A. V. (Конюхова, А. А. В.) 1964. *Удмурт кыл. Грамматика. Кыкетӥ люкетэз. Синтаксис*. Ижевск: Удмурт книжной издательство.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 1994. Finiteness. In Asher, R. E. and Simpson, J. M. (szerk.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 1245–1248. Oxford and Aberdeen: Pergamon Press and Aberdeen University Press.
- Korhonen, Mikko 1981. *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kozmács István 1998. *Udmurt nyelvkönyv*. Szeged–Kecskemét.
- Kozmács István 2001. *Az udmurt (votják) nyelv alapjai (oktatási segédanyag)* (Budapesti finnugor füzetek 16). Budapest: ELTE Finnugor Tanszék – Numi Tórem Finnugor Alapítvány.
- Krasznova, T. A. (Краснова, Т. А.) 2010. Интонация общего вопроса в удмуртском языке. *Вестник Удмуртского Университета* 2. 115–120.



- Krivoscsekova-Gantman, A. Sz. (Кривошекова-Гантман, А. С.) 1967. Порядок слов в коми-пермяцком языке в сравнении с удмуртским. *Советское финно-угроведение* 4. 267–274.
- Kroeger, Paul R. 2004. *Analyzing Syntax. A Lexical-Functional Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laakso, Johanna 2001. The Finnic Languages. In Dahl, Östen – Koptjevskaja-Tamm (szerk.), *Circum-Baltic Languages. Vol. I.: Past and Present* (Studies in Language Companion Series 54), 179–212.
- Labov, William 1963. The social motivation of a sound change. *Word* 19: 273–309.
- Lambrecht, Knud 1994. *Information structure and sentence form. Topic, focus, and the mental representations of discourse referents* (Cambridge Studies in Linguistics 71). Cambridge University Press.
- Lehmann, Winfred P. 1973. A structural principle of language and its implications. *Language* 49. 47–66.
- Lehmann, Winfred P. 1978a. The great underlying ground-plans. In Lehmann, Winfred P. (szerk.), *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*, 3–55. Austin: University of Texas Press.
- Lehmann, Winfred P. 1978b. Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. In Lehmann, Winfred P. (szerk.), *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*, 395–432. Austin: University of Texas Press.
- Lengyel Klára 2000a. A melléknév. In Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*, 140–151. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lengyel Klára 2000b. A segédigék és származékaik. In Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*, 254–260. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lengyel Klára 2000c. Az állítmány. In Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*, 399–409. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Mallinson, Graham – Blake, Barry J. 1981. *Language typology: cross-linguistic studies in syntax*. North-Holland: Amsterdam.
- M. Korchmáros Valéria 2006. *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Hungarológia Központ.
- McNally, Louise 2011. Existential sentences. In C. Maienborn, K. von Stechow – Portner, P. (szerk.), *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning* (2), 1829–1848. Berlin: de Gruyter.

- Mithun, Marianne 1992. Is Basic Word Order Universal? In Payne, Doris (szerk.), *The Pragmatics of Word-Order Flexibility* (Typological Studies in Language 22), 15–61. Amsterdam: John Benjamins.
- Nazarova, J. V. (Назарова, Е. В.) 2014. *Удмурт кыл: дышетскон книга*. Ижевск: Удмуртский университет.
- PEREPIS 2010 = *Всероссийской переписи населения 2010 года*. ([http://www.gks.ru/free\\_doc/new\\_site/perepis2010/croc/perepis\\_itogi1612.htm](http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm)) (Utolsó letöltés: 2017. 11. 29.)
- Perevoscsikov, P. N. (Перевощиков, П. Н.) 1939. *Сложноподчинённые предложения в удмуртском языке*. Ижевск: Удмуртский научно-исследовательский институт социалистической культуры.
- Perevoscsikov, P. N. (Перевощиков, П. Н.) 1959. *Деепричастия и деепричастные конструкции в удмуртском языке*. Ижевск: Удмуртское книжное издательство.
- Ponarjadov, V. V. (Понарядов, В. В.) 2010. *Порядок слов в пермских языках в сравнительно-типологическом освещении (простое предложение)*. Сыктывкар: Коми научный центр УрО.
- Poppe, Nicholas. 1968. *Tatar Manual. Descriptive Grammar and Texts with Tatar-English-Glossary*. Bloomington: Indiana University.
- Primus, Beatrice 2001. Word order typology. In Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (szerk.) 2001. *Language typology and language universals: an international handbook 2*, 855–872. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Pullum, Geoffrey K. 1977. Word Order Universals and Grammatical Relations. In Cole, Peter – Sadock, Jerrold (szerk.), *Grammatical Relations* (Syntax and Semantics 8.), 249–277. New York: Academic Press.
- Salánki Zsuzsanna 2007. *Az udmurt nyelv mai helyzete*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. (Doktori disszertáció.)
- Shirobokova, Larisa 2011. *Az udmurt–orosz kétnyelvűség (Udmurt Köztársaság, Sarkan járás, Muvyr község)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. (Doktori disszertáció.)
- Siewierska, Anna 1988. *Word Order Rules*. London: Croom Helm.
- Song, Jae Jung 2001. *Linguistic Typology. Morphology and Syntax* (Longman Linguistics Library). Harlow and London: Pearson Education.
- SSWL (Syntactic Structures of the World's Languages): *Determining word order*. <http://sswl.railsplayground.net/> (Utolsó letöltés: 2017. 12. 3.)

- Stassen, Leon 2013. Predicative Possession. In Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (szerk.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/117>) (Utolsó letöltés: 2018. 2. 2.)
- Suihkonen, Pirkko 1990. *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin* (Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 207). Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Surányi Balázs 2008. Határozóosztályok és mondattartományok. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. 164–192.
- Sutov, A. F. (Шутов, А. Ф.) 1988. Кудӱзлэн кытын интыез. *Молот* 12. 62–63.
- Sutov, A. F. (Шутов, А. Ф.) 1990. Субстантивные словосочетания с зависимыми именами существительными в удмуртском языке. In *Вопросы грамматики и контактирования языков*, 28–31. Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО.
- Sutov, A. F. (Шутов, А. Ф.) 1993. Изучение порядка слов в пермских языках. *Вестник Удмуртского университета* 6. 27–30.
- Sutov, A. F. (Шутов, А. Ф.) 1999. *Гипотаксис в удмуртском языке: пособие для студентов по синтаксису*. Ижевск: Издательство "Удмуртский университет".
- Szamarova, M. A. – Sztrelkova, O. B. (Самарова, М. А. – Стрелкова, О. Б.) 2011. *Лабыр-лабыр лабыртом!* Ижкар: „Удмурт университет” книгапоттонни.
- Szerebrennyikov, B. A. (Серебренников, Б. А.) 1986. Синтаксис древнеудмуртского языка – синтаксис тюрко-татарского типа. In *Вопросы фонетики и грамматики удмуртского языка*, 116–123. Устинов.
- Tánczos Orsolya 2010. Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107. 218–228.
- Tánczos Orsolya 2013. Hogy... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban. In Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia* 2, 95–112. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Thomason, Sarah Grey 2001. Contact-induced typological change. In Haspelmath, Martin – Koenig, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (szerk.), *Language typology and language universals: An international handbook* 2, 1640–1648. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Stilisztika. In Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.), *Magyar nyelv*, 628–652. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tronyina, G. A. (Трoнина, Г. А.) 1984. К вопросу о коммуникативно-динамическом членении предложения в удмуртском языке. In Вахрушов, В. М. (szerk.), *Вопросы грамматики удмуртского языка*, 79–86. Ижевск: Научно-исследовательский институт при совете министров Удмуртской АССР.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Fordította: Sándor Klára. Szeged: JGYTF Kiadó. (Eredeti mű: Trudgill, Peter 1992. *Introducing Language and Society*. London: Penguin Group.)
- Tyimerhanova, N. N. (Тимерханова, Н. Н.) 2006. *Удмурт кыл. Нырысь кутскисьёслы дышетскон книга*. Ижкар–Пилишчаба: Удмурт университет.
- Tyimerhanova, N. N. (Тимерханова, Н. Н.) 2011. Особенность порядка слов в прозаических произведениях Г. Е. Верецагина и в современном удмуртском языке. In *Типологические аспекты многоязычия в современном образовательном пространстве*, 180–185. Ижевск: Издательство „Удмуртский университет”.
- Tyimerhanova, N. N. (Тимерханова, Н. Н.) 2012. *Удмурт кыл I. Нырысь кутскисьёслы I-тӥез дышетскон тертадь-книга*. Ижкар: „Удмурт университет” книгапоттонни.
- Tyimerhanova, N. N. (Тимерханова, Н. Н.) 2015. Коммуникативный порядок слов в предложениях удмуртского языка (на примере анекдота). In *Современное удмуртоведение в контексте компаративистики, контактологии и типологии языков*, 491–495. Ижевск–Будапешт: Издательство „Удмуртский университет”.
- УКК 2011 = *Удмурт кыллэн кылкабтодосез (морфологиез)*. Szerk. Тимерханова, Н. Н. Ижкар: „Удмурт университет” книгапоттонни.
- Vahrusev, V. M. – Jasina, R. I. (Вахрушев, В. М. – Яшина, Р. И.) 1980. *Словосочетания в удмуртском языке*. Ижевск: Научно-исследовательский институт при Совете Министров Удмуртской АССР.
- Veenker, Wolfgang 1967. *Die Frage Des Finnougrischen Substrats in der Russischen Sprache* (The Uralic and Altaic Series 82). Routledge.
- Vennemann, Theo 1974a. Analogy in Generative Grammar: The Origin of Word Order. In L. Heilmann (szerk.), *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists*, 79–83. Bologna: Il Mulino.
- Vennemann, Theo 1974b. Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX. In Anderson, John – Jones, Charles (szerk.), *Historical Linguistics: Proceedings of the First International Congress of Historical Linguistics II.*, 339–375. Amsterdam: North-Holland.

- Viitso, Tiit-Rein 1998. Fennic. In Abondolo, Daniel (szerk.), *The Uralic Languages*, 96–114. London–New York: Routledge.
- Vilkuna, Maria 1998. Word order in European Uralic. In Siewierska, Anna (szerk.), *Constituent Order in the Languages of Europe* (Empirical approaches to language typology 20-1), 173–233. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Wagner-Nagy Beáta 2011. *On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 262). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Wasow, Thomas. 2002. *Postverbal behavior*. Stanford: CSLI Publications.
- Winkler, Eberhard 2001. *Udmurt*. Languages of the World 212. München: Lincom Europa.
- Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 81. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Zaguljajeva, B. S. – Resetnyikova, A. E. (Загуляева, Б. Ш. – Решетникова, А. Е.) 2003. *Дуно эше: удмуртский язык для учащихся старших классов общеобразовательной школы и взрослых: интенсивный курс*. Ижевск: Издательский дом „Удмуртский университет”.
- Zaicz Gábor 2000. A mordvin nyelv. In Nanovfszky György (szerk.), *Nyelvrokonaink*, 235–241. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Zsujkov, Sz. P. (Жуйков, С. П.) 1937. *Основы грамматики удмуртского языка: тезисы к первой республиканской языковой конференции*. Ижевск: Удмуртгосиздат.

## A nyelvi adatok forrásai

- Blog<sub>1</sub> = udmurto4ka.blogspot.ru (Utolsó letöltés: 2018. 2. 5.)
- Blog<sub>2</sub> = marjamoll.blogspot.ru (Utolsó letöltés: 2018. 2. 5.)
- Blog<sub>3</sub> = annushkazagumennova.blogspot.ru (Utolsó letöltés: 2018. 2. 5.)
- Blog<sub>4</sub> = krestyaninova.blogspot.ru (Utolsó letöltés: 2018. 2. 5.)
- Csajnyikov, K. P. (Чайников, К. П.) 1919. *Люгыт сюрес вылэ*. (Szerk. Борисов, Т. К.) Елабуга: Изд. Елабуж. отд. по вотским делам.
- Dart = *dart*. 2013. 9. 24.
- Invozsó = *Инвожо. Егитъёслы журнал/молодёжный журнал*. 2014/3.